

Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi

INTERNATIONAL JOURNAL OF POLITICAL STUDIES

NEW SOCIAL MOVEMENTS AS POSTMODERN CHALLENGES TO NEOLIBERALISM AND
REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Efe Tuğberk ÖZTÜRK, Aslı DALDAL

2002-2012 DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'DE SİYASAL ALAN, DİN VE ÖZGÜRLÜK

Emel ÇOKOĞULLAR

KAPİTALİZM, KÜRESELLEŞME VE COVID-19 SONRASI YENİ DÜNYA
DÜZENİ

Orhan CENGİZ

GLOBALIZATION WITH CHINESE CHARACTERISTICS: A CASE
STUDY OF OBOR AND CPEC (2013-2020)

Zille-e-Huma Mustafa MALİK

POLİTİK KERTE BELİRLENİMLİ TOPLUMSAL FORMASYONLAR: KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNDEKİ
TOPLUMSAL FORMASYONLAR İÇİN BİR AÇIKLAMA MODELİ

İnan AKDAĞ

EMPIRICAL ANALYSIS OF PUBLIC EXPENDITURE-GROWTH RELATIONSHIP IN OECD
COUNTRIES: TESTING THE WAGNER LAW

Ceren PEHLİVAN, Ayşegül HAN, Gökhan KONAT

PANDEMİ SÜRECİNDE REFAH REJİMLERİNE SOSYAL KORUMA POLİTİKALARI AÇISINDAN BİR
BAKIŞ

Fatmanur ALSANCAK, Emre BALCI

MUHAMMED, ŞARLMAN VE AVRUPA'NIN KÖKENLERİ: ARKEOLOJİ VE PİRENNE TEZİ

Mehmet KERİM

International Journal of Political Studies

(Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi)

August/Ağustos 2021 Volume / Cilt 7

Issue / Sayı 2

p-ISSN: 2528-9969

e-ISSN: 2149-8539

*****

International Journal of Political Studies (IJPS) is an academical, periodic and refereed journal published on April, August, and December -three times in a year- by the Center of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal publishes articles which are written in the discipline of social sciences like Public Administration, Political Sciences, International Relationships, Sociology, History, Philosophy, Psychology and Turkish Language. The Journal aims to help distribute, discuss and evaluate investigations and scientific studies by academicians, market and for those who are interested. The Journal is published on internet.

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Political Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2021 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Political Studies is assumed by the editors or by the Publisher Center for Political, Economic and Social Research (PESA).

*****

Contact Editorial Office

Address: Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2 Serdivan-Sakarya/Türkiye

E-mail: politikarastirmalardergisi@gmail.com **Phone:** +905327695899

Fax: +902642956233

Published by: Center for Political, Economic and Social Research (PESA)

Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA)

www.pesa.org

International Journal of Political Studies (IJPS)

Published by PESA, On Behalf of PESA the Owner is

Fatih YARDIMCIOĞLU

Editors / Editörler

İsmail EDİZ

Editorial Assistants / Editör Yardımcıları

Menderes KURT

Nurbanu BULGUR

Typesetting / Dizgi

Furkan FAYDALI

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Tim Jacoby (The University of Manchester, UK), **Prof. Dr. Tuncay Kardaş** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Necmettin Alkan** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Arif Bilgin** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Serdar Güleler** (Uludağ Üniversitesi), **Doç. Dr. Adrian Jones** (La Trobe University, AU), **Prof. Dr. Fatih Savaşan** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ali Kabasakal** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ali Balcı** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ahmet Ulusoy** (Beykent Üniversitesi), **Prof. Dr. Osman Pehlivan** (Karadeniz Teknik Üniversitesi), **Prof. Dr. Mehmet Asutay** (Durham University, UK), **Doç. Dr. Ramazan Erdağ** (Osmangazi Üniversitesi)

REFEREE BOARD / SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Celalettin Yankı (Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi), **Prof. Dr. Mehmet Akif Okur** (Yıldız Teknik Üniversitesi), **Prof. Dr. Mustafa Özer** (Anadolu Üniversitesi), **Prof. Dr. Vehbi Bayhan** (İnönü Üniversitesi), **Doç. Dr. Mehmet Zeki Duman** (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi), **Doç. Dr. Orhan Şimşek** (Artvin Çoruh Üniversitesi), **Doç. Dr. Kerem Gökten** (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi), **Doç. Dr. Düriye Toprak** (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi), **Doç. Dr. Aziz Şeker** (Amasya Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Büke Koyuncu** (Mimar Sinan Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi İsmail Akyüz** (Sakarya Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Hikmet Beken** (Gümüşhane Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Gökberk Yücel** (Amasya Üniversitesi), **Dr. Arş. Gör. Şahin Nas** (Şırnak Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Yeliz Sarıöz Gökten** (Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi), **Öğr. Gör. Dr. İlker Salih Erdem** (Siirt Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Taha Eğri** (Kırklareli Üniversitesi), **Dr. Öğr. Üyesi Nilcan Mert** (Ardahan Üniversitesi)

Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi'nin İndeklendiği dizinler;

ASOS, Academia Social Science Index, DOAJ, Directory of Open Access Journals, Index Copernicus, ResearchBib, Citefactor

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Makaleler / Articles

New Social Movements as Postmodern Challenges To Neoliberalism and Representative Democracy (Research Article)

Efe Tuğberk ÖZTÜRK, Aslı DALDAL 1

2002-2012 Dönemi'nde Türkiye'de Siyasal Alan, Din ve Özgürlük (Araştırma Makalesi)

Emel ÇOKOĞULLAR 17

Kapitalizm, Küreselleşme ve Covid-19 Sonrası Yeni Dünya Düzeni (Araştırma Makalesi)

Orhan CENGİZ 35

Globalization with Chinese Characteristics: A Case Study of OBOR and CPEC (2013-2020) (Research Article)

Zille-e-huma Mustafa MALİK 59

Politik Kerte Belirli Toplumsal Formasyonlar: Kapitalistleşme Sürecindeki Toplumsal Formasyonlar İçin Bir Açıklama Modeli (Araştırma Makalesi)

İnan AKDAĞ 77

Empirical Analysis of Public Expenditure-Growth Relationship in OECD Countries: Testing the Wagner Law (Research Article)

Ceren PEHLİVAN, Ayşegül HAN, Gökhan KONAT 87

Pandemi Sürecinde Refah Rejimlerine Sosyal Koruma Politikaları Açısından Bir Bakış (Derleme)

Fatmanur ALSANCAK, Emre BALCI 111

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

David Whitehouse, Richard Hodges, Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri Arkeoloji ve Pirenne Tezi, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, I. Baskı (2018), İstanbul, ss. 192.

Mehmet KERİM 123

New Social Movements as Postmodern Challenges To Neoliberalism and Representative Democracy¹

Efe Tuğberk ÖZTÜRK²
Aslı DALDAL³

Abstract

In this article, the relationship between new social movements, representative democracy and neoliberalism is examined. Starting with student protests in Europe and the United State, the late 1960s have witnessed the emergence of new social movements. Ecological, anti-nuclear, feminist, student, anti-racist, and LGBTI+ protests all have been examined with the scope of the new social movements paradigm. The remarkable protest wave of the 1970s has been followed by contemporary movements in different forms like the Arab Spring and the Occupy movement. Although these movements differ in terms of issues they deal with and goals they seek, they have a lot in common. Unlike the old movements like labour protests, these new movements primarily focus on postmaterial issues. Postmaterial identity demands and rights of these movements conflict with material demands of neoliberal governments. Furthermore, modern democracies fail to address these issues. Representative democracy is seen as an obstacle to political participation. On the other hand, postmodernism is a suitable concept to explain internal discrepancies and dispersion of new social movements. It is argued that (a) the legitimacy crisis of representative democracy and neoliberal response of capitalism to its structural crisis have triggered new social conflicts and movements, (b) these movements differ from old movements in terms of their forms, goals, and demands, (c) new social movements are postmodern.

Keywords: New Social Movements, Representative Democracy, Neoliberalism, Postmodernism

¹ This article has emerged as a result of the thesis work of the first author under the supervision of the second author.

² Master Student, Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Turkey, ORCID: 0000-0002-7251-1606, efetugberkozturnk@gmail.com

³ Assoc. Prof. Dr. Yıldız Technical University, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Turkey, ORCID: 0000 0002 3554 6383, aslidalidal@yahoo.com

Neoliberalizm ve Temsili Demokrasiye Postmodern Başkaldırı Olarak Yeni Toplumsal Hareketler¹

Efe Tuğberk ÖZTÜRK²
Aslı DALDAL³

Özet

Bu çalışmada yeni toplumsal hareketler, neoliberalizm ve temsili demokrasi arasındaki ilişki incelenecektir. 1960'lı yılların sonu, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da başlayan öğrenci protestolarını takiben yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışına tanıklık etti. Yeni toplumsal hareketler paradigması ekolojiden feminist harekete, anti-nükleer gösterilerden ırkçılık karşıtı protestolara ve LGBTI+ hareketine kadar farklı kimlik ve toplumsal grupları çerçeveye almıştır. Bu dönemdeki protest dalganın farklı formlarda yansımalarını ise İşgal Et hareketi ya da Arap Baharı gibi olaylarda bulmak ve bağ kurmak mümkündür. Tüm bu hareketler farklı amaçlar ve meseleler taşısa da ortak özellikler de taşımaktadır. İşçi hareketleri gibi eski hareketlerin aksine bu yeni hareketler postmateryal meselelerle ilgilenmektedir. Postmateryal ve kimlik temelli hak arayışı ile neoliberal hükümetlerin materyal talepleri çatışmaktadır. Modern demokrasiler ise bu talepleri karşılamakta yetersiz kaldığı gibi temsil mekanizmaları siyasal katılımın önünde engel teşkil etmektedir. Öte yandan postmodernizm yeni toplumsal hareketlerin içsel çelişkilerini ve dağınık yapılarını açıklamak için uygun bir konsept sunacaktır. Bu makalede (a) temsili demokrasinin meşruiyet krizinin ve kapitalizmin yapısal sorunlarına karşı öne sürülen neoliberal düzenin yeni çatışma ve hareketlerin ortaya çıkışını tetiklediği, (b) bu yeni hareketlerin yapı, amaç ve talep yönünden eski hareketlerden ayrıştığı ve (c) yeni toplumsal hareketlerin postmodern yapıda olduğu öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yeni Toplumsal Hareketler, Temsili Demokrasi, Neoliberalizm, Postmodernizm

¹ Bu makale ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazarın tez çalışması sonucu ortaya çıkmıştır.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7251-1606, efetugberkozturk@gmail.com

³ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0001-2345-6789, aslidalidal@yahoo.com

INTRODUCTION

The late 1960s and 1970s have witnessed mass protests which have been later named as new social movements. These movements have varied in terms of rights they have been defending, of the identity of the group involving in these protests, and of their demands. Major themes of these ‘new’ movements were ranging from ecology, anti-nuclearism, gay and lesbian rights, women’s rights, and students’ rights. These movements have initially appeared in universities of Europe and the United States. While new social movements paradigm bases itself especially in those decades, it would be claimed that some recent protests and mobilizations are quite similar to these movements. The Occupy movement, anti-capitalist protests, university demonstrations, gay and lesbian prides, ecological protests, and even the Arab Spring resemble those movements of 1970s from different perspectives. Indeed, organizational and social structures of them have evolved due to technological and structural developments. Nevertheless, it would be appropriate to relate and link these recent protests with the new social movements paradigm.

In this paper, it will be claimed that neoliberal policies and institutional dynamics of representative democracy have become prominent factors that influenced the rise of new social movements. Offensive neoliberal policies based on material demands of neoliberal governments have threatened postmaterial values and different social identities. While neoliberalism alone is not the sole cause of the rise of social movements, its dynamics have opened up (and closed up) space for the formation of new social movements. Neoliberalism has become the dominant political and economic thought in 1970s. It was a response to the crisis of capitalism but neoliberalism itself created new crises. The withdrawal of welfare state and new disciplinary role that states have adopted as a result of this neoliberal turn, on the other hand, created oppression and discontent in societies. Social movements have arouse over new conflicts that has been produced with this inconvenience. On the other hand, representative and liberal democracy failed to represent plurality of society. Masses and marginal social groups have been excluded from political participation and democracy has been reduced to periodic elections. New social movements were demanding and seeking for active participation.

Understanding the social, economic, and political background of the time period when they were becoming ‘popular’ is important. In this paper, this ‘atmosphere’ will be evaluated. Although some argue that the adjective ‘new’ does not refer to a chronological order that separates new social movements from the old ones (Coşkun, 2007: 109), the rise of anti-war and anti-nuclear students movements of 1960s in Europe and the United States could “mark a radical departure from the past” (Pichardo, 1997: 426). These years have been characterized by some crises, namely the crisis of capitalism, legitimacy crisis of democracy and political system. These crises produced different responses. On the one side, all these systems tried to overcome their crisis. Some developed and presented more advanced modes to repair it whereas others insisted on the continuity of their systems. While ‘subjects’ of these systems tried to figure out their crisis, people who are ‘subject to’ these systems, on the other hand, responded in a negative way and started to question them. It would be appropriate to relate these ‘negative’ reactions with new social movements.

In the first part of this paper, the crises of representative democracy and capitalism followed by neoliberal turn will be examined while their influence over this rise of social conflicts and movements are assessed. Social movements have three levels of analysis: social, political, and economic. The dominance of neoliberal economic setting and policies have their impact over all these levels. For instance, privatization appetite of neoliberalism shows up at formal institutional arrangements. It would be a law proposition or municipal arrangement. This constitutes the (formal) political level. Economic expectations from privatization could be located in the economic level. Social transformations that privatization triggers belong to the social layer. In the following section, major social movement theories, namely resource mobilization and new social movements paradigm will be evaluated briefly. It will be followed by how new social movements differ from the old ones. Finally, after the relationship between postmodern politics and new social movements is examined, it will be argued that these movements are postmodern in terms of identity and demands of their members and the methodology they follow during protests.

Crises of Democracy, Legitimacy and Capitalism

The first crisis we would like to mention is the crisis of capitalism or more specifically the crisis of the fordist regime of accumulation. Fordism represents the character of “traditional mass production and institutional context of 1950s and 1960s” (Vidal, 2013: 451). However, socio-economic reflections of the Fordist regime of accumulation are also vital. According to David Harvey, post-war Fordism is not just a system of mass production but it is also a lifestyle (2003: 158). Despite its relative benefits it has also created inequalities, discontent for people who were excluded from employment, and also social tension (Harvey, 1997: 161). The failure of Fordism which is also related to the 1973 crisis and “structural crisis of capitalism” resulted in structural changes of capitalist production (Temelli, 2019: 22). Neoliberalism was the response to this crisis of 1970s’ capital accumulation (Tonak, 2013: 3). The decline of profits in mass production is one of the essential reasons for this change in the 1970s (Chomsky, 2013: 5). Following neoliberal policies were abandoning the welfare state, dramatic increase in privatization (Tonak, 2013: 3), switching productive economic activities to financial manipulation, moving away from industrialization and locating economic production in third way countries (Chomsky, 2013: 5-7).

The role of states has evolved accordingly. Now, what states should do is to develop and implement policies that fit new conditions of capital accumulation (Coşkun, 2007: 29-30). The relationship between the state, market, and citizens has been redefined with neoliberalism (Aksoy, 2014: 30). States acquired a new regulatory role. Since international competition became intense, states were “forced to become entrepreneurial” while preventing organised and social movements (Harvey, 1996: 192). Social and economic functions of states got extreme with neoliberal policies (Coşkun, 2007: 34). The concentration of capital with all these policies have also brought the concentration of power (Chomsky, 2013: 7). As a reaction, new social groups, new movements, and new social conflicts arose “out of the new contradictions in modernizing capitalist social formations” (Oloffsson, 1988: 28). Similarly, Touraine and Habermas illustrates the relation between new types of social conflicts and the rise of post-industrialization (Melucci, 1999).

From Marxist perspective, it is claimed that liberal project which commoditized everything has reached its borders (Tuğal, 2013: 9). For Zizek, these movements in all parts of the world share something in common: They represent diverse reactions to capitalist globalisation. Today’s capitalism aims at enlarging markets, reducing public expenses and desires political power that is more authoritarian (Zizek, 2013: 8). Capitalism should not be reduced to economic or social policies. Rather, it is a dynamic socio-economic organization causing various types of social, political, and cultural conflicts which are determined by dynamics of capital accumulation (Tonak, 2013).

Although Chomsky as mentioned above underlies the concentration of power which is questionable from a postmodern perspective, capitalism is not seen as an organized power anymore for Marxists. Rather, the production in the new global economy has been deterritorialized and dispersed (Aronowitz, 1989: 47). Thus, organized resistance to it has lost its meaning and power (Coşkun, 2007: 80).

The second crisis could be named as the crisis of representative democracy or the legitimacy crisis. These two concepts are quite interrelated and interdependent. The main problem of modern representative democracies is that they are not democratic. It would be misleading to see democracy as a rigid or a fixed concept. It has various types from classical democracy of city states to contemporary representative democracy. Today we see representative democracy as a dominant political discourse. Whether a state is authoritarian or not, it would have representative democracy. Today’s most popular undemocratic states are modern democracies.

Therefore, it would be fair to claim that the concept of representative democracy does not indicate too much about democracy. This political system has various independent variables like freedom of speech so that a country could be defined as democratic. What is bitter about representative democracy is that it is inherently undemocratic.

To put it simply, people cannot voice their demands or find ways to ‘represent’ themselves. What is missing in modern democracy is channels of expression and adequate representation in the political institutions (Castells, 2015: 223). In representative democracy, masses were excluded from participation in the political arena (Coşkun, 2007: 32). Even though fancy concepts like ‘participation’, ‘representation’, and ‘multi-actor decision making mechanisms’ are recited by rulers of representative democracies, all these variables and practices lack in reality (Ünsal, 2014: 114). Dominant actors of modern democracies are “institutionalized interest groups and political parties” and in such a political

system, a mechanism that would resolve social and political conflicts solely depends on party competition and representative government. Therefore, active political participation of the common is excluded in such a “civil” culture. (Offe, 1999: 59). Then how can we say that in representative democracies people are purely represented? Moreover, such a political setting creates cleavage between civil society and public policy while it also limits the interaction of conflicts between these two (Offe, 1999: 58). The problem of modern societies is that gap between representative decision-making mechanisms and civil society (Melucci, 1999: 82). Public policy and the public is separated in modern democracies (Chomsky, 2013: 28).

It would be impossible to demolish representative democracy while it is such a dominant political setting in global context. However, people, scholars and movements have started to question the legitimacy and principles of modern representative democracy. Hardt and Negri, for instance, while tracing back the crisis of democracy to the eighteenth century European modernity, argue that “The institutions of political representation must allow (at least some) citizens to express their plural desires and demands while at the same time allowing the state to synthesize them as one coherent unity. The representative is thus, on one hand, a servant of the represented and, on the other, dedicated to the unity and effectiveness of the sovereign will” (2014: 247). This is a moderate claim when compared to radical democracy theories and aims at restoring deficits of representative democracy but could also seem little optimistic. Today’s political and social movements rather display tendencies to “reinvent democracy” and resort to alternative and direct forms (Castells, 2015: 223).

New social and political groups cannot easily channeled to political participation (Melucci, 1992: 82) and thus are not represented. While this deficiency could create social tension, it also shows inflexibility of representative democracy. As we mentioned above, this model of representation itself is problematic, individuals were alienated and sent away from political participation (Coşkun, 2017: 32). Moreover, it is argued that the basic problem of representation resides in the fact that politics have been reduced to repeated elections and these elections became only and unquestionable source of legitimacy (Coşkun, 2017: 32). On the other hand, another factor that casts doubt on this political setting is that political parties are not trusted anymore and most governments are corrupt (Castells, 2015: 222). The idea of nation state which had been giving self-determination opportunity to people has turned into an obstacle which prevents people from participating in political action (Kadioğlu, 2008b: 31). The combination of all these deficits and problems causes a fundamental crisis of legitimacy.

It is not a coincidence that the rise and organization of new social movements are related to the lack of reliability of participation channels in modern democracies (Larana et al., 1994: 137). These movements indicated the limits of representative democracy. Societies no more “fit in the dress of representative democracy” (Tonak, 2013: 10). All these movements in different parts of the world represent the common reaction to capitalist destruction and lack of participatory democracy (Tuğal, 2013: 8) while they show anti-institutional (Pichardo, 1997: 416) and more democratic structure. For Castells, “the combination of a degradation of the material conditions of life and of a crisis of legitimacy of the rulers” together induced people suffering from these conditions to take action (Castells, 2015: 246).

Before moving on social movements, taking changes in society due to crises and factors that were mentioned above into consideration is important to understand the background. How state-society and state-individual/citizen relations have been affected by structural changes in capitalism, how technological developments turned societies and groups into networks, and how new identities were formed, claimed, politicized will be examined.

Structural changes in post-industrial societies and identity problems of individuals are interconnected (Larana et al., 1994: 140). Touraine defines post-industrial in which “new power centers, domination forms, and a reflective cultural model” emerge. Accordingly, power relations have been relocated in cultural production while novelty in production of information has started to influence and alter how “we give meaning to world” (Cohen, 1999: 126). A combination of models and resources constitute the sphere of culture of which social actors try to get the control (Touraine, 1999: 42). Thus, in cultural space, social conflicts arouse. These conflicts emerged in cultural sphere because social demands shifted from material and economic ones to post-material values (Demiroğlu, 2014: 136).

Social relations are formed on the basis of information (Coşkun, 2007: 111). Since these information societies are in cultural surplus production and they are not interested in material production that is necessary for sustaining life circle, they can be defined as “post-material” societies (Melucci, 1999: 96).

Such societies redefine time and space and extend these two concepts' boundaries (Melucci, 1999: 96) which is quite similar to how postmodern discourse humbles with time and space.

For Bauman, the freedom that postmodern era brought is full of illusion. What is important the bridge between public and private spheres which is supplied by the successful translation of issues between them. However, eventhough this connection is achieved, the *agora* where people come together and deliberate on issues freely is resurrected, the (social) agent who will be applying decisions made by these free people is still missing (Bauman, 2018: 14). Therefore, individuals could not become free unless they form an agent who will enhance their freedom. *Agora* is far away and it should be freed from privatization and depoliticization (Bauman, 2018: 117). Thus, what postmodern era has done is that it did not bring a freedom of options for people. Rather, it has transformed political citizens to consumers (Bauman, 2018: 88). Exploitation used to be at the level of labour. Today, it was relocated on consumers. That is the reason that the welfare (social) state is collapsing. Moreover, the privatization wave locates the duty to struggle with social problems on individuals who are not capable of dealing with this problems alone (Bauman, 2013: 24-25).

Globalization has torn apart spaces for different groups. Those who could not successfully adapted to consumption dynamics of the market have been excluded. The society is now a society of consumption. Consumers of this new society of consumption is radically different from any historical consumer (Bauman, 2006: 84). Here, consumption does not locate itself on needs. What is important and desired for consumer is the hope for satisfaction. Happiness of the consumption society comes from this search for hope of satisfaction (Bauman, 2006: 86-87). The level of movement which stems from this appetite for pursuit of satisfaction decides and defines 'lower' and 'upper' classes (Bauman, 2006: 90). Society would have a lower class inside, but this class is not 'included' in society. Members of this class do not belong to society (Bauman, 2013: 9-10). Even in the postmodern era in which tolerance and different life styles exist to some degree, everyone should pass the test of being able to survive in the consumer market. They should be adapting themselves to this dynamic market and those who cannot would be marked as a dirt (Bauman, 2019: 26). For instance, the reserve labour army of the welfare state is today useless and they would be defined as defective consumers (Şimşek, 2016, 227).

According to Touraine, the idea of society has been displaced and the 'social' was replaced with the 'political' which has evolved into two different forms: First is the power that is totalitarian and absorbing the whole social life. The other form of the political consists of the competition of interest groups and members of decision-making mechanisms. In such a social setting, actors and their capacity to create a social movement disappears (Touraine, 1999: 39). What new social movements aims at is the quite opposite: Their political discourse, to put it simple words, is to restore civil society and emancipate it from the monopoly of the institutions of representative democracy and bureaucracy because problems of advanced industrial societies cannot be resolved with bureaucratic regulations and authorities (Offe, 1999: 55). For Touraine, the notion of society should not be the core of sociological analysis. Rather, it should be based upon the idea of social movement so that the cleavage between actors and the system can be replaced with interdependence of these two phenomena (Touraine, 1999: 42).

The tension between state and society, state and citizens, and separation of public and private sphere have been questioned scholarly especially after the second part of the nineteenth century. Citizenship studies became popular and the role and monopoly of state have no longer been taken for granted both by these studies and some movements. This increasing interest in such studies is related to some political events and tendencies like withdrawal of the welfare state or the rise of multiculturalism (Kymlicka and Norman, 2008: 185). For Ayşe Kadioğlu, Aristotle's connection between a good person and a good citizen which assumes that there cannot be a conflict between an individual and the state, have been a barrier over an advanced civil society to appear (Kadioğlu, 2008a: 11). Superiority of states over its members is no longer assumed and moreover, it is challenged in different ways. Individuals are now expecting to be able to exist in societies with their diverse identities which were banished from the public sphere. 'Democratization of citizenship' is today on the political agenda and the institution of citizenship is shifting from membership to a concept based on rights and participation (Kadioğlu, 2008c, s. 35).

Social Movements

There have been scholarly attempts to define what social movements are and not but it is not easy to give definition that can comprise all kinds movements since they may have diverse and sometimes radical characteristics. If this plurality of social movements in terms of their forms, contents and social

bases are taken into consideration, analysis of them could be done better. Rather than labeling and examining them with a strict model and their modes of mobilization, conceiving their diversity and specific context should be preferred. Social movements are not just labour or revolutionary movements (Calhoun, 1993: 386). Similarly, Touraine claims to emancipate social movement studies from the domination of economic determinism (Touraine, 2002: 89). All in all, diverse schools over social movements literature have a common mistake for Bevington and Dixon (2005), that they are over-emphasizing in particular variables. Rather than allowing different variables to fight and compete, a movement-based attitude should be taken. What matters is not diverse variables which are over-emphasized by studies but concerns and movements themselves (Bevington and Dixon, 2005: 203).

While three basic components of social movements, namely 'networks of relations between a plurality of actors; collective identity; conflictual issues' are widely agreed in movement studies, the distinctive characteristic of movements is that they have anti-institutional styles of political participation and their attitudes are anti-systemic (Diani, 1992: 17). Social movements, according to Castells, are emotional movements and they do not have a program or political strategy in the beginning (Castells, 2015: 13). Touraine considers a social movement as a response to a 'threat' or 'hope' based on a social group's capacity to control over making decisions and changes and defines social movements as 'organized conflicts or as conflicts between organized actors over the social use of common cultural values' (Touraine, 2002: 90). Basically, a movement is a product of a social conflict with two opponent sides, which appears from a cleavage. This rupture could be about cultural values or institutional rules (Touraine, 1985: 772).

According to Olofsson, social movements are mediators between social processes or contradictions and individual or collective reactions to them. What makes these movements 'social' are basically 'their roots in social processes or contradictions, their social existence itself, and what they demand. On the other hand, one of the most obvious traits of them is their popular character. They demand a change from below because subjects of such movements are generally repressed, marginalized, and exploited groups whereas social and political actions of upper modern bureaucratic classes take more formal forms (Olofsson, 1988: 17). On the other hand, political traditions and systems of a country is also a decisive factor whether there can emerge such a movement. If new actors, new identities and social groups can easily join political participation, it is less likely to see a social movement in such context (Olofsson, 1988: 32).

Social movements, according to Manuel Castells, have been producing new values and goals while institutions of society struggle to adopt and represent these demands with creating norms and controlling social organization. Social movements, claimed to be autonomous, try to keep this freedom of autonomy while trying to escape the control of institutional power. For Castells, this effort is not that easy especially under the control of governments over the mass media. However, communicative autonomy of network societies which is based on Internet networks and wireless communication provides a space to construct the autonomy (Castells, 2015: 9).

In another study, it is argued that what shapes social movements is the social class and class culture. Class culture is presented as an alternative framework which does not neglect the interdependence between interests, values, and ideas. Accordingly, it is claimed that social class is the decisive factor over consciousness and interpretation of interests. Diverse class cultures produce diverse forms of strategy and then different kinds of movements (Rose, 1997: 487).

The spectrum of social movement studies is wide and there are also controversial claims and assumptions about movements. For instance, it is argued that their vision can be related to the whole society. If their specific demands coincide with society's needs at large, they can be acceptable. Moreover, these goals of movements should be universal because human nature is universal (Hewitt, 1993: 53-72). Naturally, such a claim is not widely accepted and internalized by the majority of social movement studies. Rather, as we will discuss in paper, new social movements and contemporary studies celebrate the plurality of identities, local values, and minority interests.

There is a tendency in social movement studies to locate these movements in a social context rather political. That is mainly because of mistrust in formal politics. The lack of representation in modern representative democracies and the lack of confidence in formal political institutions and politics as we have mentioned above in the first part and defined it as a crisis are main reasons of this shift from political to social. However, social movements are political movements. For Manuel Castells, all cases of social movements are "very political in a fundamental sense" especially when propose and practice

democratic participation (Castells, 2015: 256). For Tuğal, the claim that social movements are cultural and should not be politicized is a trap of ‘liberals’ (Tuğal, 2013: 4-5).

According to Claus Offe, movements are ‘political’ as long as actors of movements have recognition demand for legitimacy and demands of the movement are binding for a community (Offe, 1999: 61). Similarly, according to Kriesi et al., if these movements are not mediated by politics, social and cultural change cannot become relevant. Although there are multiple variables and other factors in development of these movements, that the “overt collective action that constitutes the organised, sustained, self-conscious challenge to existing authorities is best understood if it is related to political institutions, and to what happens in arenas of conventional party and interest group politics” (Kriesi et al., 1992: 239). In analyzing social movements and social conflicts, breaking off their relation with politics would be insufficient. Rather, political developments, political cleavages and conflict are interdependent with these movements.

Resource Mobilization Theory

With the rise of social movements in the 1960s, there emerged two different schools that are conceptualizing these movements. In this case, practice has paved the way for different theories to come up. On the other hand, there are some arguments about the influence of intellectuals over movements. However, it is obvious that with the increased number of students, identity, gender based, and environmental movements in that time period, scholars have started to pay attention to social movements studies.

The first school is called Resource Mobilization Theory (RMT), a theory based on the ‘American’ tradition (Olofsson, 1998; Demiroğlu, 2014). RMT focuses on an organizational structure of a social movement and strategies they follow (Demiroğlu, 2014: 135). How resources are gathered and economic interests of actors constitute the main research field for members of this school (Çayır, 1999a: 9). They concentrate their interest over ‘single-issue movements’ and examine their mobilizing character (Olofsson, 1998). For RMT scholars, formation of a social movement heavily depends on ‘resources’ and ‘opportunities’. A movement could be called successful only if a social group forming that movement is recognized as a political actor or members of the movement have material gains (Cohen, 1999: 114). RMT defines collective action as individuals’ rational action with a strategy (Çayır, 1999b: 20-21). Members of this school in their studies assume a connection between new social movements and old social movements while claiming continuity and similarity between them (Demiroğlu, 2014: 135). RMT’s novel contribution to social movement studies is that it claims that advanced organizational structures and advanced communication forms are required for mobilization rather than old and basic social mechanisms (Cohen, 1999: 113).

Critiques of RMT focus on the claim that RMT neglects the identities of actors and their relation with social norms. It is limited with strategic analysis of power relations (Çayır, 1999b: 22). This perspective bases itself on the ground of rational action however it is ignoring the importance of values, norms, ideologies, culture, and identities (Cohen, 1999: 118). An analysis of social movements consider the process of construction of collective identities, main themes and causes of social conflicts, and structural and cultural changes that are related to these conflicts (Cohen, 1999: 116).

The other school of social movements is called New Social Movements (NSM) which is mainly a Euro-centric perspective over social movements (Demiroğlu, 2014: 135). This European paradigm, rather than focusing on strategical and rational/interest-based analysis, examines interdependence of societal changes and identities (Olofsson, 1988). Processes of actors’ identity claims and identity-based claims are the main interest of the NSM paradigm (Çayır, 1999a: 9). NSM is not a unified or a rigid school. Studies are diverse in a wide range of spectrum just like movements but the common denominator of such studies is that they refer to a break between old movements and the new ones unlike the RMT paradigm which claims a continuity between them.

Since RMT school mainly looks at single-issue movements and overemphasizes on resource allocation, NSM paradigm looks more appropriate to be acquired to understand postmodern movements. These movements do not acquire method to gather people. They often appear all of a sudden and different social groups would get together to protest the same thing from own perspectives. Moreover, diversity of new social movements and theories of NSM coincides.

Comparing Old and New Social Movements

Although some theorists argue that what is new about new social movements and their relation with politics is not clear (Cohen, 1999: 109), we can talk about a paradigm shift from old movements to the new ones. As we have mentioned in the first part of this article, the adjective ‘new’ refers to a break from class and interest based movements rather than a chronological separation (Coşkun, 2007: 109). With the evolution of procedures that are resolving social conflicts, social movements have also become ‘new’ (Eyerman, 1984: 75). These new social movements are different from old movements in terms of their political demands, organizational forms, and participants’ social class. Their inner values based on identity, autonomy, and diversity are totally different from ‘values of modernism’ (Çorakçı, 2008: 97). These movements can be characterized with less objective values like identity, status, and spirituality (Larana et al., 1999: 151).

For Melucci, social movements from the 1960s have brought age, gender, health, and environment related issues in the center of analysis which have not been put in the political or sociological agenda before (Melucci, 1999: 81). The centrality of identity is unique in modern¹ movements (Pichardo, 1997: 414). New social movements represent the rise of new or excluded identities (Larana et al., 1999: 135-136). Rather than focusing on economic distribution issues like ‘industrial era’ movements, new movements’ basic concern is about quality of life and life styles (Cömert, 2019: 5). Subject matter loses its ground as these movements were looking after alternative social and cultural life (Touraine, 1985: 749). Cultural elements have more weight and more importantly these elements are framed individually rather than in accordance with social norms (Plotke, 1995: 122).

Cohen summarizes seven elements which make these movements new: a shift towards issues related to cultural and personal identities, not interesting to get the control of state power, non-material needs, increased interest in institutional topics from which ordinary citizens were excluded, dispersed and diverse networks, demands not related to pure class categories, and attaining more democratic and participatory form when compared to the old ones (Cohen, 1998: 5).

For Offe, what is not new about new social movements is that values they bear (Offe, 1999: 75) but these values obtained importance and emergency inside these movements (Offe, 1999: 64). All these movements share a common theme that is ‘society against state’ which is not new at all according to Jean Cohen (1999: 111). However, how these values whether they are new or not were mobilized in novelty in movements is unique. Besides ideology and goals, these movements’ uniqueness comes from their tactics, structure, and participatory character (Pichardo, 1997: 414). These movements are leaderless, flexible, and decentralized (Çayır, 1999b: 19). Their mobilization tactics are different from the ones of the working class (Larana, et al., 1999: 137).

Social conflicts that are giving birth to new social movements are also different in new movements. At the core of new social movements, there lies a value-based political polarization rather than class-based polarization (Coşkun, 2007: 111). That is quite the opposite of old labour movements because these conflicts are not products of a clash between members of economic production. Demands are no more class-based but much more universal or too local (Offe, 1999: 70).

Whose interests these movements represent is another reference point to distinguish with old movements. Old movements were carrying demands of a particular class, on the other hand, new social movements focus on collective or intangible goods regardless of social classes they include (D’anieri et al, 1992: 446-447). Old movements’ social base were defined in relation with economic production whereas new movements’ participants’ social backgrounds were diverse in wide range (Çayır, 1999b: 19). Old working-class based movements were replaced with new movements whose agenda and participants are defined with ‘multitude’ (Temelli, 2019: 11). These actors’ interest is based on their political standpoint which is also determined by actors, rather than their economic position (Coşkun, 2006: 69). There is also a difference in terms of these movements’ use of space. Old movements were instrumentalizing space (city centers, parks) to make them visible. However, new social movements by occupying spaces produce and reproduce themselves with practices they experience in these spaces (Candan and Özbay, 2014: 24).

---

¹ Pichardo’s definition of new social movements as modern is not related to modernism-postmodernism debate of this article. The adjective ‘modern’ rather refers to the newness of these movements and to a break from old social movements. On the same page he uses this phrase (modern social movements), Pichardo also acquired ‘contemporary’ to describe these movements (Pichardo, 1997, p. 414).

On the other hand, there is also a group of study arguing that these movements are not new at all. For D'anieri et al., the goals, forms, and values of movements are quite similar (1992: 445). Old movements such as Chartist and West Germany peace movements were also seeking universal aims (D'anieri et al., 1992: 446-454). Past movements also had cultural elements and goals. For instance, it is argued that in the history of the US many sharp cultural conflicts of the eighteenth and nineteenth century can be found (Plotke, 1995: 121-122). Major characteristics that are also presented above, can be found in movements of this time period (Calhoun, 1993: 386).

Postmodernism

It is not easy to define what postmodernism is. There have been a number of attempts to do that by scholars, but any definition could be missing something about it. Pauline Marie Rosenau this impossibility about identifying postmodernism is its magic and successfully refers to its open-endedness (Rosenau, 1991: 11). For Ihab Hassan, postmodernism like other categorical terms has a semantic instability and scholars have not reached a consensus over its meaning (Hassan, 1985: 121). Postmodernism is a contradictory phenomenon and any attempt to define what postmodernism is accompanied by a description about what is not (Hutcheon, 2002: 1). Moreover, it is not an original phenomenon as it “appropriates, transforms, and transcends French structuralism, romanticism, phenomenology, nihilism, populism, existentialism, hermeneutics, Western Marxism, Critical Theory, and anarchism” (Rosenau, 1991: 13). It dismisses logocentric and totalizing meta-narratives (Rosenau, 1991: 6).

What postmodernism is not is quite obvious. It signifies a difference from modernism. Progressive promises of modernity have not been sustained (Rosenau, 1991: 5). Modernity and its insistence over rationality gave birth to bureaucratic culture which excluded individual identity demands for the sake of reason and fraternity (Çorakçı, 2008: 97). Modernism having its roots in standardized production of information is a positivist phenomenon (Harvey, 1997: 50). Similarly, Foucault relates modern forms of power and form of information which have created new forms of oppression (Best & Kellner, 1998: 76). Postmodernists claim that the hegemony is never stable (Handler, 1992: 700) and even if the power and domination dispersed, it is encountered with opposition wherever they emerged (Best & Kellner, 1998: 76). Postmodernism questioned essentialism and reductionism which are essential characters of modernism and rejected them while it also replaced Western-centricism and homogenization of modernism with locality and multitude (Gökhan, 2010: 19).

The belief in premises of Enlightenment and progression disappeared (Harvey, 1997: 43). The baseline of postmodernist thought is the distrust in totalizing and universal discourses (Harvey, 1997: 21). All kinds of foundational thought have been renounced. Master discourses including liberalism and Marxism have been waived (Aronowitz, 1989: 46). World wars, militarism, nuclear threats, and holocausts of the century destroyed optimism brought by modernism (Harvey, 1997: 26). Postmodernists, therefore, are seen as the first ones admitting that the future cannot bring freedom from despotism (Handler, 1992: 722).

Postmodernism assumes everything as a text and elevates the importance of reading (Rosenau, 1991: 21). Intellectuals and academics of postmodern thought believe in the ‘inherent power of language’ while they also put emphasis on reflexivity (Handler, 1992: 726). Deconstruction and subversion are also important concepts for postmoderns which have developed first in literature, art, and architecture and then spread into politics (Handler, 1992: 698).

Postmodernism and Politics

Rosenau’s categorization of postmodernists as skeptics and affirmative is useful to understand political attitudes of different camps inside postmodernism, which are not orthodox at all. Basically, affirmative postmodernists are much more optimistic, participatory, and interested in politics. It would be appropriate to say they affirmatives did not give up politics. Rather, they are willing to transform it and emancipate it from degeneration. Even though they criticize modernity just like skeptical postmodernists, they are hopeful about the post-modern age (Rosenau, 1991: 15). These postmodernists are looking for nondogmatic, tentative, and non ideological practices (Rosenau, 1991: 16) but they are not anti-democratic or against political participation. They call for a “revival of genuine democracy and construction of authentic self-government” (Rosenau, 1991: 145). These postmodernists are complaining about representative democracy as it is not allowing political participation of masses.

Moreover, they blame representative democracy as legitimating repressive regimes (Rosenau, 1991: 39). That is what we named as ‘the crisis of democracy’ in the first part.

On the other hand, skeptics are quite pessimistic about the future and believe that any political participation is not worth it. According to Rosenau, this is the darker side of postmodernism as this camp of postmodernism “speaks of the immediacy of death, the demise of the subject, the end of the author, the impossibility of truth. If the truth disappears, what is left for skeptics is play with words and their meanings” (Rosenau, 1991: 15). As skeptics believe in the end of history and the absence of truth, they refuse to take participatory action in politics (Rosenau, 1991: 140).

To sum up, skeptical postmodernists are politically passive but affirmatives are participatory although they have lost their faith in representative democracy. Affirmatives prefer reconstruction rather than deconstruction and many affirmatives become political activists (Rosenau, 1991: 145). This categorization of two groups of postmodernists is important for one of the arguments of this paper that is that new *social movements are postmodern movements* because postmodernism here should be understood as affirmative postmodernism. This ‘bright’ side of postmodernism has a participatory character as we mentioned above. On the other hand, skeptics do not participate in any political action other than actions including ‘death’ and ‘terrorism’. Therefore, as postmodernists are diverse in terms of their political attitudes even inside the two sides, the argument does not aim to include all kinds of postmodernists. Rather it focuses on postmodern characteristics of these movements.

The major goal of postmodernists is to undermine the dominant discourse with subversion and deconstruction. They see power as diffused in all parts of society. Therefore, this conception of subversion subversion is a “key part of the explanations and ideological commitments of contemporary theorists of protest from below and the new social movements” (Handler, 1992: 697-698). Postmodernists insist on language and discourses as they believe they are sources of domination and oppression. Dominance is constructed through language. Information systems and discourses that are constructing practices to take the control of society and localized power are interdependent for Foucault. Therefore, localized resistance to power is required (Harvey, 1997: 66). Institutions and daily practices construct power while it is also local and in a dispersed form (Coşkun, 2007: 16). The success of deconstruction lies in its ability to deconstruct hegemonic structures, which are paving the way for resistance (Handler, 1992: 701).

In the postmodern age, political identities are constructed through the process of politics and identity formation (Göktolga, 2012: 165). Some Marxists criticize the centrality of identity as it legitimizes construction of any identity as it is aimed at replacing class-based identities (Coşkun, 2007: 10). Postmodernism is an open, vague concept that it cannot be located in the classical right-left spectrum (Rosenau, 1991: 24). What is obvious about postmodernism and politics is the relationship between politics and identity or processes of identity construction gained importance. Both academics and social movements/groups are focusing on identity based demands and conflicts. There appears another ambiguity: is there a postmodern political unit? We would basically say that it does not exist yet until the separation of (political) power and politics (see Bauman, 2018: 14) is reversed. The postmodern era lacks the social agent. On the other hand, there exists political groups carrying similarities with modern political units. However, there appears the postmodernity of postmodernism: social groups that are not postmodern at all would constitute a postmodern movement when they come together to protest the same thing for different reasons. For instance, a branch of fast-food franchise in a university was protested by different groups including animal rights defenders and environmentalists (see Rosenau, 1991: 148).

Postmodern Social Movements

Foucault’s ideas about localized power and resistance were attractive to social movements of 1960s (Harvey, 1997: 62). What Foucault proposed was a dispersed micro politics and resistance against localized and diffused repression and power (Best & Kellner, 1998: 77-78). These counter-cultural and anti-modernist movements questioning institutionalized, rationalized bureaucratic power and the state’s monopoly of that power (Harvey, 1997: 53). These movements have mainly a ‘negative character’ not because they display destructive tendencies but rather since they oppose routinization and manipulation of representation coming from large-scale institutions (Plotke, 1995: 117). The institution of representation is a mediator between politics and the represented but politics have become such routinized that what outsiders of formal politics demand remained excluded. Therefore, formal political

mechanisms can no longer be a reference point for resistance since it is useless. Moreover, widespread oppression cannot be resisted in a single, central space as it is too diffused.

These movements are seen as “reactions to enforced mobilization” (Olofsson, 1988: 25). They are, either rightist or leftist, questioning and resisting dogmatism and strict ideological standards while celebrating and tolerating pluralism (Rosenau, 1991: 146). Unlike modern movements, postmodern social movements do not have long term strategies (Rosenau, 1991: 147). Modern social movements had homogeneous membership, formal leadership and a hierarchical structure but postmodern ones have heterogeneous memberships in which members have cross-cultural and diverse social class backgrounds. These memberships do not last forever, rather it is seen as a part-time commitment (Rosenau, 1991: 146-147). Members of postmodern movements should avoid looking for a leader and the trap of hierarchy (Chomsky, 2013: 24).

The enemy is not a specific social class or category, rather the dominant rationality and discourses are opposed (Handler, 1992: 720). Because the concept of modern state can be defined by its centralizing tendency, postmodern social movements oppose all kinds of statism and are willing a minimal state (Aronowitz, 1989: 49). Basically, these movements aim at restoring tension brought by modernism (Cömert, 2019: 13).

These movements are not programmatic at all (Castells, 2015: 254). Rather, they carry various demands at the same time. Modern social movements were demanding material advantages but what postmodern movements want is ambiguous. These movements are not interested in redistribution issues. What is obvious about them is that they are “anti-system and subversive in orientation” (Rosenau, 1991: 147). While modern movements attributed importance to intellectuals in terms of interpreting goals and programs, postmodern social movements are constituting themselves (Aronowitz, 1989: 59). These movements are self-reflective and self-produced (Aronowitz, 1989: 59). They constantly interrogate themselves as movements (Castells, 2015: 254).

Postmodern social movements unlike formal political organizations tend to become dispersed and decentralized (Larana et al., 1999: 137). Agenda and structure of these movements have been influenced by new communication technologies (Cömert, 2019: 4). For Cömert, these technologies made social movements ‘postmodern’ with novel forms of mobilization, participation and interaction (Cömert, 2019: 2). Participating in such movements depend upon individual and friendship ties. Participants carry a distrust in any organizational structure. Drinking and doing politics, resisting and making fun seen and done together (Tuğal, 2013: 24). Members of these movements are not sure about what they want. Rather, they are pretty sure about what they oppose (Handler, 1992: 719). They are against “concentrated forms of power” (Plotke, 1995: 116).

CONCLUSION

Some feminist movements are rejecting postmodernism (Harvey, 1997: 64). Claus Offe argues that what these movements do is a modern critique of modernism since it is based on modern humanism, historical materialism, and emancipation ideas brought by Enlightenment (Offe, 1999: 76). However, what makes these movements postmodern is that they freely borrow and place terms and concepts of modernism in a “new discursive context” (Aronowitz, 1989: 61). What separates new social movements from old movements also distinguishes these postmodern movements from modern movements. Structural and organizational forms, goals, demands, localization, distrust in formal politics and politicians, self-reflectivity, and heterogenous memberships of new social movements posit altogether these movements’ postmodern character. Departing from the industrial to post-industrial era, demands and conflicts shifted from material to post-material issues. New identities have been formed and social groups started to define themselves with these new identities in politics. Indeed, it would be misleading to put all new movements in a single category. Postmodernism itself is an ambiguous concept. However, what new social movements and postmodern politics have in common apart from characteristics they share as mentioned above is this heterogeneity.

On the other hand, new social movements are byproducts of neoliberal policies. Material demands of neoliberal governments conflict with post-material demands of social groups which is often ignored in the literature. When we recall three levels of analysis of social movements namely social, economic, and political, the trilateral complex relationship of neoliberalism appears. Neoliberal economic policies did not just have influence over economic and political issues. It has also caused social transformations. Commodification of almost everything with oppression over minority groups gives birth to new

conflicts. As a reaction, movements demanding and defending post-material rights appear. Moreover, inadequacy of representative democracy which is the dominant regime type today in most countries is influential over the rise of these movements. Individuals and groups that have been systematically excluded from political decision making processes are seeking active political participation and raising their voices via these new social movements.

REFERENCES

- Aksoy, A. (2014), "İstanbul'un Neoliberalizmle İmtihanı", Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar, Editors: Ayfer B. Candan & C. Özbay, Metis, İstanbul, p. 26-46.
- Aronowitz, S. (1989), "Postmodernism and Politics", Social Text, Issue: 23, p. 46-62.
- Bagguley, P. (1992), "Social Change, The Middle Class And The Emergence Of 'New Social Movements': A Critical Analysis", The Sociological Review, Volume: 40, Issue: 1, p. 26-48.
- Bauman, Z. (2006), Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları, Trans. A. Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Bauman, Z. (2013), Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm: Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlik, Trans. D. Ergun, Say Yay., İstanbul.
- Bauman, Z. (2018), Siyaset Arayışı, 2nd edition, Trans. T. Birkan, Metis, İstanbul.
- Bauman, Z. (2019), Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukarı, Trans. İ. Türkmen, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Best, S., & Kellner, D. (2011), Postmodern Teori, Trans. M. Küçük, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Bevington, D., & Dixon, C. (2005), "Movement-relevant Theory: Rethinking Social Movement Scholarship and Activism", Social Movement Studies, Volume: 4, Issue: 3, p. 185-208.
- Calhoun, C. (1993), "New Social Movements of The Early Nineteenth Century", Social Science History, Volume: 17, Issue: 3, p. 385-427.
- Castells, M. (2015), Networks Of Outrage And Hope: Social Movements in the Internet Age, John Wiley & Sons, New Jersey.
- Çayır, K. (1999a), Yeni Sosyal Hareketler, Kaknüs, İstanbul.
- Çayır, K. (1999b). Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler, Yeni Sosyal Hareketler, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 13-34.
- Chomsky, N. (2013), Occupy/İşgal Et, Trans. O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Cohen, J. (1999), "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", Yeni Sosyal Hareketler, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 109-130.
- Cohen, R. (1998), "Transnational Social Movements: An Assessment", University of Oxford. Transnational Communities Programme.
- Cömert, N. Ç. (2019), "Postmodern Status of New Social Movements: A Research on Yellow Vests", Istanbul University Journal of Communication Sciences, Issue: 56, p. 1-29.
- Çorakçı, E. (2008), Modern ve Postmodern Kimlikler Bağlamında Yeni Toplumsal Hareketler, Unpublished Master Thesis, T.C. Gazi University, Ankara.

- Coşkun, M. (2006), “Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye’de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Volume: 61, Issue: 1, p. 67-102.
- Coşkun, M. K. (2007), *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Dipnot Yay., İstanbul.
- D'anieri, P., Claire E., Elizabeth K. (1990), “New Social Movements in Historical Perspective” *Comparative Politics*, Volume: 22, Issue: 4, p. 445-458.
- Demiroğlu, E. T. (2014), “Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Volume: 2, Issue: 1, p. 133-144.
- Diani, M. (1992). “The Concept of Social Movement”, *The Sociological Review*, Volume: 40, Issue: 1, p. 1-25.
- Diani, M. (1997). “Social Movements and Social Capital: A Network Perspective on Movement Outcomes”, *Mobilization: An International Quarterly*, Volume: 2, Issue: 2, p. 129-147.
- Diani, M. (2000). “Social Movement Networks: Virtual and Real”, *Information, Communication & Society*, Volume: 3, Issue: 3, p. 386-401.
- Edwards, G. (2009). “Habermas and Social Movement Theory”, *Sociology Compass*, Volume: 3, Issue: 3, p. 381-393.
- Eyerman, R. (1984). “Social Movements and Social Theory”, *Sociology*, Volume: 18, Issue: 1, p. 71-82.
- Gökhan, İ. (2010). *Türkiye’deki Feminist Akımların Modernite ve Postmodernite İlişkilerine Eleştirel Bir Bakış*, Unpublished Master Thesis, T.C. İstanbul University, İstanbul.
- Göktolga, O. (2012). *Postmodernite ve Siyasal Kimlikler*, Unpublished Doctoral Dissertation, T.C. Gazi University, Ankara.
- Handler, J. F. (1992). “Postmodernism, Protest, and the New Social Movements”, *Law & Society Review*, Volume: 26, Issue: 4, p. 697-731.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*, Trans. S. Savran, Metis, İstanbul.
- Hassan, I. (1985). “The Culture of Postmodernism”, *Theory, Culture & Society*, Volume: 2, Issue: 3, p. 119-131.
- Hewitt, M. (1993). “Social Movements and Social Need: Problems with Postmodern Political Theory”, *Critical Social Policy*, Volume: 13, Issue: 37, p. 52-74.
- Hutcheon, L. (2003). *The Politics of Postmodernism*, Routledge, London.
- Johnston, H., Larana, E. & Gusfield, J. (1999). “Kimlikler, Şikayetler ve Yeni Sosyal Hareketler”, *Yeni Sosyal Hareketler*, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 131-158.
- Kadioğlu, A. (2008a). *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Metis, İstanbul.
- Kadioğlu, A. (2008b). “Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları”, *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Editor: Ayşe Kadioğlu, Metis, İstanbul, p. 21-30.
- Kadioğlu, A. (2008c). “Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği”, *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Editor: Ayşe Kadioğlu, Metis, İstanbul, p. 31-54.

- Kriesi, H., Koopmans et al. (1992). "New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe", *European Journal of Political Research*, Volume: 22, Issue: 2, p. 219-244.
- Kymlicka, W. & Wayne, N. (2008). "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Editor: Ayşe Kadioğlu, Metis, İstanbul, p. 185-217.
- Melucci, A. (1999). "Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması", *Yeni Sosyal Hareketler*, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 81-108.
- Offe, C. (1999). "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlanırının Zorlanması", *Yeni Sosyal Hareketler*, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 53-80.
- Olofsson, G. (1988). "After the Working-Class Movement? An Essay On What's New and What's Social in the New Social Movements", *Acta Sociologica*, Volume: 31, Issue: 1, p. 15-34.
- Özbay, C., Candan, Ayfer B. (2014). "Yeni İstanbul Çalışmaları: Yersiz, Havasız, Mülksüz Kent", *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar*, Editors: Ayfer B. Candan & C. Özbay, Metis, İstanbul, p. 11-18.
- Pichardo, N. A. (1997). "New Social Movements: A Critical Review", *Annual Review of Sociology*, Volume: 23, Issue: 1, p. 411-430.
- Plotke, D. (1995). "What's So New About New Social Movements?", *Social Movements*, Palgrave Macmillan, London, p. 113-136.
- Robinson, A., & Tormey, S. (2009). "Is "Another World" Possible? Laclau, Mouffe and Social Movements", *The Politics of Radical Democracy*, p. 133-157.
- Rose, F. (1997). "Toward a Class-cultural Theory of Social Movements: Reinterpreting New Social Movements", *Sociological Forum*, Volume: 12, Issue: 3, p. 461-494.
- Rosenau, P. M. (1991). *Post-modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions*, Princeton University Press, New Jersey.
- Şimşek, M. E. (2016). *Modernite, Postmodernite ve Bauman*, 2nd edition, Belge, İstanbul.
- Temelli, C. (2019). *Michael Hardt ve Antonio Negri'nin Özne Teorisi: Sınıftan Çokluk'a*, Unpublished Master Thesis, T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Tonak, E. A. (2013). *Kent Hakkı'ndan İsyana'a*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Touraine, A. (1985). "An Introduction to the Study of Social Movements", *Social Research*, Volume: 10, Issue: 2, p. 749-787.
- Touraine, A. (1992). "Beyond Social Movements?", *Theory, Culture & Society*, Volume: 9, Issue: 1, p. 125-145.
- Touraine, A. (1999). "Toplumdan Toplumsal Harekete", *Yeni Sosyal Hareketler*, Editor: Kenan Çayır, Kaknüs, İstanbul, p. 35-52.
- Touraine, A. (2002). "The Importance of Social Movements", *Social Movement Studies*, Issue:1, p. 89-95.
- Tucker, K. H. (1991). "How New are the New Social Movements?", *Theory, Culture & Society*, Volume: 8, Issue: 2, p. 75-98.

- Tuğal, C. (2013). Gezi'nin Yükselişi, Liberalizmin Düşüşü: Ortak Anlanlar, Katılımcı Demokrasi ve Haziran Günleri, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Ünsal, Ö. (2014). “Neoliberal Kent Politikaları ve Direnişin Siyaseti: İstanbul’da Yeni Kentsel Muhalefet”, Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar, Editors: Ayfer B. Candan & C. Özbay, Metis, İstanbul, p. 109-126.

2002-2012 Dönemi'nde Türkiye'de Siyasal Alan, Din ve Özgürlük

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Özet

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen seçimde toplumun önemli bir bölümünün desteğini elde etmiş ve tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Toplumun farklı kesimlerinin oyunu alarak iktidar olması, AK Parti'nin ideolojik çerçevesini ve politikalarını bu durumu göz önünde bulundurarak belirlemesini sağlamıştır. Geniş çaplı bir ittifak ile iktidar olmasına rağmen özellikle partinin kurucu kadrolarının siyasal İslam kökenli bir partinin içinden gelmeleri, siyasal iktidarın din ile nasıl bir ilişki kuracağı yönündeki soruların çoğalmasına neden olmuştur. AK Parti, genel olarak 2006-2008 Dönemi'ne kadar din ile ilişkisini "dinî özgürlükler" bağlamında kurmuştur. Üniversitede başörtüsü, bu özgürlüklerin başında gelmiştir. Nitekim de başörtüsünün, siyasi simge sorunu olmadığı ya da laiklik açısından herhangi bir tehdit oluşturmadığı düşüncesinin aksine başörtüsünün özellikle üniversitelerde reddinin, çok temel bir hak ve özgürlük ihlali olduğu ileri sürülmüştür. Dinin ibadet ve ritüalistik boyutuna ilişkin özgürlük söylemi, AK Parti'nin bu ilk hükümeti boyunca sıklıkla kullanılmıştır. Avrupa Birliği (AB) ile üyelik müzakerelerinin de yoğun bir şekilde devam ediyor olması ve ülke içerisinde özellikle liberallerin desteğinin alınması, siyasal iktidarın dine dair özgürlük vurgusunu belirgin bir şekilde öne çıkarmıştır. 2007 seçiminde de tek başına iktidar olan AK Parti'nin, bu seçim galibiyetinden sonra dine ilişkin bahsi geçen bu özgürlük vurgusu, yerini daha ziyade dinî kaygıların öncelendiği bir politik duruşa bırakmaya başlayacağını ilk işaretlerini vermiş ve yasal düzenlemeler, bu tartışmalar eşliğinde yapılmaya başlanmış ve dinin, farklı bir boyutu kamusal alana ve siyasetin diline yansımıştır. 2008 ekonomik krizinin Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı daralma, AB ile ilişkilerin yine belirsizliğe doğru sürüklenmesi ve dolayısıyla ortaya çıkmaya başlayan toplumsal huzursuzluk, siyasal iktidarın meşruiyet arayışını da arttırmıştır. Bu çalışmada da bu değişimin yönü ve çerçevesi öncelikle literatürde öne çıkan kaynaklar eşliğinde ele alınmakta ve yapılan yasal düzenlemeler siyasi kadroların beyanları da esas alınarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adalet ve Kalkınma Partisi, Din, Laiklik, Özgürlük, Siyasal alan

Political Sphere, Religion and Freedom in the 2002-2012 Period in Turkey

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Abstract

The Justice and Development Party (AK Party) gained the support of a significant part of the society in the election held in November 2002 and managed to be the power alone. Being in power by taking the votes of different segments of the society enabled the AK Party to determine its ideological framework and policies considering this situation. Despite of the fact that there is power with a wide alliance, the fact that the founding cadres of the party came from within a party of political Islam origin caused the questions about how the political power will relate to religion. The AK Party generally established its relationship with religion in the context of “religious freedoms” until the 2006-2008 period. The headscarf in the university has become one of these freedoms. As a matter of fact, contrary to the idea that the headscarf is not a political symbol problem or does not pose any threat to secularism, it has been claimed that the rejection of the headscarf, especially in universities, is a fundamental violation of rights and freedoms. The discourse of freedom regarding worship and ritualistic dimension of religion has been used frequently throughout this first government of the AK Party. The fact that the membership negotiations with the European Union (EU) are also continuing intensively and the support of liberals in the country has clearly highlighted the political power’s emphasis on freedom of religion. This emphasis on freedom of the AK Party, which was in power alone in the 2007 election, after this election victory, gave the first signs that it will start to leave its place to a political stance in which religious concerns are prioritized, and legal regulations have begun to be made in the light of these discussions and a different dimension is reflected in the public sphere and the style of politics. 2008 on Turkey’s economy contraction caused by the economic crisis, still drift toward uncertainty of relations with the EU, and thus began to emerge quest for social unrest has increased the legitimacy of political power. In this study, the direction and the framework of this change is primarily examined in the light of the sources that stand out in the literature, and the legal regulations made are analyzed on the basis of the statements of the political staff.

Keywords: The Justice and Development Party, Religion, Secularism, Freedom, Political sphere

GİRİŞ

Türkiye, 1999-2001 Dönemi'nde birçok problemle aynı anda mücadele etmek durumunda kalmıştır ve toplumsal huzursuzluk, siyasilerin farkında olduğunun çok daha üzerinde yaşanmıştır. 2001'de yaşanan ekonomik kriz, ülkeyi derinden etkileyerek üretimin durma noktasına gelmesine, enflasyonun yükselmesine, işsizliğin artmasına ve bankacılık sektöründeki iflase neden olmuştur.¹ Siyasal istikrarsızlığın ayyuka çıktığı, ekonomik problemlerin iç siyaset dinamikleriyle çözümünün oldukça zor hale geldiği ve toplumsal açıdan da çare talebinin çok gür bir şekilde duyulduğu bir sürecin içerisine girilmiştir. AK Parti de bunalımın farklı boyutlarıyla ortaya çıkmaya başladığı bu dönemde, 14 Ağustos 2001'de kurulmuştur. AK Parti, Türkiye siyasetinde bilinen ve tanınan kadroların değişim, yenilik ve çare temalarından ya da sloganlarından yararlanarak ortaya çıktıkları bir siyasal parti olmuştur. Bu yönüyle hem aşına olunan yönlerinin güçlü olduğu hem de “yeni” olarak her anlamda kendine yer açma çabasının belirginleştiği bir oluşum olarak siyaset sahnesindeki yerini almaya çalışmıştır. Kuruluşunun üzerinden yaklaşık bir yıl geçmesinin ardından 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen genel seçimde de tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Partinin siyasetin gündeminde yer alması, kuruluş süreci, geldiği geleneğin özellikleri de özellikle bu seçim sonucuyla birlikte toplumun farklı kesimleri tarafından ele alınmaya başlamıştır. Kısa denebilecek bir örgütlenmenin ardından gelen seçim başarısı, bu değerlendirmelerin konusunu da belirlemiştir. AK Parti'nin bu seçim galibiyeti, laiklik açısından ağır ve etkili bir vuruş ve dönüşü de imlemiştir (Jenkins, 2010: 235). Başta Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere partinin kuruluşunda yer alan siyasi kadroların Necmettin Erbakan liderliğindeki milli görüş hareketinin içinden gelmeleri ve siyasi deneyimlerini bu hareket içerisinde edinmeleri, AK Parti ile ilgili tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.

Milli görüş bilindiği üzere, 1960'lardan itibaren Türkiye siyasetinde kendisine yer bulmaya çalışmış ve Erbakan ile birlikte anılan bir siyasal hareketin ve örgütlenmenin adı olmuştur. Milli Nizam Partisi (MNP) ile başlayan partileşme çabası Milli Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi (RP), Fazilet Partisi (FP) olarak devam etmiştir. Ancak bu partilerin karşı karşıya kaldığı son, aynı olmuş ve tümü, laikliğe aykırı eylemler ve dolayısıyla irtica tehdidi ile ilişkilendirilerek açılan davalar neticesinde kapatılmıştır. Bu siyasal hareketin en temel özelliği, dinî vurguların ve Batı karşıtlığının öne çıkması olmuştur (Erbakan, 1975). Erbakan, “Zulüm Nizamı” ve “Saadet Nizamı” şeklinde bir ayırım yapmış ve demokrasinin de bir amaç değil, ancak bir araç olabileceğini ileri sürerek amacın, “Saadet Nizamı” olduğunu belirtmiştir (Erbakan, 1991: 44). Laikliğin de özellikle uygulanış şekli itibarıyla büyük sorunlar yaratarak din ve vicdan özgürlüğüne aykırılık oluşturduğu ileri sürülen yanlarına değinilmiş ve Tanzimat ile başlayan Batı'ya dönük yüzün toplumsal ve siyasal açıdan oluşturduğu iddia edilen yıkımın boyutlarından bahsedilmiştir. Tabii ki bu söylem çerçevesi, Kemalist devrimin temel ilkeleri açısından tehditkâr bulunmuş ve dolayısıyla da hareketin temsilcileri olarak kurulan siyasi partilerin kapatılmasının da gerekçesini oluşturmuştur. Nitekim laik ve demokratik sisteme yönelik bir reddiyenin var olduğu ve Cumhuriyet'in kazanımlarının açık bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı öne sürülmüştür. Ancak milli görüş hareketinin 1960'larda başlattığı partileşme çabası ya da mücadelesi hiç son bulmamış ve İslamî tonlarla güçlendirilen “düzen” ve “nizam” vurgusundan vazgeçilmemiştir. MNP ile başlayan partileşme sürecinin MSP ile devam ettirilmeye çalışılması ve aslında genel olarak değinildiği üzere siyasal sistem içerisinde varlığını sürdürme gayreti, geleneksel ve İslamî eğilimleri güçlü olan kesimler açısından da bir değişimin işareti olmuştur. Başka bir ifadeyle, 1970'lerin başında dinî yönü belirgin bir şekilde öne çıkan toplumsal kesimler için laikliğe dair bakış da yer yer değişime uğramıştır. Binnaz Toprak (2009)'a referansla belirtmek gerekirse, 1972'de MSP'nin kurulmasıyla birlikte “dinin denetim işlevi” yeni bir boyut kazanmış ve “dinsel çevreler için artık sorun laiklik uygulamasının şeklinin ve yönünün saptanması olmaktan çıkmış, belirli bir politik görüşün meşruiyet kazanması ve bu görüşü paylaşan kişilerin iktidara katılmaları sorununa dönüşmüştür.” MSP'nin siyasal alandaki yeri, mesajları ve düzene dair söyledikleri, Toprak'ın bahsettiği bu boyut değişiminin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Düzenin değişebileceği ancak öncelikle mevcut düzen içerisinde yer alabilmenin zorunluluğuna ilişkin tespitler sıralanmıştır. AK Parti de milli görüş geleneği içerisinde doğmuş ve bu nedenle de din ve laiklikle ilgili ne söylediği ya da ne söyleyeceği hem merak konusu olmuş hem de

¹ Bu sürecin detayları için bkz. Ziya Öniş, “Democratic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of 2000-2001 Financial Crisis in Turkey”, *The Turkish Economy in Crisis*, Ed. Barry Rubin & Ziya Öniş, Frank Cass, Londra, 2003.

endişe yaratmıştır. Özellikle de iktidarının ilk yıllarında AK Parti'nin dine karşı tutumu ve laiklik karşısında konumlanması dikkatle izlenmiştir.

AK Parti'nin kurucu kadroları, neredeyse hemen her fırsatta geçmişteki siyasi kimlikleri ile bağlarının kalmadığını anlatmaya çalışmışlardır. Batı ile yakın ilişkiler geliştirileceği, AB üyeliği yolunda gerekli adımların vakit kaybetmeden atılacağı ve serbest piyasanın kurallarına aykırılık geliştirilmeyeceği açık bir dille ifade edilmiştir. İktidara geldiği ilk günden itibaren AB üyeliği için mücadele edeceğini ısrarlı bir şekilde vurgulamış ve gerçekten de AB'den gelen birçok talebi, siyasi kimliği ile uyuşmasa da âdeta sükûnet içerisinde kabul etmiştir.² AK Parti Hükümeti'nin AB üyeliği konusundaki bu güçlü isteği de Türkiye'nin AB yolculuğunun uzun yıllar önce başlamış olması ancak bir sonuç alınamaması ve Kemalist ve laik kesime yönünün Batı olduğunun gösterilmeye çalışılması ile ilişkilendirilmiştir. En temel politik tavrın, yönün Batı olarak ilan edilmesi olabileceği birçok siyaset bilimci tarafından dile getirilmiş ve Erdoğan'ın "gömlek değişimi" ile anlatmaya çalıştığı da bu çaba ile doğrudan örtüştüğü ileri sürülmüştür. Ancak laik kanadın çok daha temel bir endişesi vardır ki o da AK Parti'yi kuran kadronun içerisinden geldiği milli görüş geleneğinin siyasal İslam ile olan yakınlığı olmuştur. Her ne kadar değişim vurgulu bir söylemden yararlanılmaya çalışılsa da laiklik ile ilgili bir tehdidin var olabileceği ihtimali, bu geçmiş bağ ve ilişki nedeniyle güncelliğini korumuştur.

Başörtüsü meselesinin gündeme taşınması ve iktidarın başörtüsüne kamusal alanda serbestlik arayışı, laikliğe yönelik tehdidin en açık şekilde ortaya çıktığı yönündeki savların güçlenmesine neden olmuştur. Kamusal alanda başörtüsü ve başörtüsünün bağlanma şekli, Türkiye'nin gerek modernleşme gerekse de laiklik tarihi açısından oldukça hassas meselelerinden biri olagelmiş ve simgesel bir anlamının olduğu özellikle Kemalist ve laik kesimin asıl üzerinde durdukları konular arasında yer almıştır. Gerçekten de başörtüsünün bu yönüyle simgesel bir anlama sahip olduğu ve bu anlamın, Cumhuriyet'in yaratmaya çalıştığı modern kadın ile problem oluşturacak niteliklere büründüğü üzerinde durulmuştur. AK Parti Hükümeti için de bahsi geçen bu anlamların neler olduğunun çok iyi bilinmesi ve anlaşılması nedeniyle başörtüsünün öncelikle üniversitelerde serbest olması hem dinsel kimlik hem de taban nezdindeki muteberlik açısından neredeyse zorunluluk halini almıştır. İmam hatip liselerinin mevcut durumu ve konumu da en az başörtüsü kadar önemli görülmüş ve imam hatip liselerinden mezun olan öğrencilerin yükseköğretime başlama sürecinde karşılaştıkları kısıtları engeline doğrudan müdahale edilmeye çalışılmıştır. Başörtüsü ve imam hatip liseleri, siyasal iktidar açısından oldukça temel ve esasa ilişkin unsurları barındırmıştır. Öyle ki bu iki konunun halli, din ve siyasal alan ilişkisinin radikal kopuştan uzaklaşarak dinseliliğin yeniden keşfine giden yolun açılması anlamına da gelmiştir. Bu çalışmada da bu iki temel konu üzerinden hareket edilmekte, din-özgürlük ve siyasal alan ilişkisinin yapılan dönemselleştirme ekseninde nasıl şekillendiğine yönelik bir anlama çabası ortaya çıkmaktadır. Belirlenen amaçla da AK Parti iktidarının dinî söylemlerindeki değişim ya da dönemsel koşulların farklılığına rağmen devam ettiği görülen benzerlikler üzerinde durulmaya çalışılmaktadır. 2002'de başlayan AK Parti iktidarının din, inanç ve ibadet ile ilgili konuları değerlendirirken özgürlükler ekseninde açıklamalar yaptığı görülmekteyken; daha sonra eğer bir değişim söz konusu olduysa bu değişimin yönünün nasıl belirlendiği sorusunun yanıtı literatürde yapılan analizler ve değerlendirmeler eşliğinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 2007'deki seçim sonucunun ardından yine tek başına hükümet kuran AK Parti'nin dine yönelik politikaları ve kamusal alana ilişkin düzenleme talebinin içeriği incelenmektedir. İç siyasetteki koşullar, dünyada yaşanan ekonomik problemler ve 2008'de yaşanan krizin Türkiye üzerindeki etkileri de yine çalışmada ele alınan konular arasında yer almaktadır. 28 Şubat "post-modern darbesi"nin beraberinde getirdiği sonuçlar ve bu sonuçların ortadan kaldırılması amacının AK Parti Hükümeti'nin ilk dönemine (58. ve 59. Hükümet) yansıma tarzı ve politik atmosferin yönünün belirlenmesi sürecinde yarattığı etki de çalışmanın odaklandığı başlıklar arasındadır. Özgürlük tanımının AK Parti Hükümeti tarafından nasıl yapıldığı, özgürlük konusunun dar bir alana sıkıştırılıp

² 2004'te AB üyelik müzakereleri sürecinde Türk Ceza Kanunu (TCK) görüşmeleri sırasında yaşanan zina tartışmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde zinanın TCK'ya girmesi önerileri gündeme taşınmış ve böylece eşlerin birbirine sadakatinin güçlendirilerek aile birliğinin sekteye uğramasının önlenilebileceği ileri sürülmüştür. Ancak AB'nin böyle bir madde karşısında Türkiye'nin üyeliği açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği yönündeki sinyalleri neticesinde TCK'da zina ile ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Nitekim zina konusunun AB'nin beklentileri doğrultusunda ele alındığı daha sonraki yıllarda açık bir şekilde belirtilmiştir.

sıkıştırılmadığı ve din-özgürlük ilişkisinin nasıl kurulduğu şeklinde genel hatlarıyla sıralanabilen ikincil soruların yanıtı da çalışma boyunca aranmaktadır.

Siyasal Kimliği Oluşturma Süreci: Biz Artık O Değiliz!

AK Parti, milli görüş geleneği içerisinde doğmuş ve kurucuları da bu geleneğin çeşitli yönetim kademelerinde aktif bir şekilde yer almış isimler olmuşlardır. Erbakan, milli görüş hareketinin lideri olarak ortaya çıkmış ve siyasal konumlanışın din ile bağının oldukça yakın bir şekilde kurulması söz konusu olmuştur. Batı'ya yönelik katı tutum, laikliğe mesafeli duruş ve düzenin bozuk olduğuna dair dinî referanslı açıklamalar, milli görüş hareketi ve Erbakan ile özdeş hale gelmiştir. AK Parti de milli görüş geleneğini temsil eden FP'de devam eden "yenilikçiler" ve "geleneççiler" arasındaki mücadele neticesinde yenilikçiler olarak tanımlanan kanat tarafından kurulmuştur. FP'nin kapatılmasının ardından gelenekçiler, Saadet Partisi'ni kurarken; yenilikçiler de AK Parti'nin kurucu kadrosunu oluşturmuşlardır. Yenilikçiler olarak adlandırılan grup tarafından kurulan AK Parti, 3 Kasım 2002'de gerçekleşen genel seçime katılarak %34,7'lik oy oranı ile birinci parti olmuştur. Bu sonuç, birçok siyaset bilimci açısından oldukça önemli bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Mecliste çoğunluğu elde ederek tek başına iktidar olan AK Parti, kendisini destekleyen toplumun farklı kesimlerinden oluşan seçmenlerine yönelik mesajlarını ilk andan itibaren vermeye başlamıştır. AB üyeliğine yönelik ısrar ve talep, belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve gerçekten de uyum sürecinin başlaması adına atılması gereken adımların içeriğine yönelik neredeyse hemen hiç tedirginlik gösterilmemiştir. Abdullah Gül'ün başbakanlığında kurulan 58. Hükümet ve Erdoğan'ın siyasi yasağının kaldırılmasının ardından kurulan 59. Hükümet, AB odaklı politikaları benimseyeceğinin sinyallerini vermiş ve siyasal alandaki değişim de bu politikalar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

AK Parti'nin iktidarı tek başına devralması, daha önce bahsedildiği gibi oldukça süratli bir şekilde işleyen gelişmelerle birlikte gerçekleşmiştir. 2001 ekonomik krizinin yarattığı kaos, 28 Şubat "post-modern darbesi"nin bıraktığı antidemokratik pratikler ve küresel çapta yaşanan değişimler şeklinde sıralanabilecek birçok somut gerçeklik siyasal iktidarın hazır bulunduğu sorunlar ve konular olmuştur. Hükümeti tek başına kuran siyasal parti olarak hem bu önünde duran konularla ve sorunlarla ilgili yapılması gerekenleri planlama hem de başlıkta değinildiği üzere "biz artık o değiliz" açıklamasının yanında "o, değilsen kimsin?" sorusunun da yanıtını vermeye çalışmıştır. Bu sorunun yanıtının tam anlamıyla verilmesi gerçekten de AK Parti ve hükümet için zaman zaman zor olmuştur. "Muhafazakâr demokrasi" derken ne anlatılmaya çalışıldığı, kavramların içeriklerinin mi değiştirilerek kullanıldığı ya da hristiyan demokratlarla benzerlik mi kurulması gerektiği şeklinde sıralanabilecek tartışmalara rastlanmıştır. Bu konudaki temel eleştiriler, "muhafazakâr demokrasi" kavramının içeriğine dair gelişmiştir. Kavramın sınırlarının neler olduğu, Batı'dan esintiler taşıyıp taşımadığı ve ideolojik açıdan çerçevesinin nasıl çizileceği bu eleştirilerin konusunu oluşturmuştur. Bu sorular ve eleştiriler ve zaman zaman ortaya çıkan bulanıklık, bu kavramsallaştırmasının yeni sorunlar yaratabilecek potansiyele sahip olduğu izlenimini de oluşturmuştur. Nitekim Ömer Çelik (2004), liberal demokrasiye gönderme yaparak muhafazakâr demokrasinin de gayet mümkün olabileceğinden bahsetmiş ve muhtemel sorunların da kendi sorunları olduğunu belirtmiştir. "Kendi sorunları" yönündeki tanımlama ya da açıklama çabası da başlı başına önemlidir. Zira ortaya çıkacak ideolojik birtakım buhranların aşılabilmesinin ve pratikte karşılaşılabilecek çelişkilerin ortadan kaldırılabilmesinin de kaynağının yine siyasal iktidarın bizzat kendisinin olduğu söylemi belirginlik kazanmaktadır. Bir bakıma muhtemel sorunların bilindiği ve bu sorunların çözümüne dair geliştirilecek mekanizmanın çarklarının nasıl işletileceğinin de bilgisinin mevcut olduğuna dair bir güven oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu güven sorunu, AK Parti iktidarı için birçok açıdan farklı boyutların ve yönlerin düşünülmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. İdeolojik açıdan sistemsel talepler de AK Parti'nin siyasal kimliğini anlatma ve tanıtmaya sürecini bazen doğrudan bazen dolaylı etkilemiştir. AK Parti'ye dair geliştirilen eleştirilerin neredeyse çoğunun siyasal sistemin hakim kodlarının kamusal alan ve din ilişkisi konusunda kaygıları olan kesimlerden geldiği de görülmektedir. Genel olarak dile getirildiği üzere, bu kaygıların bertaraf edilmesine amacına da yaslanmak isteyen AK Parti'nin başlangıçta siyasal alanı şekillendiren söylemleri incelendiğinde İslamî kimlik öne çıkarılmamış ve dinî açılımlara ya da dine alan açma arayışlarına daha ziyade hak ve özgürlükler kapsamında yer verilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bu konudaki hak ve özgürlük vurgusu da pek çok kez AB'ye üyelik talebi ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Joost Legendijk (2013)'e göre, 2003 ve 2004'te AK Parti kendisinden önceki koalisyon hükümetinin başlattığı reformları hem devam ettirmiş hem de bu reformlara hız kazandırmıştır ve bu tavır, Türkiye ve AB'de pek çok kişiyi

şaşırtmıştır. AK Parti İslamcılık kaynaklı kendisine yöneltilecek AB yolunda ilerleme çabasının yavaşlama içerisinde olduğu ya da AB'ye katılım açısından bir geri dönüş olabileceği yönündeki kaygıların yersizliğini gösterebilmek için oldukça istekli davranmıştır (Lagendijk, 2013: 196). Aslında AK Parti için de birçok konu tam anlamıyla yerli yerine oturmuş değildi ve bu belirsizlikler zaman zaman ani kararlar vermeyi gerektirmiş ya da çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Süreç gerçekten de hem “biz değiştik” üzerinden şekillenen politikalar belirlenmesini hem de bu değişimi anlatacak ve farklılığı vurgulayacak muhafazakârlığın anlatılmasını talep etmiştir. Partinin kimliğinin açık bir şekilde ortaya konarak açıklanması bu açıdan oldukça önemli olmuştur.

AK Parti, siyasal kimliğini “muhafazakâr demokrasi” olarak açıklamış ve muhafazakâr demokrasi ile ne anlatılmaya çalışıldığı beyanlara ve kayıtlara detaylı bir şekilde yansımıştır (Akdoğan, 2004). Türk toplumunu, “bu coğrafyada ortak bir kaderi paylaşan, acı-tatlı hatıraların birleştirdiği büyük bir aile” şeklinde tanımlamıştır (AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi). Bu tanımlaması ile de ailenin hem yapısal hem de üyeleri arasındaki yakınlık, birbirini tanıma-bilme gibi özelliklerine vurgu yaparak muhafazakârlığın temel başlıklarına değinilmeye çalışılmıştır. Yerli değerlerin korunması önemli görülmüş ancak bu korumanın da dünyanın geri kalanından kopuk ya da tamamen içe dönmek anlamlarına gelmediği belirtilmiştir (AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi). Toplumsal düzenin sağlanması adına atılacak adımların koruma-kopma arasındaki denge sağlanarak oluşturulacağı üzerinde durulmuştur. Partinin yayınlarına yansıyan bu açıklamalar, daha sonra hükümette yer alan kadroların beyanlarının da bu yönde olması ve tabii ki yapılmaya başlayan yasal düzenlemelerin de Batı'yı ötelememesi milli görüş geleneğinden uzaklaşmanın işaretleri arasında yer almıştır. Bu dönemde AK Parti Hükümeti'nin İslamî vurgularla ya da belirlenimlerle gelip gelmeyeceği hem endişe hem de merak konusu olmuştur. Laiklikle problemin olduğu; ancak sistemsiz kaygılar nedeniyle bu problemin dillendirilmekten ya da gösterilmekten özenle kaçınıldığı muhalif kadrolar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Erdoğan'ın siyasi yasağının kaldırılarak başbakan olmasıyla birlikte muhalefetin bu tedirginliğine daha sık rastlanır olmuş ve laik kesimin Erdoğan'ın geçmiş siyasi kimliğine dair hatırladıkları siyasal iktidarın muhtemel dinî yönelimlerine dair beklentiyi güçlendirmiştir. Gerçekten de 58. ve daha ziyade 59. Hükümet'in icraatları genellikle laikliğe yönelecek tehditlerin beklentisi ve böyle bir tehdidin gelmeyeceği konusunda güven talebi arasında şekillenmiştir.

“Biz artık o değiliz”i hem küresel hem de yerel aktörlere kanıtlayma ya da gösterme çabası zaman zaman oldukça radikal denebilecek boyutlara ulaşmışsa da toplumda belli bir kesimin önemli ölçüde hak ihlali ile karşı karşıya kaldığı ve 28 Şubat'ın âdeta bir itibar sorunu yarattığı fikri, dine yönelim sarmalının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçteki tartışmalar genel olarak bizzat Erdoğan'ın üzerine yoğunlaşmıştır. Erdoğan'ın kurduğu her cümle için başka bir mesaj içerip içermediği anlaşılmaya çalışılmış ve geçmişte söyledikleri titizlikle incelenmiştir. Erdoğan'ın bizzat kendisi de yaptığı konuşmalarda din üzerinden siyaset yapılmasını doğru bulmadığını ifade etmiş ve “mekanik demokrasi”den değil; “organik demokrasi”den yani “derin demokrasi”den yana olduğunu belirtmiştir (Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız, 2004, 10 Ocak). Kemalist laik kanat, Erdoğan'ın gerçekten değiştiğine yönelik büyük bir kuşku duymuş ve ileri sürdüğü değişimin gerçekleşebileceğine neredeyse ihtimal dahi vermemiştir. Metin Heper (2011)'de Erdoğan'ın değişim olarak adlandırdığı şeyin aslında bir kaçınma ve farklı bir yöntem arayışı olduğundan bahsetmiş ve Erdoğan'ın değişmediği; yaşanan temel farklılık ya da değişimin, Erdoğan'ın artık İslamî görünüm ve söylemlerden kaçınması, “halkı ahlâki yönden geliştirmek” gibi bir amaç benimsemesi ve bu amacına ulaşabilmek için de yolun siyasal İslam olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaya çalışması bağlamında ortaya çıktığı üzerinde durmuş ve Erdoğan'ın bu konuda muhtemel düşüncesini ise şu şekilde açıklamıştır:

İslamiyet'e dayalı bir devlet kurarak değil, kişisel gelişim yoluyla hemcinslerini ahlâki yönden yüceltmeye çalışmaya devam etti. Ancak bu ahlâki gelişmeyi sağlamak için İslamiyet'ten alınmış temalara ve kavramlara dayalı söylemlere başvurmaması gerektiğini düşünmeye başlamış olmalı idi. Yani, İslamiyet'i zorla yaymaya çalışmayan bir kimse büyük cihat çağrısı yapmamalıydı; Anayasal ve yasal sistemin seküler niteliğini değiştirmeyi düşünmeyen kimse kendisinin “Şeriat” yanlısı olduğunu söylememeli idi. Erdoğan, kendi terminolojisine bağlı kaldığı zaman genellikle yanlış anlaşıldığı sonucuna varmış olsa gerektir. Hemcinslerini ahlâki yönden geliştirmeye çalışırken bunu onlara dayatmak isteyen bir kişi gibi görünmenin doğru olmadığını düşünmeye başlamış olsa gerektir.

AK Parti'nin içinden geldiği gelenekle bağının kalmadığı ve bir dönüşümü resmettiği birçok kez dile getirilmiş ve nitekim bu değişim vurgusu, partinin yayın organlarına ve siyasal aktörlerinin beyanlarına da yansımıştır. Ancak Erdoğan'ın dolayısıyla da oluşturmaya çalıştığı siyasal hareketin geçmişteki bağlılığından uzaklaşmaktan ziyade artık daha modern kavramlardan yararlanarak Batı'ya referanslarla açıklamalar yapması değişik yönlerden ele alınmış ve takiiye tartışmaları da ortaya çıkmıştır. Cihan Tuğal, *Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* (2011) başlıklı çalışmasında bu tartışmalara farklı bir açıdan yaklaşmış ve icraatlar ve semboller itibariyle partinin İslamî öğelerle modern öğeleri bir arada tutma çabasını, takiiye girişimi olarak değil; “yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik” oluşturulması şeklinde değerlendirmiştir.³ Bu bağlamda, AK Parti'nin Türkiye'de siyasal yelpazenin neresine yerleştirilebileceği ya da hangi siyasal partilerin devamı olarak incelenebileceği sorusu da ortaya çıkmıştır. Tanıl Bora (2002)'ye göre, millî görüş hâlâ köken itibariyle önemli olmakla birlikte “artık sadece RP sülbünden bir parti olarak” değerlendirilemeyecek bir noktaya gelmiştir ve artık karşımızda gerek personeli gerekse de ideolojisi itibariyle farklı bir parti; yani sağcı bir parti bulunmaktadır. Ömer Laçiner (2002)'ye göre ise partinin temsil ettiği ideoloji, “daha önce DP-AP ve ANAP tarafından formüle edilmiş ideolojilerden çok daha pür bir burjuva ideolojisi” olmuş ve “...Avrupa'da Protestanlığın yaptığı, Batı kapitalizminin, burjuva dünya görüşünün mayasında yer alan, din ve kapitalizm sentezinin bir benzerini andıran otantik bir Türk burjuva ideolojisi” ile ortaya çıkmıştır.⁴ Tuğal (2011)'de “laiklik karşıtı muhalefetin massedilmesi”nden bahsederken “...AK Parti deneyiminde söz konusu olan yalnızca İslam ile sekularizmin, din ile demokrasinin, Doğu ile Batı'nın evliliği değil, aynı zamanda sisteme radikal karşı çıkışın massedilmesidir. Bu süreci ancak Türkiye'de İslamcılığın son yüzyıldaki gelişimi bağlamında anlayabiliriz.” diyerek radikalizmin bir bakıma ortadan kalkması sürecine değinmiştir. Ahmet Yıldız (2004)'e göre de AK Parti'nin bir ideoloji olarak muhafazakârlıkla ilişkisi pek güçlü değildir ve muhafazakârlık vurgusu da genel olarak ailenin varlığının önemsenmesi ve dinî birtakım kaygılarla sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla da aslında AK Parti'nin muhafazakârlık söylemi hem meşruiyet arayışına yanıt üretmeye çalışmakta hem de tutuma isim koyma çabasının aşılması ihtiyacını göz önünde bulundurmaktadır (Yıldız, 2004: 10). Ak Parti gerek kuruluş dinamiklerini gerekse de iktidara geldiğinde oluşturmaya çalıştığı politikalarını devlet ve toplum arasında var olduğunu düşündüğü uzaklığı ortadan kaldırma amacını önceleyerek belirlemeye çalışmıştır. Özellikle Erdoğan'ın söylemlerinde, bu uzaklığın aşılması devlet, toplum ve millet açısından yeni bir dönemin başlayacağını izlerine rastlanmıştır. Özgürlüklere dair geliştirilen argümanlar da bu minvalde ortaya konmuştur (Yavuz, 2010: 14). İmam hatip liselerinin katsayı engeline takılarak üniversite öğrenimlerinin sekteye uğradığının düşünülmesi ve bu iki temel soruna çözüm üretilmesi, aslında bahsi geçen bu “yeni” dönemin de habercisi olarak görülmüştür. Yine devlet ve toplum arasında yıllardır varlığını sürdürdüğü belirtilen uzaklığın ortadan kaldırılması talebi, özgürlük söylemiyle çoğu kez yan yana kullanılmıştır.

İmam Hatip Liseleri ve Katsayı Uygulaması

28 Şubat süreci, Türkiye'de birçok açıdan farklı bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Dinî sembol ve aktörlerin kamusal alandaki görüntüleri ortadan kaldırılmaya ve devlete herhangi bir şekilde müdahil olma çabaları durdurulmaya çalışılmıştır. Laiklik vurgusu öne çıkmış ve laikliğe yönelen tehditlerin nereden gelirse gelsin ve sonuçları ne olursa olsun durdurulacağı oldukça açık bir şekilde belirtilmiştir. Tabii ki din ve devlet arasındaki ilişki, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri tartışılmalı ve aslında üzerinde çok da uzlaşılmalı konuların başında gelmiştir. Dolayısıyla belki 1980'lerde doğan nesil için yeni bir mevzu olarak görülmüşse de Türkiye'de laiklik meselesi, gündemi düzenli aralıklarla meşgul eden konular arasında yer almıştır. Toprak (2013: 359), bu kaygıyı ve engel olma fikrini şu şekilde açıklamıştır:

Cumhuriyetin kuruluşundan beri Kemalist seçkinlerin en sürekli kaygılarından biri, dinin devlet yönetiminde etkili olmasıydı. Laikliği benimsemiş kuşaklar, İslamiyet'i Türkiye'nin

³ AK Parti'nin dönüşümünü ya da farklı bir siyasal kimliğe bürünmesini tartışan bir başka çalışma için bkz. Ziya Öniş, “Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective”, *Globalization Democracy: Party Politics in Emerging Democracies*, Ed. Peter Burnell, Routledge, Londra, 2006, pp. 122-140.

⁴ Laçiner'in Birikim Dergisi'nin diğer sayılarına da atıflarda bulunarak incelemelerini sürdürdüğü bu çalışma için ayrıca bkz. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-163-164-kasim-aralik-2002/2352/dp-anap-ve-sonunda-akp/2552>

çağdaşlaşmasının önünde önemli bir engel, merkezi siyasal yetke üzerinde ciddi bir tehdit saydılar. Kemalizmin ilkeleri arasında laiklik, gerek resmî ideoloji düzeyinde, gerekse dinî hareketler, örgütlenmeler ve partiler üstünde devlet egemenliğini sağlamayı amaçlayan bir dizi yasanın uygulamaya konması açısından özel bir öneme sahiptir.

Gerçekten de 1923'ten günümüze kadar ulaşan süreçte -bazı dönemlerde yoğunluğu artan bir şekilde-laikliğe yönelen tehdit söylemleriyle karşılaştığı bilinmektedir. Özellikle dinî yönelimleri olan ya da dinî kimlikleri öne çıkan siyasal kadroları içlerinde barındıran siyasal partilerin, siyasal iktidarı tek başına ele geçirdiklerinde ya da koalisyon ortağı olduklarında laiklik meselesinin hummalı bir şekilde tartışıldığı görülmektedir. Ancak 28 Şubat, Türkiye'nin yakın tarihinde yaşadığı ve literatüre de geçtiği haliyle bir "post-modern darbe" olarak -başlarken de değinildiği üzere- beraberinde getirdiği yasak ve kısıtlamalarla Türkiye'de yeni birtakım uygulamaların ve yasal düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. 28 Şubat süreci ile birlikte yeniden ve daha canlı bir şekilde başlayan laiklik ile ilgili tartışmalar, AK Parti iktidarı ile birlikte -özellikle 59. Hükümet Dönemi'nde- tekrar gündemin temel konuları arasında yer almıştır. Hassasiyetler, kaygılar, ispat-ikna çabaları ve özgürlük talepleri hızla siyasal alanın odağına yerleşmiş ve oldukça farklı denebilecek sesler âdeta eşzamanlı bir şekilde duyulmaya başlamıştır. Siyasal iktidar, laiklik konusuna ilk zamanlarda değinmekten kaçınsa da kendisini destekleyenlerin beklentileri, partinin ideolojisi ve aslında bu iktidara olumsuz yaklaşanların da zaman zaman yatıştırılması adına din, özgürlük ve laiklik mevzusunu ele almak zorunda kalmıştır. İmam hatip liselerinin durumu da iktidarın gündemine yerleşme açısından çok gecikmemiştir.

Türkiye'de imam hatip liselerinin konumu hep tartışılmalı ve yine karşıtlıklar içerisinde değerlendirilen konuların başında gelmiştir. 1998'de imam hatip ve meslek liseleri ile ilgili önemli bir düzenleme gerçekleştirilmiştir; o da bu liselerden mezun olan öğrencilerin hangi alandan mezun olmuşlarsa üniversitede de o bölümde öğretimlerine devam etmelerini sağlamak olmuştur. Mezun oldukları alan dışı tercih yapmaları, uygulanan katsayı nedeniyle oldukça zorlaşmıştır. İmam hatip liselerinin ve diğer meslek liselerinin katsayı uygulamasıyla karşı karşıya kalmaları ve dolayısıyla da söz konusu uygulama nedeniyle bu liselerden mezun olanların üniversiteye girmelerinin oldukça zor hale gelmesi, siyasal iktidarın yasal düzenleme yapmak için girişimde bulunduğu konular arasında yer almıştır. Bu süreçte dikkati çeken diğer meslek liselerinden ziyade imam hatip liselerinin siyasal iktidar için önemi olmuştur. 28 Şubat'ın sonuçlarından biri olan katsayı uygulamasının, kimi ve neyi hedef aldığı açık bir şekilde biliniyor olması siyasal iktidarın elini güçlendirmiş ve uygulamanın ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan adımların atılması sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde söylemsel çerçeve imam hatip liselerinin üzerine kurulmuştur. İmam hatip liselerinde okuyan öğrencilerin yaşadığı ileri sürülen mağduriyet, bir hak ihlâli olarak görülmüş ve bu ihlâlâ dair geliştirilen argümanlar da siyasal iktidarın gündemini oluşturmuştur. Eğitim-öğretim faaliyetlerinden yararlanamama sonucunu doğurduğu belirtilen katsayı sorunu da hak ve özgürlük başlığı altında ele alınmıştır.⁵ 2004'te 5171 sayılı "Yükseköğretim Kanunu ve Yüksek Öğretim Personel Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile de bu girişim gerçekleşmiştir. Bu düzenleme girişimine yönelik eleştiriler de İmam hatip liselerinin kuruluş amacı ve konumu ile ilgili olarak yapılmıştır. İmam hatip liselerinin önünün açılarak başta kamu kurumları olmak üzere devletin farklı kademelerine bu liselerden yetişen kuşağın yerleştirilerek siyasal, toplumsal ve zihinsel dönüşümün sessizce gerçekleştirilmeye çalışıldığı ileri sürülmüştür. Başta Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olmak üzere muhalefet, bu düzenlemenin laiklik ilkesiyle bağdaşmayacağını belirtmiştir. Laik kanadın en temel endişesi de yine bu çerçevede gelişmiş ve AK Parti'nin gizlediği gerçek siyasal kimliğini ortaya çıkarmaya başladığı üzerinde durulmuştur. 13.05.2004'te tepkilere rağmen kabul edilen kanun, 28.05.2004'te Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından kısmen veto edilmiştir. Veto gerekçelerinin temelinde de laiklik vurgusu ve öğretim birliği ilkesi öne çıkmıştır.⁶ 2011'e kadar da katsayı ile ilgili adımlar atılmaya devam edilmiş, davalar açılmış ve süreç Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) de taşınmıştır.

⁵ Mehmet Ali Kılıçbay (1998)'e göre, demokratik ve laik bir sistemde dinsel eğitimin bir hak olarak kabulü açısından herhangi bir sorun bulunmamaktadır; ancak bunun yeri kamusal alan değil; sivil toplumdur. Yine Kılıçbay'ın aynı çalışmasına göre, Türkiye'de yapılan ya da yapılmaya çalışılan dinsel eğitimin kamusal alanda düzenlenmesidir ve bu düzenlemenin doğal sonuçları da tartışıldığı üzere, laikliğin temel kriterlerine en başta karşıtlık oluşturmakta, ayrıcalıklardan bahsedilmekte, belli bir dinin/mezhebin egemenliği ortaya çıkmakta ve resmi din tanımlanmaktadır.

⁶ **5171 Sayılı Kanun**, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından yayımlanması kısmen uygun bulunmayan, 5171 sayılı "Yükseköğretim Kanunu ve Yüksek Öğretim Personel Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında

Katsayı uygulamasının kaldırılmasına yönelik çıkarılmaya çalışılan kanun, siyasal iktidarın odak noktasının bu dönemde de dinî kimlik ve dindarlık hassasiyetleri üzerinden şekillendiğini anlatmaya çalışsa da siyasetin dilinin hak ve özgürlük vurgulu belirlendiğini söyleyebilmek mümkündür. Türkiye’de siyasal alana dair “şartların olgunlaşmadığı” ya da “zamanın gerektirdikleri” şeklinde geliştirilen bu argümanlar bilinmektedir ve sıklıkla kullanılmaktadır da. Bu argümanlara özellikle Cumhuriyet’in kuruluş yılları ve çok partili hayata geçiş koşulları konuşulurken rastlansa da daha sonrasında siyasal İslam’a yakınlığıyla bilinen siyasal partilerin politikaları ve siyasi kadrolarının beyanları değerlendirilirken de başvurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla hak ve özgürlük temelinde geliştirilen söylemin, değişimi anlatmak için mi yoksa gerçekten şartların olgunlaşmamasını mı yansıttığını takkiye iddiası ile birlikte dile getiren kesimler de ortaya çıkmıştır. Ancak bu noktada niyet okumanın bilimsel gerçekliklere ve somut verilere aykırılık oluşturacağından hareketle siyasal iktidarın bu ilk döneminde özne olarak mağdurları belirlediğini -bu mağdurların 28 Şubat süreci tarafından yaratıldığı ileri sürülmektedir- ve mağduriyetlerin giderilmesi amacını da hak ve özgürlükler üzerine inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. 28 Şubat sürecinin yarattığı ileri sürülen mağduriyetler, gerçekten de AK Parti Hükümetleri’nin ve özellikle lider olarak öne çıkan Erdoğan’ın söylemlerinde belirgin bir şekilde somutluk kazanmıştır. İmam hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması ve lise kısmına katsayı uygulamasının getirilmesi, Erdoğan’ın ilk andan itibaren oldukça sert bir şekilde eleştirdiği düzenlemelerden biri olmuştur. İmam hatip liselerinin ve dolayısıyla buralarda farklı bir ruhla yetiştirildiği belirtilen nesillerin hedef alınmasının ayrı bir anlamının olduğu ısrarlı bir dille anlatılmıştır. Katsayı uygulamasının fırsat eşitliğine ve eğitim özgürlüğüne ters düştüğü ve bu katsayı nedeniyle imam hatip liselerinden mezun olanların bir bakıma tercihleri üzerinde kısıtlama oluşturulduğu Erdoğan tarafından oldukça açık bir biçimde belirtilmiştir (“Erdoğan, “İmam hatipliler hain midir?” dedi”, Başbakan Erdoğan’ın CNN Türk’e Verdiği Mülakat, 2005, 22 Aralık):

İmam hatip olmak istemeyebilir. İmam hatipten sonra farklı sosyal bilimlerde temayüz etmek istiyor olabilir. Bunu da üniversite sınavını kazanırsa yapacak. Milli Eğitim Bakanlığı, imam hatibi bitirdikten sonra fark dersleri vermek suretiyle üniversiteye girebilmenin önünü açmak için çalışma yaptı. Lise mezunu, meslek liselerinde fark ders vererek, meslek lisesi mezunu olabiliyor, meslek lisesi mezunu fark ders vererek, düz lise mezunu olamıyor. Böyle bir saçmalık olur mu? Katsayı, fırsat eşitliğine, eğitim özgürlüğüne terstir.

Katsayı düzenlemesinin eğitim hakkı ve fırsat eşitliği önünde oluşturduğu belirtilen engele dair çizilen siyasal çerçevenin yanında Erdoğan’ın açıklamalarında, imam hatip liselerinden mezun olan gençlerin özgün bir hassasiyete sahip olmalarına duyulan korku ve öfkenin yattığına dair iddialara da rastlanmaktadır. Erdoğan, katsayı uygulamasıyla dışarıda bırakılmak istenen bireylerin taşıdığı özelliklerin, bazı kesimleri doğrudan rahatsız ve huzursuz ettiğini ileri sürmektedir. Erdoğan, meslek liselerini genel olarak ele alıp katsayı uygulamasının bir zulüm olduğundan bahsetse de aslında imam hatip liselerinin toplum ve millet açısından sahip olduğunu düşündüğü büyük anlama dikkat çekmeye çalışmaktadır. Tabii ki Erdoğan için imam hatip liselerinin ayrı ve özel bir önemi bulunmaktadır. Bu önem yalnızca kendisinin ve çocuklarının bu liselerden mezun olması ile ilgili değildir. İmam hatip liselerini ve bu liselerden yetişenleri “camia” olarak tanımlamakta ve imam hatip liselerinin ruhunu kavrayan nesillerin hak, haram ve helal kavramlarına yönelik nasıl büyük bir bağlılık ve duyarlılık ile yetiştiklerinden bahsetmektedir (İmam hatipli Erdoğan: Hiç eğilmedik, 2010, 5 Aralık):

Biz, bu aziz milletin yüreğinden koparıp verdiği, dışından tırnağından artırdığı, aydınlık bir nesil umuduyla kendisi yemeyip bize gönderdiği infaklarla bugünlere ulaştık. Ben, bütün bu camianın, emanetin ne demen olduğunu çok iyi idrak ettiğimi biliyorum. Bütün bu camianın, harama el uzatmaktan, milletin emanetine göz dikmekten nasıl sakındığını çok iyi biliyorum. İmam Hatip camiasının, yetimin hakkını korumakta, milletin tek kuruluşunu

Kanun”, 1., 5., 6. ve 7. maddelerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce bir kez daha görüşülmesi için, Anayasa’nın değişik 89. ve 104. maddeleri uyarınca Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na geri gönderilmiştir. Söz konusu Yasa’nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na gönderilme gerekçeleri için bkz. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6264/5171-sayili-kanun>, 28. 05. 2004.

kılı kırk yaran bir hassasiyetle muhafaza etmekte ne denli hassas olduğunu çok iyi biliyorum.

İmam hatip liselerinden mezun olan ve bu liselerin kazandırdığı belirtilen ruha uygun davranan bireylerin toplumun esenliği açısından sahip olduğu önem de ortaya konmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla aslında imam hatip liselerini önceleyen ve öven bakış açısı, ideal olarak sunulan bir eğitim anlayışı tanımlama çabasını da görünür kılmaktadır. Bu ruha sahip olan ve gerçek manada bu ruha uygun davranış geliştirme yetisi kazanmış bireylerin toplum, millet, devlet ve din adına olumsuz birtakım eylemler içerisinde olamayacakları üzerinde durulmaktadır. Dinini bilen, okuyan ve anlayan nesillerin yetiştiği öne sürülen bu liseler, siyasal iktidarın perspektifinden devlet, toplum ve millet açısından başlı başına önemlidir. İmam hatip liselerine yüklenen bu anlamın beklenen sonucu, bu okullardan yetişecek nesillerin önündeki engellerin kaldırılması ve bu okullarda eğitim-öğretime devam edilmesinin teşvik edilmesi yönünde olmaktadır. Siyasal ve popülist kaygılardan ziyade imam hatip liselerinin bir “dava” haline dönüşme durumu da yer yer belirginlik kazanmaktadır. “Dışlanmışlık” ve “aşağılanma” söylemi ortaya çıkmakta ve bu söylem, “dava” vurgusu ile güçlendirilmektedir (“Bize ‘cenaze yıkayıcısı’ dediler, ‘zenci’ dediler”, 2010, 5 Aralık).

Haklar, Özgürlükler ve “Kurumların Yaklaşımı”

Türkiye’de din ve devlet arasındaki ilişki genellikle devletin dini kontrol etmeye çalıştığı tespiti üzerinden ele alınmakta ve kurumsal düzeyde olduğu kadar pratiğe yansıyan gerçeklikler üzerinden hareket edildiği görülmektedir.⁷ Laiklik ile ilgili günümüze kadar ulaşan uzlaşmaz tartışmalar ve bazen de adlandırma problemleri ile karşılaşmıştır.⁸ Cumhuriyet’in ilanının ardından başlayan laikleşme süreci, dini kamusal alanın dışına göndermeye ve karar alma organlarına herhangi bir şekilde dahil olmasını önlemeye çalışmıştır. Dine dair ya da dinle ilişkilendirilen kılık-kıyafet, simge, rol, görev vb. ne varsa bazen oldukça sert tedbirlere başvurularak bazen de ulus devletin inşasının gerçekleşebilmesi adına atılması gerekli olan zorunlu adımlar göz önünde bulundurularak devre dışı bırakılmıştır. Tabii ki bu süreç, siyasal tarih incelendiğinde görülmektedir ki kolaylıkla ve itirazsız ilerlememiştir. Geleneksel karakterin varlığını sürdürüyor olması ve dinin toplumsal hafızadaki yerinin doldurulamaz niteliği, gerginliği siyasal alana taşımaya âdeta her an hazır beklemiştir. Kadınların örtünmesi meselesi ise Osmanlı son dönem modernleşmecilerinin konusu olarak gündeme gelmiş ancak özellikle Cumhuriyet sonrası başlayan dönemde hummalı bir şekilde ele alınmıştır. Kadının kılık kıyafetinin nasıl düzenleneceği, toplumsal itirazların ayyuka çıkmaması adına ne tür tedbirlerin alınacağı ve dengenin oluşturulmasına yönelik hangi unsurlara başvurulacağı Cumhuriyet’in kurucu kadrosu tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Gerçekten de birçok feminist kuramcının da belirttiği gibi örtünme, farklı boyutlarıyla ulus devletin konusu olmuş; bazen gitgellerle ve bazen de çelişkilerle şekillenen bir sürece tanıklık edilmiştir. Tek Parti Dönemi’nin sona ermesinin ardından kurulan hükümetlerin de üzerinde durmak zorunda olduğu bir konu olmuştur örtünme. 1960’lı yılların sonunda Şule Yüksel Şenler ile başlayan hareketlilik ve “türban” adlandırmasının duyulması, Türkiye’nin siyasi atmosferine çok daha farklı yansımıştır.

2003-2007 Dönemi, genel olarak AB odaklı politikaların geliştirilmesi ve AB’ye uyum sürecinin gerekliliklerinin yerine getirilmeye çalışılması ile tamamlanan bir dönem olmuştur. Bu dönem önemlidir; zira 11 Mart 2003’te 58. Hükümet istifa etmiştir ve 59. Hükümet, Erdoğan’ın başbakanlığında 14 Mart 2003’te kurulmuştur. Başka bir ifadeyle, artık bu tarihten itibaren Erdoğan’ın konuşulduğu bir dönem başlamıştır. Başörtüsüyle ilgili tartışmalar da bu dönemde gündeme gelmiş ve

⁷ Din-devlet ilişkisini üç farklı dönemde ele alarak inceleyen ve 1924’ten itibaren de “devlete bağlı din” şeklinde yeni bir döneme işaret eden kapsamlı bir çalışma için bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, 12. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016; ayrıca bkz. M. Hakan Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge University Press, New York, 2009.

⁸ Türkiye’de laikliğin nasıl anlaşıldığı, Sünnilik ile bağın nasıl kurulduğu ve Türkiye’deki modelin diğer laiklik modellerinden hangi yönleriyle ayrıldığı ya da benzerlik içerisinde olduğu birçok araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Bu konuda bkz. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955; Andrew Davison, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2000; Nilüfer Göle, “Otoriter Laiklik ve İslami Katılım”, *İslam ve Demokrasi*, Yay. Haz. Yurdakul Fincancıoğlu, 2. Baskı, Tüses Yayınları, İstanbul, 2002; Nuray Mert, *Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

toplumun farklı kesimleri başörtüsüyle ilgili değerlendirmelerini dile getirmişlerdir. Bu dönemde, politikalarda ve başta Erdoğan olmak üzere partinin ileri gelenlerinin açıklamalarında gerilim yaratmaktan kaçınıldığı ve bir mutabakat arayışının öne çıktığı görülmüştür. Başörtüsü tartışmaları başladığında da hükümetin tabanına seslenmekten geri durmadığını; ama öte yandan da mutabakatın öneminin bilindiğine dair bir söylemden yararlanıldığını söyleyebilmek mümkündür. Nitekim Başbakan Erdoğan'ın başörtüsüyle ilgili kendisine sorulan soruyu, Türkiye'de başörtüsünü yasaklayan bir kanunun bulunmadığı; ancak bu konuda farklı bir algılama ve yorumlama olduğu ve bu algılama ve yorumlama karşısında "toplumsal gerilim olmasın diye sabırlı davranıyoruz" şeklinde yanıtlanması oldukça önemlidir. Zira Erdoğan bu yanıtıyla başörtüsünü yasaklayan bir kanunun bulunmadığını belirtirken; pratikte "kurumların yaklaşımı"ndan kaynaklanan bir sorun ile karşılaşıldığını ileri sürmüştür (Erdoğan: Türban ABD'de özgür, Türkiye'de değil, 2005, 8 Haziran):

Bunu yasaklayan kanun yok. Sadece bununla ilgili olarak farklı bir algılama ve yorumlama var. Özellikle ülkemizde toplumsal gerilim olmasın diye sabırlı davranıyoruz. Diyoruz ki 'Kurumlar arasında mutabakat olsun, toplumsal mutabakat olsun, bunu bu şekilde çözelim'. Kızlarım ABD'de okuyor. Burada bu özgürlük anlayışı var, ama ülkemde yok. Kurumların yaklaşımı toplumun yaklaşımıyla örtüşmüyor. O nedenle biraz sabredeceğiz. Biraz daha bu işin çilesini çekeceğiz. Ama eninde sonunda hak yerine bulacaktır.

Erdoğan bu açıklamasında ABD'de de bir "özgürlük anlayışı" olduğu üzerinde durmuş ve Türkiye'de böyle bir özgürlük anlayışının olmadığını ileri sürmüştür. Türkiye'deki birtakım antidemokratik uygulamaların, hak ve özgürlük ihlallerinin kurumların yapısal özelliklerinden kaynaklandığı yönünde eleştiriler yapılmıştır. 2002-2007 Dönemi'nde Erdoğan'ın genellikle başörtüsü tartışmaları gündemdeyken hak ve özgürlüklere dair Batı referanslı ya da Batı'dan örneklerle açıklamalar yapmaya çalıştığı görülmüştür. Kimi siyaset bilimciler bu durumun siyasal sistem içerisindeki meşruiyet arayışından kaynaklandığını ileri sürmüş; bazıları ise günlük siyasette rastlanan bu tavrın oldukça seçici konulara odaklandığından ve eklektizme kaydığından bahsetmiştir. Erdoğan'ın başvurduğu "kurumların yaklaşımı" şeklindeki açıklama hem ülkedeki mevcut yapıya yönelik soruna dikkat çekmeye hem de özgürlüklerin önündeki engelin kaynağını göstermeye yönelik bir girişim olmuştur. Bu dönemde kurumların düzenleme yetkisi ve bu yetkinin hangi tür düzenlemelerle sınırlı olması gerektiği ile ilgili tartışmalara sıklıkla rastlanmıştır. Siyasal iktidarın "kurumların yaklaşımı" açıklaması bir bakıma bu tartışmaların gündeme taşınmasına neden olmuştur. Gerçekten de hukuki açıdan ve bazı siyasî kaygılarla bu yetki-yetkisizlik meselesinin detaylı bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Bu nedenle de henüz tartışma düzeyinde ilerleyen türban konusu genellikle haklar ve özgürlükler başlığı altında değerlendirilmiştir. Böylece AK Parti Hükümeti'nin dinî yöneliminin ve ideolojik birikiminin önemli bir göstereni olan başörtüsü meselesi, hak ve özgürlükler başlığı altında ele almıştır. Erdoğan'ın kızlarını örnek göstererek kızlarının söz konusu yasak nedeniyle Türkiye'de değil de ABD'de okumak zorunda olduklarından bahsetmesi, bu konunun hak mahrumiyeti, mağduriyet ve zorunluluk ekseninde değerlendirilmesi gerektiği yönündeki fikrini ortaya koymuştur.

59. Hükümet Dönemi'nde başörtüsüyle ilgili doğrudan olmasa da başörtüsünün kullanımını yasaklayan uygulamaların aşılmasını sağlayacak nitelikte müdahalelerde bulunulmaya çalışılmıştır. Bu durumun örneklerinden biri TCK görüşmeleri esnasında yaşanmıştır. 2004'te TBMM Adalet Komisyonu'nda TCK görüşmelerinde AK Partili vekiller tarafından "cebir veya tehdit kullanılarak ya da hukuka aykırı başka bir davranışla eğitim ve öğretim hakkının kullanılmasının engellenmesi halinde 2 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası verilmesini" içeren bir önerge sunulmuştur. Ancak önerge, komisyon tarafından reddedilmiştir (Türban Krizi Çözüldü, 2004, 5 Temmuz). Böyle bir önergenin komisyona sunulması özellikle laik kanadın itirazına neden olmuş ve bu önergenin amacının başörtüsü sorununu çözerek başörtüsünün önünün açılması anlamına geleceği ileri sürülmüştür. TCK'da yapılması planlanan bu düzenleme gerçekten de kurumsal özelliklere işaret etmekte hem de müdahalenin henüz doğrudan gerçekleşemiyor olduğunu anlatır nitelikte görünmektedir. Bu sorunun çözümünde destek bulma çabası ve arayışı da belirginleşmektedir ve nitekim o destek de 2008'de Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından verilecektir. CHP'nin onay vermeyeceği başörtüsü konusunda başka bir muhalefet partisinin; yani MHP'nin öneri ve onayı sürecin işleme adına işlevsel olmuştur.

27 Nisan 2007'de ise tarihe "e-muhtıra" olarak geçen bildirinin yayımlanması oldukça önemli olmuştur. "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerinin..." şeklinde başlayan muhtıra, hükümetin laiklik karşıtı bir tavır içerisinde olduğunu ileri sürmüştür. Oldukça açık olan bu ifade tarzının, Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt'ın 12 Nisan 2007'de basın

mensuplarının soruları eşliğinde yaptığı bir açıklamada belirginleştiği görülmüştür. Tarihe “sözde değil; özde bağlılık” olarak geçen bu açıklamada laikliğe yönelik yolunda gitmeyen birtakım olayların yaşandığı ve uygulamalara rastlandığı dile getirilmiştir. 27 Nisan 2007, aynı zamanda 16 Mayıs 2007’de görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in yerine aday gösterilen Abdullah Gül’ün ilk tur oylamasının mecliste yapıldığı ve Gül’ün kullanılan 361 oyun 357’sini aldığı gün olması açısından yine önemli bir gün olmuştur. Hem “e-muhtıra”nın yayımlanması hem de ilk tur oylamanın ardından CHP’nin daha sonra “367 krizi” olarak anılacak toplantı yeter sayısının 367 olması gerektiği iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurması ve Anayasa Mahkemesi’nin de toplantı yeter sayısı olarak 367 şartının aranması gerektiği yönündeki kararı, siyasal iktidarın kendisi için sistemsel tikanıkların neler olduğunu anlamasını sağlamıştır. Akla ilk gelen ve demokratik sistemlerin öncelikli başvurduğu yol olan seçim kararı ile karşılaşmıştır. Kasım 2007’de yapılması gereken genel seçimin, TBMM Genel Kurulu’nda gerçekleştirilen oylamanın ardından 22 Temmuz 2007’de yapılması yönünde oy kullanılmıştır. Bu genel seçimde de AK Parti’nin bir seçim başarısıyla daha karşılaşmış ve %46,58’lik oy oranı ile meclise 341 milletvekili ile girmiş ve yine çoğunluğu elde ederek tek başına iktidara gelmiştir. İkinci kez tek başına hükümeti kurabilme çoğunluğuna ulaşan AK Parti’nin, pek çok araştırmacının da değindiği üzere, siyasal alana müdahale tarzında değişim yaşanacağını ilk izleri belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde, AB üyeliği adına yapılmaya çalışılan reformların da sekteye uğradığı ve Türkiye-AB arasında gerginliğin olduğu görünür hale gelmiştir. Ancak değişimin birçok alandaki seyrini daha net takip edebilmek ve somutluk kazanan gerçeklikler üzerinden hareket edebilmek için 2008 ve sonrasını beklemek gerekmiştir. İmam hatip liselerinin katsayı engeline takılmaları da başörtüsünün kullanımına ilişkin yasak ve kısıtlamalar da siyasal iktidarın genel olarak 2004’te gündemine yerleşmişse de bu dönemi bir ön hazırlık aşaması olarak değerlendirebilmek mümkün hale gelmiştir. Süreç incelendiğinde öncelikle medyanın soruları temelinde şekillenen bu gündem oluşturma çabası daha sonra yasal düzenlemelerin yapılmaya başladığı bir döneme geçişe dönüşmüştür. Her iki konu da laiklik başlığının kolaylıkla açılarak tehdit ve tehlike tanımlarının yapılabileceği ve rejimin ilkelerine yönelik bir reddiyenin geliştiğinin öne sürülebileceği alanlarla ilgili olmuştur. Siyasal iktidarın âdeta tabanının gözünde meşruiyet kaynağını oluşturan bu iki konu başlangıçta temkinli denebilecek bir şekilde ele alınmış ve özellikle laiklik kaygısı taşıyan kesimlere de bu meselenin evrensel hak ve özgürlüklerle ilgili olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır.

2008-2012 Dönemi’nde Siyasal Alan ve Dinsellik

Siyasal iktidar koltuğuna oturduğu ilk andan itibaren siyasal alanın din ile ilişkisinin nasıl kurulacağı, sıklıkla değinildiği üzere, belki de Türk siyasal hayatında hiç rastlanmadığı şekliyle tehlike ve muhtemel tehditler eşliğinde ele alınarak tartışılmıştır. Tabii ki bu tartışmaların belirgin bir şekilde öne çıkmasının temel nedenlerinden biri çalışma boyunca da üzerinde durulduğu gibi geçmişte bırakıldığı ileri sürülen siyasi kimliğin, dinle ilişkisinin oldukça doğrudan ve vazgeçilmez olarak kurulması olmuştur. Bu açıdan bir diğer önemli neden de 3 Kasım 2002 genel seçiminin sonucunun netleşmesinin hemen ardından toplumun farklı kesimleri tarafından tartışılmaya başlanan eşlerin başörtülü olmasının ortaya çıkaracağı muhtemel sorunlara dair ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, eşlerin başörtülü olması, eşlerle birlikte katılımın gerçekleşeceği ya da bugüne kadar âdeta siyasi gelenek haline gelmiş resmî törenlere eşlerin de katılımının ve dolayısıyla beklenen o temsiliyetin nasıl gerçekleştirileceği kaygı, merak ve yer yer karşıtlık ekseninde gelişen tartışmaların konusu olmuştur. Nitekim bazı resmî törenlere ve davetlere alışılagelmişin dışına çıkılarak eşler katılmamışlardır.

Başörtüsü hem İslamcı hem de laik kesimin üzerinde özenle durduğu konuların başında gelmiştir. Kadın bedeninin örtünmesi ve bu örtünme pratiklerinin çeşitli şekillerde kamusal alanda izlenmesi her iki kesimin de radikal denebilecek düzeyde zıtlıklar içerisinde değerlendirmelerinin izlenebildiği bir alan oluşturmuştur. AK Parti için örtünmenin çözüme kavuşturulması, yani başörtüsünün öncelikle üniversitelerde ve ardından kamusal alanda bir engel olarak tanımlanmasına son verilmesi, birçok araştırmacının değindiği üzere, siyasal iktidarın âdeta varlık nedenine dönüşmüştür. İmam hatip liselerinin ise katsayı nedeniyle alanları dışındaki bölümlere yerleşememeleri sonucu ile karşılaşmaları ve dolayısıyla da mezuniyetin ardından sadece dinî eğitim sürecinin farklı kademelerine katılabilmeleri, başörtüsünün kamusal alandaki varlığına yönelik süren yasağın ortadan kaldırılması kadar önemli görülmüştür. Bu nedenle de bu iki konu ya da sorun, AK Parti iktidarının özgürlük ve dinsellik başlıklarında söyleyeceklerinin ve yapacaklarının ana noktasını oluşturmuştur. Örtünme, dinin önde gelen emir ve yasakları kapsamında ele alınırken ve bu bağlamda dinî inançla ilgili bir eksen üzerinde

değerlendirilirken; diğer konu olan imam hatip liselerinin durumu ise eğitim-öğretim sürecinin dinî kaidelerle şekillenerek yeni neslin bu kaidelerle yakınlaşmasının esası oluşturan yönüne vurgu yapmıştır. Kabaca 2008'e kadar da bu iki temel konunun etrafında şekillenmeye çalışan ve farklı bağlamlara oturtulabileceği düşünülen konuların dahi ana hatlarıyla buralara dokunuşunun okunabildiği bir süreç yaşanmıştır. Genel olarak bu süreci şekillendiren dinamiklerden bahsederken de inancın yalnızca özel alanda ya da vicdanlarda yaşayan yönünün yanı sıra kamusal alanda da görüntüsünün, sesinin ve pratiklerinin olabildiği ve bunun sanılanın aksine laiklik karşıtlığı anlamına gelmediği yönünde güçlü bir savunu ile karşılaşmıştır. Bu savunu daha sonra farklı saiklerle birlikte ele alınmaya başlanmış, alanı genişlemiş ve din-devlet ilişkisi tartışmasından ziyade daha dinî telaffuzların ağır bastığı bir tartışma alanına doğru bir kayış yaşandığı gözlemlenmiştir. 2008'i bu noktada birebir bir değişim ya da mutlak bir farklılık olarak ele almak doğru olmasa da 2008'in yeni bir dönemin başladığını haber veren bir yıl olduğunu söyleyebilmek mümkün hale gelmiştir.

2008'e başlarken ve 2008'den bahsederken de bahsi geçen savununun karakterini göz önünde bulundurarak değerlendirmelerde bulunmak günümüzden bakarken daha anlamlı bir hal almıştır. Birçok sosyal bilimci de aslında AK Parti iktidarını farklı bağlamlarda incelerken 2008'i ayırma/ayrı tutma ihtiyacı hissetmiştir. Gerçekten de 2008, AK Parti Hükümeti için farklı açılardan problemlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 2008'in başlarında AK Parti, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya'nın "Laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" iddiasıyla açtığı kapatılma davasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu kapatılma davasının, parti için travmatik etkiler yarattığı ve bu travmanın nedeninin de milli görüş geleneğinden gelen bir parti olarak geçmişte yaşananların yeniden tecrübe edilme ihtimali ile karşılaşılması ve anti-laik bir iktidar görüntüsü oluşturmamak adına verdiğini düşündüğü mücadelenin olumsuz sonuçlanmasının hayal kırıklığı olduğu ileri sürülmüştür.⁹ 2008'in sonlarına gelirken ise çok daha büyük bir sorun ortaya çıkmış ve küresel ekonomik kriz, tüm yıkıcılığıyla birlikte neredeyse tüm dünyayı etkilemiştir. ABD'de yaşanan "Mortgage krizi" küresel çapta olumsuz sonuçlar yaratmış ve bazı yatırım şirketleri batmış ve bankalar iflas etmiştir. Öyle ki 2008'in özellikle Eylül ayında belirginlik kazanan bu krizin, 1929'da yaşanan "Büyük Buhran" ile karşılaştırıldığı dahi olmuştur. Bu krizin etkileri Türkiye'de de hissedilmiş; yarattığı belirsizlik yatırım koşullarını değiştirmiş ve ekonominin üretim kapasitesi üzerinde ciddi daralma yaratmıştır. Durgunluk yaşanmış, güven kaybı ve toplumsal huzursuzluk da açık bir şekilde hissedilir olmuştur. AK Parti Hükümeti de bu krize hazırlıksız yakalanmış ve ekonominin kırılma yapısının sonuçları finansal piyasalar üzerinde izlenmiştir. Ortaya çıkan bu olumsuz tablo devam ederken ve belki de en ciddi boyutlarına ulaştığı anda Başbakan Erdoğan'ın yaptığı bir konuşmada krizin Türkiye'yi teğet geçtiğini (geçeceğini) söylemesi, krizden olumsuz etkilenen kesimlerin tepkisine yol açmıştır. Bu tepkiler, siyasal iktidara karşıtlık içerisindeki kesimler tarafından siyasal söylem olarak gündeme getirilmemiş, tepkiler gerçekten de krizden olumsuz etkilenen kesimlerden gelmiştir. Nitekim 29 Mart 2009'da gerçekleştirilen yerel seçimlerde AK Parti'nin oylarının düştüğü görülmüş ve Erdoğan, bu seçim sonucunu değerlendirirken de hükümet olarak halkın mesajını aldıklarını oldukça açık bir şekilde belirtmiştir.

Küresel ekonomik kriz, siyasal alanda var olma mücadelesinde karşılaşılan sorunlar ve dünyada yükselen "yeni muhafazakârlık"¹⁰ dalgası AK Parti Hükümetleri'nin politikalarını derinden etkilemiştir. Bu dönemde, kurumların yapısal özelliklerinden kaynaklanan birtakım sorun alanlarına değinen ve dolayısıyla da bu sorun alanlarını hak ihlâli ve özgürlüklerin önündeki engeller şeklinde açıklamaya çalışan politik duruştan ziyade dinî kimliğin öne çıkarıldığı ve laikliğin, ülkenin yerel değerleri ile kültürü ve geleneği ile uyuşmayacak şekilde yanlış anlaşıldığı savunusu ile karşılaşmıştır. Laikliğin, Türkiye'de uygulanmaya çalışıldığı şeklinin toplumda kutuplaşma yarattığı, bireylerin dinî inançları nedeniyle yargılanmak zorunda kaldığı ve bu somut durumun modernist söylemle de karşıtlık içerisinde olduğu ileri sürülmüştür. Bu nedenle de siyasal iktidarın laikliğin ne anlama geldiğini ya da nasıl yanlış anlaşıldığını anlatma ve vurgulama yönünde açıklamaları da öne çıkardığı görülmüştür. Beyanlarda örtük gibi duran ancak hem İslamcı hem de laik kesim tarafından açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak ifadelerden yararlanmışlardır. Erdoğan'ın 2011'de Libya'da laiklikle ilgili kendisinin ne

⁹ Buradaki hayal kırıklığı ifadesine yer verilmesi, genel olarak işlenen bir tespiti hatırlatmak amacını taşımaktadır. Yönünü AB eksenli dolayısıyla Batı odaklı belirlediğini belirten ve uyum sürecini de aktif bir şekilde yürüttüğünü öne süren bir parti olarak laiklik karşıtı olarak tanımlanmanın yarattığı bir halden bahsedilmektedir.

¹⁰ "Yeni muhafazakârlık" ile ilgili kuramsal çerçeve için bkz. Helmut Dubiel, Yeni Muhafazakârlık Nedir?, Çev. Erol Özbek, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

düşündüğünün çok iyi bilindiğinden bahsetmesi ve kişilerin değil; devletin laik olması gerektiği şeklindeki açıklaması oldukça önemlidir (Erdoğan Libya’da da laikliği anlattı, 2011, 16 Eylül):

Benim Türkiye’ye verdiğim mesajı dışarıdan vermeme gerek yok. Türkiye’de halkım, benim bu konuda ne düşündüğümü çok iyi biliyor, çok iyi bildiği için yüzde 50 oy veriyor. Hiçbir sıkıntımız yok. Bu bölgeler, laikliği anlamada, tanımada inanıyorum ki şu anda bir müzakerenin veyahut bir tartışmanın içerisinde olacaktır. Ben laikliği dinsizlik olarak kabul etmiyorum, laikliği din karşıtlığı olarak kabul etmiyorum. Partimin programında laikliğin tanımı şudur: Kişi laik olmaz, devlet laik olur. Bir Müslüman olarak, laik bir devleti yönetirken bütün inanç gruplarına devlet eşit mesafede olur, Müslüman’a da Hristiyan’a da Musevi’ye de ateiste de. Bütün inanç gruplarının inancı, o devletin güvencesi altındadır. Bizim anlayışımız bu. Burada aykırı düşüğümüz durum varsa bunu her fırsatta, herkesle müzakere ederiz. Bu söylediğimin de bizim değerlerimize, İslam’a karşı bir yanı varsa lütfen siz de beni ikna edin.

Erdoğan’ın bu tanımlama ve âdeta yeniden açıklama yapma çabasının ardından laikliğin başta Türkiye’deki gelişim seyri olmak üzere halihazırda siyasal iktidarın Sünnilik dışındaki diğer mezhep ve dinlere ya da ateizme karşı pratikte nasıl bir politik duruş sergileyeceği tartışma konusu olmuştur. Din-devlet ilişkisinin bundan sonra farklı mı kurulacağı ve dinselliğin güçlendirilmesi adına siyasal alana düzenleme talebinin ortaya çıkıp çıkmayacağı ve Türkiye’de “post-sekülerlik” başlığının açılıp açılmayacağı tartışılmaya başlanmıştır.¹¹ Erdoğan’ın yukarıda yer verilen ifadesindeki bir diğer nokta aslında laikliğin evrensel tanımına yapılan bir atıftır. Cumhuriyet ile birlikte gelen tanım ve içerik de budur ki laikliğin dinsizlik değil; tüm dinlere, inanç sistemlerine ve ateizme de eşit mesafede durması şeklinde yapılan genel tanımıdır. O takdirde sorun, yine laikliği yanlış anladığı ileri sürülen kurumların yapısı ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Kişilerin laikliği değil; devletin laikliğinin aranan kriter olması beklenmektedir. Kişinin laik olup olmamasından bahsederken politika oluşum sürecini değerlendirmek ve oldukça baskın bir şekilde görülebileceği üzere bu dönemden itibaren dile yansıyan, sıradan ve oldukça günlük siyasetin konusunu oluşturan meselelerin yasal düzenlemelerin konusu olmasıdır. Dönemin politik atmosferinin içeriğini oluşturmuş, konuşulmuş ve kamuoyuna yansımış meselelerin yasal düzenlemelerin konusu ol(a)maması ya da anayasal engellere takılması, nispeten de olsa pratikte çözümlenmeye çalışılmıştır.

Mutlak ve bütüncül bir değişim olduğu tespiti üzerinden yapılmayan bu 2008-2012 dönemselleştirme çabasında daha ziyade 2002-2007 aralığında gündeme taşınarak tartışılan konuların genel olarak 2008’den sonra yasalaştırma sürecine etkin bir şekilde dahil edildiği görülmektedir. Başlangıçta doğrudan olmayan müdahalelerin ve dile yansıyan yeniden düzenleme ve belirleme uğraşısının farklı bir sabitleme sürecine doğru evrildiğini söyleyebilmek mümkün hale gelmektedir. Örneğin başörtüsüne dair yasak üzerine yapılmak istenen düzenlemenin öncelikle böyle bir yasağın olmadığı; ancak kurumların yapısal özellikleri nedeniyle bu yasağın sürdüğü şeklindeki açıklamalar ve TBMM Adalet Komisyonu’nda TCK görüşmeleri esnasında başörtüsünün önünün açılmasını sağlayabilecek önerenin AK Partili vekiller tarafından sunulması aslında tam da bu evrimi anlatacak nitelikte karşımıza çıkmaktadır. Şubat 2008’de üniversitelerde başörtüsü yasağı kaldırılmış ve 21 Temmuz 2009’da ise meslek liselerine uygulanan farklı katsayı uygulaması YÖK Genel Kurulu tarafından sonlandırılmıştır.

¹¹ Post-sekülerlik, başlayan yeni bir dönemi, başka bir ifadeyle, din-devlet ve kamusal alan ilişkisinde gözlemlenen değişimi tanımlama anlamında kullanılmaktadır. Bu dönemde de Türkiye’de post-sekülerizmden bahsedilebilir mi tartışmalarına rastlanmaya başlanmıştır. Türkiye’deki laiklik modelinin Sünnilik ile ilişkisi ve Türkiye’de post-seküler siyasetten bahsedilip bahsedilemeyeceği birçok çalışmanın konusu olmuştur. Örneğin Nilüfer Göle (2012), Türkiye’de 2002’den itibaren başlayan bir değişimden bahsetmiş ve laikliğin o güne kadar devam eden uygulamalarının otoriter yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıntı için bkz. Nilüfer Göle, “Post-Secular Turkey”, *New Perspectives Quarterly*, Vol. 29, Issue 1, 2012, pp. 7-11. Bu konuda yine Edip Asaf Bekaroğlu, “Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi” (2015) adını taşıyan çalışmasında AK Parti iktidarındaki değişim üzerinde durmuştur. Bekaroğlu makalesinde, “İslam’ın uyumlu ve faydalı bir türünün cumhuriyetin başından beri devletin partneri olduğu, diğer türlerinin ise çok partili hayata geçişten sonra oluşan çeşitli fırsat alanlarını değerlendirerek toplumsal ve siyasi hayatı etkilediği”nden bahsetmiş, “AK Parti iktidarının bu şekliyle din-devlet ilişkilerinin genel mizacından bir kopuştan ziyade süreklilik teşkil ettiği” tespitinden hareketle “AK Parti iktidarları döneminde tıpkı cumhuriyetin diğer dönemlerinde olduğu gibi Sünni ortodoksi öncelenmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı ile kurulan araçsal ilişki sürdürülmüş, Aleviler ve gayri-Müslimlerin talepleri öncelikli gündem olmamıştır.” şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.

Bu iki konu ve en çok da başörtüsü konusu, birçok araştırmacının da ileri sürdüğü gibi oldukça önemli ve temel çağrışımlarda bulunan ve bir o kadar da verdiği toplumsal ve siyasal mesajlar nedeniyle odak oluşturan konular olmuştur. Öyle ki AK Parti'nin kapatılma davasının konusunu oluşturan laikliğe karşı eylemlerin odağı olma durumunun gerekçeli kararında üniversitelerde başörtüsü serbestisinin sağlanması yönünde atılan adımlar gösterilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin 11 üyesinin 10'u -partiye uygulanacak yaptırımlar konusunda farklı görüşler belirtse de- partinin, laikliğe karşıtlık yönünde odak noktası olma durumunun var olduğuna karar vermişlerdir.

SONUÇ

AK Parti, milli görüş geleneğinden gelen FP içerisinde süren “gelenekçiler” ve “yenilikçiler” arasındaki ayrım neticesinde “yenilikçiler” olarak adlandırılan grup tarafından kurulmuştur. Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç gibi isimlerin öne çıktığı yenilikçi kanat, AK Parti'yi kısa denebilecek bir teşkilatlanma sürecinin ardından 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen genel seçimden birinci parti olarak çıkarmayı başarmış ve hükümeti, tek başına kuracak çoğunluğa ulaştırmıştır. Abdullah Gül başbakanlığında kurulan 58. Hükümet, Anayasa'nın 76. ve 78. maddelerinde yapılan değişiklik neticesinde Erdoğan'ın seçilebilmesinin önündeki engelin kaldırılmasının ardından sona ermiş ve Erdoğan'ın başbakanlığında kurulan 59. Hükümet Dönemi başlamıştır. AK Parti'nin politikalarının farklı bağlamlarda değerlendirilebilmesine olanak sağlayan da 59. Hükümet ve tabii ki Erdoğan'ın başbakanlığı olmuştur. Zira asıl merak edilen konu, Erdoğan'ın ne tür adımlar atacağı ve nasıl bir siyasal atmosfer oluşturacağı olmuştur. Nitekim bu dönemden itibaren kaygılar, beklentiler ve talepler daha güçlü bir şekilde duyulmuş ve izlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, AK Parti'nin siyasal iktidarı değerlendirildiğinde 2004-2005 Dönemi oldukça önemli olmuştur.

Türkiye'de din-devlet ilişkisi ve tabii ki laiklik, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar ulaşan süreçte tartışılmalı ve çoğu zaman da üzerinde uzlaşamayan konular arasında yer almıştır. Bu nedenle de modernleşme dinamiklerinin ve dolayısıyla laiklik adına atılan adımların, siyasal sistem üzerindeki etkisi ve gücü sosyal bilimciler tarafından sıklıkla ele alınmaya çalışılmıştır. Özellikle de İslamcı ve laik karşıtlığının oldukça belirgin bir şekilde görülebiliyor oluşu, laikliğin anlamı başta olmak üzere “doğru” uygulamasının nasıl olduğuyla ilgili neredeyse bitmeyen bir arayışın da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu arayış, siyasal alana yansıyan bir talep, müdahale, davranış, söz ve eylem gerçekleştiğinde oldukça radikal boyutlara ulaşmıştır. Korunması gereken ilkeler, değerler, kazanımlar ve tabii ki öte taraftan dinî kaidelerin, kendisini müslüman olarak tanımlayan bir bireyden beklendikleri ekseninde gelişen bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Türkiye'de din, gerçekten de birçok açıdan değerlendirilmesi gereken ve siyasal iktidarların da din ve dinî kurumlarla ve aktörlerle nasıl ilişki kuracaklarını titizlikle düşünmelerini âdeta zorunlu kılan bir toplumsal kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkinin dinamiklerini de belirleyen büyük ölçüde siyasal iktidarların ideolojik konumları olmakta ve konjonktürel gelişmeler de bu dinamikleri etkileyecek boyutlara ulaşabilmektedir. AK Parti'nin Sünnî İslam ile arasındaki bağın, gerek içerisinden geldiği siyasî gelenek gerekse de 2002'de iktidara gelmesinin ardından siyasal alan ve dinsellik ilişkisinde öne çıkardığı kavramlar itibarıyla güçlü olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

AK Parti'yi destekleyenler ya da AK Parti iktidarını Cumhuriyet'in temel ilke ve inkılapları açısından tehdit olarak değerlendirenler için de 59. Hükümet Dönemi'nde kullanılan “hak” ve “özgürlük” kavramlarının sınırının ve içeriğinin nasıl belirleneceği merak konusu olmuştur. Laik ve İslamcı karşıtlığı, bu sınırın ve içeriğin özellikle dinî inanç ve ibadet odaklı şekilleneceğinin ya da şekillenmesi gerektiğinin mesajlarını ve adımlarını aramış ya da görmek istemiştir. Siyasal iktidar 2008'e kadar siyasî kimliğinin, siyasal İslam ile bağlantısının olmadığını “biz artık o değiliz” söyleminin içerisine yerleştirerek anlatmaya çalışmış ve bunu yaparken de “muhafazakâr demokrasi”yi tanımlamıştır. Yerellik, millilik ve demokrasinin düzen ve istikrar açısından vazgeçilmez unsurlar olduğu üzerinde durulmuştur. AB ile ilişkilerin de olumlu başlaması ve AB'ye uyum sürecine uygun politikaların geliştirilmesi, AK Parti Hükümeti'nin bir nevi yön bulma çabasına katkı sunmuştur. Dinin, siyasette kullanılmaması gerektiği söylemlere yansımışsa da din ve siyasal alan ilişkisindeki pratik engeller de tanımlanmaya çalışılmıştır. Genel olarak değinildiği üzere, bu engellerin ortadan kaldırılmasının özgürleştirici politikaların gereği ve bahsi geçen “derin demokrasi”nin de olmazsa olmaz unsurları olarak kabul edilmesinin zorunluluğu üzerinde durulmuştur.

Kamusal alanda başörtüsü yasağı ve imam hatip liselerine ve diğer meslek liselerine üniversiteye girişte uygulanan katsayı, siyasal iktidarın öncelikle siyasal alana taşıdığı konular arasında yer almıştır. Bu iki

konu, siyasal iktidar açısından hem siyasî kimliğini belirleyen parametreler hem de siyasal sistemin mevcut reflekslerini anlama çabası itibariyle oldukça önemli olmuştur. Gerek başörtüsü gerekse de dinsel eğitim, kamusal alanın sınırlarının yeniden düzenlenmesinin ya da biçimlendirilmesinin politik ve toplumsal yansımaları anlatır nitelikte ortaya çıkmıştır. Gerçekten de imam hatip liseleri ve başta üniversiteye girişte olmak üzere kamusal alanda başörtüsü konusu, AK Parti'nin dolayısıyla da siyasal iktidarın popülist eğilimlerden ziyade varoluşsal kaygılarla eğildiği iki temel konu olmuştur. Bu iki konu, siyasal sistemin laiklik yaklaşımı ve bu yaklaşımın bilinen oldukça katı karakteri itibariyle her iki taraf için de radikal denebilecek bir müdahale olarak görülmüştür. Özgürlük ve eşitlik ilkelerine dayanarak yapılan açıklamalar öne çıksa da bu açıklamalar, laik kesim açısından inandırıcı bulunmamıştır. Siyasal iktidar için genel olarak 2008'den sonra çözüme ulaşan bu iki temel/ana konunun istenilen şekilde sonuçlandırılması, dinsel kimliğin ibadet ve ritüel boyutuyla ilişkili farklı alanlarına yönelmesinin de önünü açmıştır. Siyasal iktidarın, kurumsal pratiklere ve kamusal alanın laiklik zemininde deneyimlenen nosyon ve ideallerine yönelik sebatla yapılandırılan doğrudan ve talî denebilecek müdahaleleri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de başörtüsü ve dinsel kimliğin oluşum süreci adına imam hatip liselerinin üstlendiği eğitim işlevi, AK Parti Hükümetleri'nin genel olarak 2008'e kadar çeşitli şekillerde müdahale etmeye çalıştığı konuların başında gelmiştir. Bu durum, farklı kuramsal yaklaşımlarla ifade edilmeye çalışılmış ve hâlâ günümüzde de dinsellik-kamusal alan tartışmaları, temel olarak kabul edilebilecek bu iki sorun alanının atıllaşmış gibi duran; ancak aksine karşıtlıkların gündelik deneyime yansımış politik tahlilleri ile şekillenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (2004), AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Başgil, A. F. (2016), Din ve Laiklik, 12. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Bekaroğlu, E. A. (2015), "Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi", İnsan ve Toplum, 5(9), s.103-122.
- Bora, Taml (2002), "2002 Seçimi ve Siyasî Güzergâh Problemleri", Birikim, Sayı: 163-164.
- Çarkoğlu, A. ve Binnaz T. (2000), Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset, TESEV Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Ö. (2004), "Türkiye ve AK Parti'de Muhafazakârlık ve Demokrasi", Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, 10-11 Ocak 2004, İstanbul.
- Daver, B. (1955), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Lâiklik", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Davison, A. (2006), Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dubiel, H. (2017), Yeni Muhafazakârlık Nedir?, Çev. Erol Özbek, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erbakan, N. (1975), Millî Görüş, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Erbakan, N. (1991), Türkiye'nin Meseleleri ve Çözümleri-Program, Türkiye Gazetesi Yayınları, Ankara.
- Göle, N. (2002), "Otoriter Laiklik ve İslami Katılım", İslam ve Demokrasi, Yay. Haz. Yurdakul Fincancıoğlu, 2. Baskı, Tüses Yayınları, İstanbul.
- Göle, N. (2012), "Post-Secular Turkey", New Perspectives Quarterly, Vol. 29, Issue 1, p. 7-11.
- Heper, M. (2011), Türkiye'nin Siyasal Hayatı Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından, Çev. Kadriye Göksel, Doğan Kitap, İstanbul.
- Jenkins, G. (2010), "Semboller ve Gölge Oyunu: Ordu-AKP İlişkileri, 2002 – 2004", Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Kılıçbay, M. A. (1998), Siyaset, İmge Kitabevi, Ankara.
- Laçiner, Ö. (2002), "DP, ANAP ve sonunda AKP", Birikim, Kasım-Aralık.

- Lagendijk, J. (2013), “Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Katılımı ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Rolü”, Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik, Der. Ahmet T. Kuru-Alfred Stepan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 177-197.
- Mert, N. (1994), Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Öniş, Z. (2003), “Democratic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of 2000-2001 Financial Crisis in Turkey”, The Turkish Economy in Crisis, Ed. Barry Rubin ve Ziya Öniş, Frank Cass, Londra.
- Öniş, Z. (2006), “Globalization and Party Transformation: Turkey’s Justice and Development Party in Perspective”, Globalization Democracy: Party Politics in Emerging Democracies, Ed. Peter Burnell, Routledge, Londra, pp. 122-140.
- Toprak, B. (2009), “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, 4. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa, ss. 445-458.
- Toprak, B. (2013), “Dinci Sağ”, Geçiş Sürecinde Türkiye, Der. Irvin C. Schink-E. Ahmet Tonak, 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 359-385.
- Tuğal, C. (2011), Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi, Çev. Ferit Burak Aydar, 2. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, M. H. (2009), Secularism and Muslim Democracy in Turkey, Cambridge University Press, New York.
- Yavuz, M. H. (2010), “Giriş: Türkiye’de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü”, Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. E. Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yıldız, A. (2004), “Ak Partinin “Yeni Muhafazakâr Demokratlığı: Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi”, Liberal Düşünce, Bahar.
- AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, <https://www.akparti.org.tr/media/318780/3-kasim-2002-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>
- 5171 Sayılı Kanun, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6264/5171-sayili-kanun>
- “Bize ‘cenaze yıkayıcısı’ dediler, ‘zenci’ dediler”, <https://www.haberturk.com/polemik/haber/578118-bize-cenaze-yikayicisi-dediler-zenci-dediler>, (Erişim Tarihi: 05.12.2010).
- Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-din-uzerinden-siyasete-karsiyiz-38556005>, (Erişim Tarihi: 10. 01. 2004).
- Erdoğan, “İmam hatipliler hain midir?” dedi, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37443>, (Başbakan Erdoğan’ın Cnn Türk’e Verdiği Mülakat, 2005-12-22, (Erişim Tarihi: 04.07.2007).
- Erdoğan, demokrasiyi bir “tahammül rejimi” olarak tanımlamaktadır, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37443>, (Başbakan Erdoğan’ın Cnn Türk’e Verdiği Mülakat, 2005-12-22, (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2007).
- Erdoğan Libya’da da laikliği anlattı, <https://www.dunya.com/gundem/erdogan-libya039da-da-laikligi-anlatti-haberi-154316>, (Erişim Tarihi: 16.09.2011).
- Erdoğan: Türban ABD’de özgür, Türkiye’de değil, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-turban-abdde-ozgur-turkiyede-degil-38737504>, (Erişim Tarihi: 08.06.2005).
- İmam hatipli Erdoğan: Hiç eğilmedik, <https://www.haber7.com/siyaset/haber/656307-imam-hatipli-erdogan-hic-egilmedik>, (Erişim Tarihi: 05.12.2010).
- Türban Krizi Çözüldü, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turban-krizi-cozuldu-238738>, (Erişim Tarihi: 05. 07. 2004).

Kapitalizm, Küreselleşme ve Covid-19 Sonrası Yeni Dünya Düzeni

Orhan CENGİZ¹

Özet

Covid-19 krizi, sadece içinde bulunduğumuz dönemi biçimlendirecek sonuçlara yol açmamış, bunun yanında küresel sistemde ekonomik, politik, kültürel, teknolojik gelişmeleri değiştirecek ve dönüştürecek dinamikleri de yaratmıştır. Covid-19 krizi her ne kadar sağlık alanında meydana gelen bir gelişme olsa da sadece bu bağlamda ele alınamayacak kadar yapısal bir derinliğe sahiptir. Her şeyin “en çoklaştırılması” mantığına göre işleyen kapitalizmde, üretim tarzının çalışma koşulları üzerindeki etkisi, en fazla sağlık alanında ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında üretimin, doğanın tahribatı pahasına gerçekleşmesi, sağlık alanında yaşanan krizleri tetiklemektedir. Küreselleşme, yaşanan bu tür krizlerin kısa sürede tüm dünyaya yayılmasını çok kolay hâle getirmektedir. Covid-19 krizi, kapitalizmin ve bununla iç içe geçen küreselleşmenin yol açtığı yıkıcı tablo yanında küresel sistemin işleyişine yönelik yeni bir düzenin nasıl şekilleneceği tartışmalarını da şiddetlendirmiştir. Bu çalışmanın amacı Covid-19’un küresel sistemin işleyişi üzerinde yarattığı etkilerden yola çıkarak, Covid-19 sonrası dünya düzeninin nasıl şekilleneceğinin analiz edilmesidir. Çalışmanın ortaya koyduğu temel sonuçlar şu şekildedir: i) Covid-19 krizi, her şeyden önce küreselleşmenin yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. Bununla bağlantılı olarak, neoliberal sistemde serbestleşmenin kendiliğinden işleyen düzeni sağlamada başarısız olduğu ve ulus-devletlerin rollerinin hayati öneme sahip olduğu öne çıkmıştır. ii) Krizle mücadelede devletin müdahale alanlarının genişlemesi, otoriterlikle ilgili endişeleri de artırmıştır. Gelişmiş demokratik ülkelerin birçoğunun krizin yönetiminde başarısız olması ve bu ülkelerin bazılarında otoriter eğilimlerin artması bahsedilen durumu tetiklemiştir. iii) ABD ile Çin arasındaki rekabet krizle beraber daha da derinleşmiştir. Covid-19 sonrası yeni düzenin şekillenmesinde, iki aktör arasındaki mücadelenin belirleyici güçlerinin artacağı; fakat bunun iki kutuplu bir dünya düzeni yerine çok kutuplu bir düzeninde gerçekleşeceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Kapitalizm, Kriz, Küreselleşme, Yeni Dünya Düzeni

Capitalism, Globalization, and the New World Order After Covid-19

Orhan CENGİZ¹

Abstract

The Covid-19 crisis, not only caused the consequences that will shape the current period, but also created the dynamics that will change and transform economic, political, cultural, and technological developments in the global system. Although the Covid-19 crisis is a development in health, it has a deep structural depth that cannot be addressed only in this context. In capitalism, which operates according to the logic of 'maximizing' of everything, the impact of the mode of production on working conditions emerges the most in health. Besides, the fact that production takes place at the expense of nature triggers health crises. Globalization, an integral part of modern capitalism, makes it very easy for such crises to spread to the whole world quickly.

In addition to the destructive picture caused by the capitalist system and the intertwined globalization, the Covid-19 crisis has also intensified the discussions on how to shape a new order for the global system's functioning. The aim of this study is to analyze how the world order will be shaped after Covid-19, based on the impacts of Covid-19 on the process of the global system. The basic results revealed by the study are as follows: i) First of all, the Covid-19 crisis has led to a requestion of globalization. In connection with this, it has emerged that liberalization in the neoliberal system has failed to maintain a self-functioning order and that nation-states' roles are vital. ii) The widening of the state's intervention in the struggle the crisis has also increased authoritarianism concerns. Many developed democratic countries' failure to manage the crisis and the increase in authoritarian tendencies in some of these countries triggered this situation. iii) The competition between the USA and China has deepened with the crisis. In shaping the new order after Covid-19, the determining forces of the struggle between the two actors will increase; however, it is predicted that this will occur in a multipolar order instead of a bipolar world order.

Keywords: Covid-19, Capitalism, Crisis, Globalization, New World Order

GİRİŞ

Kapitalizmde krizlerin çok önemli bir yeri vardır. Küresel finans sistemindeki denetim eksikliğinin ve istikrarsızlığın yol açtığı 2008 krizinin etkilerinin tamamen ortadan kalkmadığı bir ortamda, 2019 yılının sonunda kapitalizm yeni bir kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Yeni tip koronavirüs olarak adlandırılan Covid-19 krizi, sağlık alanında ortaya çıkmasına rağmen; birçok açıdan kapitalizm bağlamında ele alınması gereken duruma işaret etmektedir.

Büyük Buhran'dan itibaren en şiddetli daralmayı yaşayan dünya ekonomisinin karşılaştığı bu yeni kriz, 1929 Buhranı ve 2008 küresel finans kriziyle karşılaştırıldığında her ne kadar doğrudan kapitalizmin işleyişinden kaynaklanmasa da özünde kapitalizm için bir krizdir. Özellikle sosyo-ekonomik eşitsizliğin ve borçlanmanın artması gibi kapitalizmin kronik sorunları, siyasi kutuplaşmayı ve finansal istikrarsızlığı yoğunlaştırmaktadır. Kapitalizmin temel yapıları, tipik olarak hızlı değişime de savaşlar, ekonomik krizler ve salgınlar gibi kritik tarihsel dönemelerde birtakım değişimler ortaya çıkmaktadır. Covid-19 krizinden sonraki dönemde kapitalist dünya, 1930'larda yaşanan duruma benzer bir siyasi kutuplaşmayla karşı karşıya kalma ihtimali ile yüz yüzedir (Webber, 2020).

Daha önceki dönemlerde yaşanan krizlerin yol açtığı değişim ve dönüşüm süreci, Covid-19 için de söz konusu olacaktır. 1929 Buhranı ve 2008 finansal krizine benzer biçimde, kapitalizmde ortaya çıkan kriz bir anda küresel hâle gelmiştir. Bunun en temel nedeni, şüphesiz küreselleşmedir. Mevcut kriz, ülkelerin birbiriyle entegrasyonun ve birbirlerine bağımlılığın çok yüksek olduğu dönemde yaşanması nedeniyle, daha geniş çaplı sonuçlara yol açmıştır.

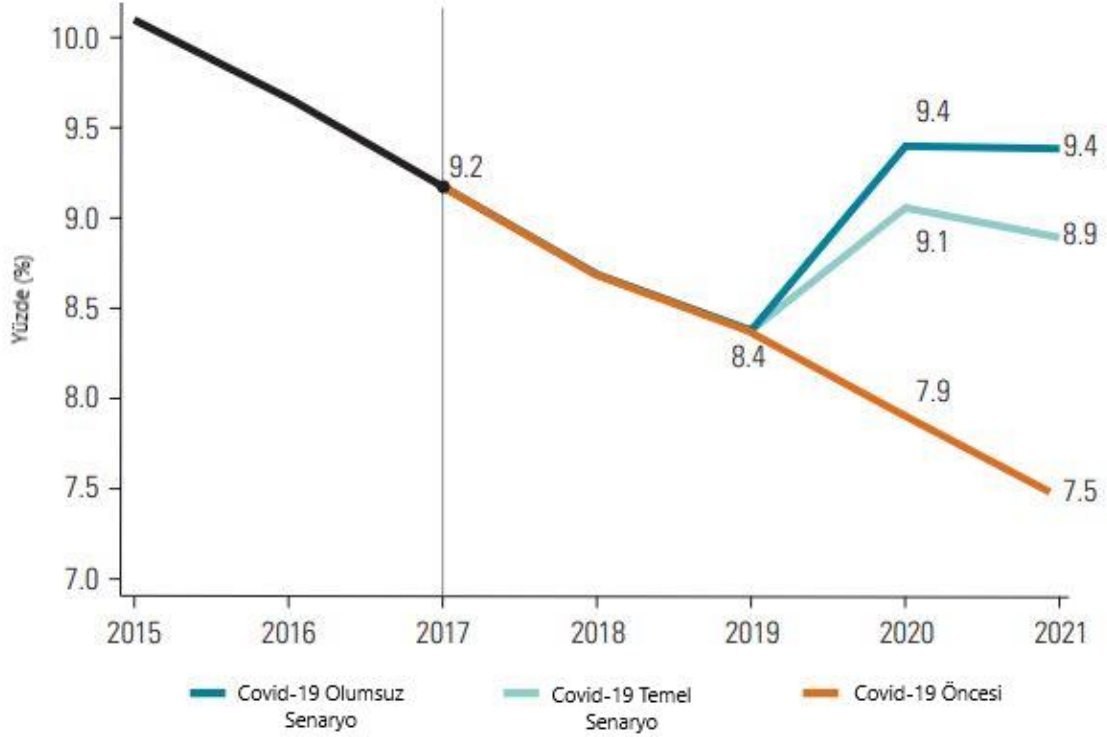
Covid-19 süreciyle başlayan tartışmaların ağırlık kazandığı noktaların başında, kapitalist küreselleşmenin seyrinin ne yöne evrileceği gelmektedir. Salgın sürecinde ulus-devletlerin aktif rol oynamaları, küresel yönetim açısından yeni düzenin nasıl oluşabileceğine dair ipuçları sunmaktadır. Özellikle sağlık sisteminde özel sektörün hâkim olduğu gelişmiş ülkelerde, salgının yönetilmesinde başarısız olunması, ekonomik darboğazların aşılması için kamusal müdahalelerin önem kazanması ve gelişmiş ülkelerin kırılabilirliklerinin de bariz biçimde ortaya çıkması, Covid-19 sonrası süreçte küresel ekonomi-politik yapının geleceğine dair çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Küresel ve ulusal ekonomik yapının dönüşümü, küresel güç mücadelesinde yeniden konumlanma arayışları, ABD-Çin rekabeti, AB'nin geleceğine ilişkin yeniden başlayan tartışmalar, küreselleşmenin geleceğine dair öngörüler ve Türkiye başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin kriz sürecinde yakaladığı fırsatlar, Covid-19 sonrası küresel sistemin şekillenmesini etkileyecek olan faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, kapitalizm ile Covid-19 ilişkisinin kısa bir değerlendirmesi yapılmış ve Covid-19 sonrası dönemde öne çıkması muhtemel gelişmelerin genel çerçevesi ele alınmıştır. Birinci bölümde, salgının küresel açıdan yol açtığı etkiler incelenmektedir. İkinci bölümde, kapitalizmde kriz ve sağlık ilişkisinin kuramsal çerçevesi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Covid-19 sonrası süreçte yeni dünya düzenin biçimlenmesinde öne çıkması öngörülen faktörler güncel yaklaşımlar bağlamında ortaya konulmuştur. Son bölümde ise politika önerileri tartışılmaktadır.

Covid-19 Salgınının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Tablo

Covid-19 salgını, etkisini şüphesiz en fazla sağlık alanında göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization [WHO], 2021)'nin verilerine göre 6 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla dünya genelinde vaka sayısı 184 milyon, vefat edenlerin sayısı ise 3,9 milyondur. Covid-19'un ortaya çıkardığı tablo sadece sağlık alanıyla sınırlı kalmamış sosyo-ekonomik açıdan da çok ciddi sonuçlar yaratmıştır. 2020 yılında küresel olarak 124 milyona yakın insanın aşırı yoksulluğa (kişi başı günlük 1,90\$ dikkate alındığında) sürüklendiği tahmin edilmektedir. Küresel yoksulluk en fazla Güney Asya ve Sahra Altı Afrika'yı etkilemiştir. Yoksulluğa sürüklenen insanların yaklaşık %40'ı (beşte ikisi) bu bölgede yaşamaktadır. Türkiye'nin de dâhil olduğu üst-orta gelirli ülkeler için kişi başı günlük 5,5\$ dolar ölçütü dikkate alındığında ise küresel yoksulluk 210 milyona yükselmektedir. Bu durumdaki yoksulların yarısı, Avrupa ve Orta Asya'nın belirli kısımlarıyla birlikte Güney Asya'da ortaya çıkmaktadır. 2021 yılında ise mevcut veriler çok kesin olmamakla birlikte salgının gidişatı ve aşının kullanımına bağlı olarak 143 ila 163 milyon kişinin Covid-19 nedeniyle yoksulluğa sürükleneceği tahmin edilmektedir (World Bank, 2021b). Covid-19'un yol açtığı gelir kayıpları nedeniyle Güney Asya ile beraber Sahra Altı Afrika'da eğitim, sağlık ve yaşam standartlarında bozulmalar kaçınılmaz hâle gelmiştir. Düşük gelirli ülkelerde Covid-19 krizi, savunmasız bireyleri daha fazla zorlamaktadır. Kriz, bir taraftan hâlihazırda gıda

güvensizliği ile karşı karşıya olan 112 milyon insanla birlikte, sel riskine maruz kalan 223 milyon insanın koşullarını giderek zorlaştırmaktadır (World Bank, 2021a).

Şekil 1. Küresel Yoksulluk Oranı: 2015-2021

Kaynak: World Bank, 2020.

Yoksulluğun seyrine ilişkin yapılan tahminlere bakıldığında temel senaryoda 2020 yılında yoksulluğun %1,2 puan ve 2021'de %1,5 puan artacağı, olumsuz senaryoda ise 2020 yılındaki artışın %1,5 puan ve 2021 yılındaki artışın %1,9 olacağı öngörülmektedir. Toplamda ise küresel yoksulluğun 2020 yılında %9,1 ile %9,4; 2021 yılında %8,9 ile %9,4 arasında değişmesi beklenmektedir.

Küresel ekonominin 2020'de %3,5 ve dünya ticaret hacminin %9,6 daraldığı tahmin edilen raporda, Çin'in diğer ülkelere kıyasla daha çabuk toparlandığı öngörülmektedir. Örneğin gelişmiş ekonomilerin aynı dönemde %4,9, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkelerin %2,4 daralma yaşadığı ortamda Çin ekonomisi %2,3 büyüme kaydetmiştir (International Monetary Fund [IMF], 2021).

Tablo 1. Covid-19 Sürecinde Çalışma Saati Kayıpları ve İstihdam, İşgücü ve İşsizlikteki Değişim

	2019'un 4. çeyreğine göre kaybedilen çalışma saati yüzdesi (%)					Kaybedilen tam zamanlı iş kaybı sayısı (haftalık 48 saatlik çalışma cinsinden) (milyon)				
	Q1/2020	Q2/2020	Q3/2020	Q4/2020	2020	Q1/2020	Q2/2020	Q3/2020	Q4/2020	2020
Afrika	2.3	16.0	8.0	4.5	7.7	9	60	30	17	29
Amerika Kıtası	3.2	27.6	14.9	8.9	13.7	12	105	55	34	50
Arap Ülkeleri	3.3	18.8	9.4	4.7	9.0	2	10	5	2	5
Asya ve Pasifik	6.5	16.9	5.4	2.8	7.9	115	295	95	50	140
Avrupa ve Orta Asya	3.9	17.2	6.8	8.9	9.2	13	55	22	29	30
Dünya	5.2	18.2	7.2	4.6	8.8	150	525	205	130	255
2019'a Göre İstihdam, İşgücü ve İşsizlikte Yaşanan Değişimler										
	İstihdam		İşgücü		İşsizlik					
	Milyon	Oran	Milyon	Oran	Milyon	Oran				
Düşük Gelirli Ülkeler	-0.9	-2.2	0.4	-2.0	1.3	0.5				
Alt-Orta Gelirli Ülkeler	-47	-3.2	-35	-2.7	11	1.2				
Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	-48	-2.6	-40	-2.3	8	0.7				
Yüksek Gelirli Ülkeler	-18	-2.0	-6	-0.9	12	2.0				
Afrika	-4	-2.1	-2.1	-2.0	1.9	0.4				
Kuzey Afrika	-2.3	-2.1	-1.8	-1.9	0.5	1.0				
Sahra-Altı Afrika	-1.7	-2.2	-0.3	-2.1	1.4	0.3				
Amerika	-38	-5.4	-25	-3.8	13	3.1				
Latin Amerika ve Karayipler	-28	-6.3	-23	-5.4	4.9	2.3				
Kuzey Amerika	-10	-4.0	-2.1	-1.2	8	4.5				
Arap Ülkeleri	-1.1	-2.0	-0.1	-1.2	1	1.8				
Asya ve Pasifik	-62	-2.5	-48	-2.1	14	0.8				
Doğu Asya	-17	-1.5	-13	-1.3	3.3	0.4				
Güney Doğu Asya ve Pasifik	-7	-2.2	-4.7	-1.8	2.1	0.6				
Güney Asya	-38	-3.5	-30	-3.0	9	1.5				
Avrupa ve Orta Asya	-9	-1.4	-6	-1.0	2.7	0.7				
Kuzey, Güney ve Batı Avrupa	-3.6	-1.1	-2.4	-0.8	1.2	0.6				
Doğu Avrupa	-3.2	-1.2	-1.9	-0.6	1.3	1.0				
Orta ve Batı Asya	-2.3	-2.4	-2.1	-2.3	0.2	0.6				
Dünya	-114	-2.7	-81	-2.2	33	1.1				

Kaynak: International Labor Organization (ILO), 2021

Salgın sürecinde istihdam ve iş kayıpları açısından da küresel ekonomide birçok olumsuzluk meydana gelmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labor Organization [ILO], 2021) raporuna göre 2020 yılında küresel çalışma saatlerinde %8,8'lik bir azalma söz konusu olmuştur. Bu oran, 255 milyon tam zamanlı iş kaybına eş değerdir. Çalışma saatlerinde yaşanan düşüşler, özellikle Latin Amerika ve Karayipler (%16,2), Güney Avrupa (%12,3) ve Güney Asya'da (%12,7) yüksek olmuştur. Bunun yanında 2020'deki çalışma saati kayıpları, 2008-2009 küresel finans krizindeki kayıpların dört katından fazlasına denk gelmektedir. Tablo 1 incelendiğinde yine öne çıkan hususlardan birisi istihdam, işgücü ve işsizlikte meydana gelen değişimdir. Küresel istihdam kaybı 2020 yılında 114 milyon olurken, işgücüne katılım oranı %2,2 azalarak %58,7 olmuştur. Küresel işsizlik ise %1,1 artarak %6,5 olmuş ve işsiz sayısı 33 milyon artmıştır (ILO, 2021). Bunun yanında Birleşmiş Milletler (United Nations [UN], 2020), salgının yol açtığı diğer sosyo-ekonomik sorunlara dikkat çekmiştir:

- Cinsiyet eşitliği açısından ele alındığında Covid-19 salgınının kadınlar üzerinde bazı olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. Kadınlar hâlihazırda erkeklere kıyasla üç kat daha fazla ücretsiz bakım işi yapmaktayken, Covid-19 ile birlikte ücretsiz bakım çalışmaları, çocukların okula gitmemesi, yaşlıların artan bakım hizmetleri ve aşırı sağlık hizmetleriyle beraber artış göstermiştir.
- Yaklaşık 1,2 milyar öğrenci veya kayıtlı toplam öğrencilerin %68'i, okulların kapanmasından etkilenmektedir.
- Dünya nüfusunun %55'ine eşit olan yaklaşık dört milyar insan sosyal sigorta veya sosyal yardım kapsamında yer almamaktadır.
- Küresel olarak işsizlerin yalnızca %20'si işsizlik ödeneği kapsamındadır. Bazı bölgelerde bu kapsam çok daha düşüktür.
- Tüm dünyada ülke içinde yerinden edilen insanların 1/3'ü salgının en fazla risk meydana getirdiği on ülkede yaşamaktadır.
- Covid-19 vakalarının %90'ından fazlası kentlerde meydana gelmektedir. Ayrıca gayri resmi yerleşimlerde ve gecekondu gibi yerlerde yaşayan bir milyardan fazla insan, Covid-19 karşısında giderek savunmasız hâle gelmiştir.

Kapitalizm, Kriz ve Sağlık İlişkisi

Covid-19 krizi, kapitalizmin 2008 küresel finans krizinden sonra ortaya çıkan sistematik sorunlarla yeniden yüzleşmesine yol açmıştır. Küresel Kuzey'in birçoğunda düşük gelirli işgücünün arttığı, sosyal koruma harcamalarının azaldığı ve kemer sıkma politikalarının uygulandığı dönemde, eşitsizlik ve servet yoğunlaşmasında önemli artış söz konusu olmuştur. 2019 yılında küresel net servetin %43,4'ü %1'lik kesimin eline geçmiştir. Küresel Güney'de eşitsizlik hızla artmaya devam etmiştir. Küresel kuzeydeki ücret artışları da büyümenin altında kalmış, dolayısıyla gelir dağılımı ve refahtaki eşitsizliği artırmıştır. Gelir dağılımındaki en zengin kesim lehine olan çarpıklık, toplam talebi azaltmış ve tüketim malları talebini baskılamıştır. Bu da Kuzey bölgelerdeki imalatçıların üretimlerini emeğin daha ucuz olduğu güneye kaydırmalarına yol açmıştır (Lawrence, 2020: 352). Bu döngü içerisinde etkileşimde Amin (2017), Kuzey-Güney diğer ifadeyle merkez-çevre çekişmesini, "*kapitalizmin bütün gelişim tarihinin temel verisi*" olarak tanımlamaktadır.

Kapitalizm kâr odaklı bir sistem olmasından dolayı teknolojik ilerleme, kapitalist sistemdeki her firmanın en önemli aracıdır. Teknolojik ilerleme sayesinde firmalar rakiplerine göre daha düşük maliyetle üretim yaparak, kârlarını artırma imkânı elde etse de zaman içerisinde diğer firmaların benzer strateji izlemesine yol açmakta ve sonuçta sermayenin organik bileşimdeki artışla birlikte kâr oranları düşmektedir. Kâr oranlarının azalması, kapitalizmin en kritik unsurudur. Kapitalizmin periyodik krizlerini, kapitalizmin iç çelişkilerinin en belirgin ifadesi olarak gören Marx'a göre krizler, kapitalizmde ortaya çıkan dalgalanmalar karşısında düzenleyici rol oynayan mekanizmalardır. Kapitalizme özgü olan üretim biçimi, sömürüye dayalı olan sınıfsal ilişkiler üzerinde sermayenin genişlemesiyle organize olmaktadır (Giddens, 2018: 102-104).

Kapitalizm ve sağlık arasında da organik bir ilişki söz konusudur. Bu ilişki, Friedrich Engels'in 'İngiliz İşçi Sınıfının Koşulları' isimli çalışmasına kadar götürülmektedir. Sanayi kapitalizminin İngiliz işçi sınıfı ve kent yoksulları üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çeken Engels, yoksulluğu ve kötü sağlık koşullarını kapitalizmin zorunlu parçası olarak görmektedir. Ona göre sanayi kapitalizmi sömürücü bir yapıya sahipti. Kapitalist üretim biçimi, işçilerin yaşamını zorlayan koşulların temel nedenidir. Dolayısıyla bu olumsuz koşullar, toplumsal üretimin ayrılmaz bir parçası hâline gelmektedir (Sell ve

Williams, 2020: 2-3). Nunes (2020)'e göre “Covid-19 pandemisi, ekonomik bir model olarak sadece neoliberalizmin krizi anlamına gelmemektedir; buna karşılık salgının kendisi neoliberal bir krizdir”. Küresel sağlık sisteminde yaşanan dönüşüm, 1980’lerden itibaren neoliberalizmle beraber ivme kazanmıştır. Kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması için piyasa sisteminin ve rekabetin hâkim kılınması, devlet müdahalesinin minimum düzeye indirilmesine dayanan neoliberalizm, kamu harcamalarının azaltılmasına odaklanan yapısal uyum politikalarıyla şekillenmiş, bu da halk sağlığı sisteminin zayıflamasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. 2008 krizinin etkilerini azaltmak için uygulanan kemer sıkma politikaları, sağlık sisteminin zayıflamasını hızlandırmıştır.

Yabancı sermaye çekebilmek için girişilen rekabet, toplum refahının artırılması için kamusal müdahalelerin en önemli aracı olan vergi gelirlerinin azalmasına yol açmaktadır. Böylelikle küreselleşme, mobil olan sermayenin ülkeye gelmesi için ‘dibe çeken rekabet (race to the bottom)’ yarışını hızlandırarak, sosyal ve çevresel tahribatı artırmaktadır. Sermayenin güçlendirilmesi amacı, kamu otoritesinin sağlık ve diğer kamusal mallar üzerindeki kontrolünün aşınmasına yol açmaktadır (Soysa ve Vadlamannati, 2020: 3).

Covid-19 Sonrası Yeni Dünya Düzeni

Covid-19 salgınını, sadece sağlık alanında ortaya çıkan kriz olarak ele almamak gerekir. Her krizin beraberinde getirdiği değişim dinamikleri, Covid-19 için de söz konusudur. Sadece devletin rollerinin değişmesi değil; küreselleşmenin geleceği, AB gibi ulus-üstü yapılanmada muhtemel gelişmeler, demokrasilerin izleyeceği patika ve küresel sisteme liderlik etmede ortaya çıkacak mücadeleler, Covid-19 sonrası yeni dünya düzeninde en fazla merak edilen konulardır. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana sermaye ve teknoloji, üretim gibi ekonomik faktörlerin liberalleşme ile aynı yönlü hareket ettiğine yönelik geniş bir mutabakat söz konusu olsa da Covid-19 gibi güncel ve küresel sorunlar, bu çerçevenin sürdürülebilirliği konusunda önemli şüphelere yol açmaktadır (McNamara ve Newman, 2020: 11).

Büyük ölçekli küresel krizler, radikal dönüşümlere yol açmaktadır. Büyük Buhran milliyetçilik, faşizm ve II. Dünya Savaşı’na yol açarken bunun yanında, ABD’nin küresel güç olduğu yeni bir dünya düzeni yaratmıştır. 2008 küresel finans krizi ise popülizmin yükselmesini tetiklemiştir. 21. yüzyılın ikinci büyük krizi olan Covid-19, neoliberalizmin geleceğine ilişkin iki karşıt sonuca yol açma potansiyeline sahiptir. Bir yandan ABD’nin göreceli düşüşüne paralel olarak, uluslararası liberal düzenin erozyona uğraması ve faşizmin yeniden yükselişe geçme olasılığı söz konusuysen, buna karşılık daha önce olduğu gibi esneklik ve yenilenme gücü deneyimine sahip bir sistem olarak liberal demokrasinin tekrardan ivme kazanması muhtemeldir. Söz konusu iki karşıt sistem bir arada; fakat farklı coğrafyalarda tezahür edebilecektir (Fukuyama, 2020: 26-28). Dünya sisteminde artan gerilim özellikle Covid-19 sonrası düzende, mücadelenin genel olarak ABD-Çin arasında yaşanacağı ihtimallerini güçlendirmektedir (Bhusal, 2020: 739). Krizin patlak verdiği dönemde ABD Başkanı olan Donald Trump’ın Covid-19’u, ‘Çin Virüsü’ olarak nitelendirmesi, Dünya Sağlık Örgütü (WHO)’nün Çin’i salgına ilişkin verileri geç vermekle suçlaması ve Çin’in bu iddiaları reddetmesi gibi gelişmeler, bu durumun en bilinen örnekleridir. Diğer yandan Brexit sonrası AB’nin geleceğinin sorgulandığı bir dönemde, krize yanıt verilmesi noktasında birliğin başarısız olması ve yine krizin etkilerinin azaltılması için piyasa yerine, devlet müdahalelerinin sonuç vermeye başlaması, ulus-üstü bir yapılanmanın sürdürülebilirliğine yönelik şüpheleri şiddetlendirmiştir. Sürecin sadece bununla sınır kalması beklenmemelidir. Bu politikalar ekseninde Covid-19’un da tıpkı 2008 krizi sonrası yükselen popülist siyasi yapıya ve ekonomik milliyetçiliğe yol açıp açmayacağı cevap bekleyen en kritik sorulardan birisidir. Bu çerçevede Covid-19 sonrası dönemde yeni dünya düzenini biçimlendirmesi öngörülen faktörler aşağıda ele alınmıştır.

Covid-19 Sonrası Dönemde Yeni Dünya Düzenini Biçimlendirmesi Öngörülen Faktörler

Ulus-Devletlerin Dönüşü

1929 Buhranının yarattığı yıkıcı tablodan çıkış için Keynes’in politika önerileri etkili olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası dönemden 1970’lere kadar devletin ekonomide üstlendiği aktif rol, siyasal karar alma mekanizmalarını da biçimlendirmiştir. Toplam talebin canlandırılması amacıyla devlet tarafından gerçekleştirilecek kamu harcamaları, istihdamın artmasını sağlayarak büyümeye dinamizm sağlayacak araç olarak görülmüştür. 1970’lerde yaşanan stagflasyona entelektüel açıdan çözüm üretemeyen Keynesyen iktisat, giderek popülerliğini kaybetmeye başlamıştır. 1980’lerde Thatcher ve Reagan ile beraber devletin ekonomideki payının küçültülmesi, özelleştirme, piyasaların serbestleştirilmesi gibi

küresel kapitalizmle uyumlu ekonomik ve politik sistemin ideolojik olarak benimsenmesi, Keynesyen iktisadın giderek gözden düşmesine sebep olmuştur.

Finansallaşmanın ve denetimsiz piyasa sisteminin yol açtığı 2008 küresel kriziyle birlikte yeniden Keynesyen iktisadın politika önermeleri, liberal ilkeleri savunan ABD ve AB gibi yerlerde uygulanarak krizin etkilerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Devletin ekonomi başta olmak üzere birçok alanda roller üstlendiği süreci ortaya çıkaran durum ise Covid-19 salgını olmuştur. Gerek akademik gerekse de ekonomi-politik yapıda devletin geri dönüşü, en fazla incelenen tematik alan haline gelmiştir. Stiglitz (2020)'e göre *“koronavirüs krizi, en temel siyasi ve ekonomik aktörün hâlâ ulus-devlet olduğunu güçlü biçimde hatırlatmıştır”*. Krizin boyutu ve etki alanı dikkate alındığında hastalığın yayılmasının engellenmesinden, dezavantajlı ve riskli kesimlerin korunması, sağlık ekipmanlarının tedariki, aşı çalışmaları ve ekonomik teşviklere kadar birçok alanda devlet en önemli aktör olarak devreye girmiştir. Yeni dönemdeki devlet müdahalesi, hükümetlerin belirlediği çerçeveden daha fazlasını gerektirmiştir. Ayrıca, 1980'lerdeki sadece ulusal güvenliğin sağlanması ve hukuki düzenlemelerin yapılması dışındaki devlet müdahalesinin 'zararlı' görülmesi, Covid-19 krizinde görüldüğü gibi devletlerin beklenmedik şoklara karşı hazırlıksız yakalanma sonucunu beraberinde getirmiştir (Mazzucato, 2020). Ulus-devletlerin otoritesinin azaldığına ilişkin en iddialı yaklaşımlardan birini ortaya koyan Susan Strange (2014)'nin *“Bir zamanlar piyasalar devletin egemenliği altındayken, bugün aynı devletlerin hükümetleri pek çok önemli meselede piyasanın egemenliği altında. Devletlerin azalan otoritesi kendini, otoritenin diğer kurum ve kuruluşları ile yerel ve bölgesel organlara yayılımının ve yapısal güce sahip büyük devletlerle, buna sahip olmayan güçsüz devletler arasındaki asimetrinin büyümesinde gösteriyor”* ifadesi 2008 küresel finans krizinde olduğu gibi Covid-19 krizinde de devletlerin piyasaya işlerlik kazandırmak amacıyla üstlendiği roller, esasında piyasaların hâlâ devletlerin egemenliği altında olduğunu ortaya koymaktadır. Yeniden ulus-devletlere dönüş tartışmalarının yaşandığı dönemde patlak veren Covid-19 krizi, sadece devletin şok karşısında önlem almasına yol açmamakta bunun yanında, kriz sonrası dönemde yeni küresel düzende bazı dönüşümlere yol açacağına dair göstergeler de sunmaktadır.

Salgına karşı verilen tepkiler, küresel açıdan farklılık göstermesine rağmen esasında ulusal karakterli politikalar önem kazanmıştır. Sınırların kapatılması, teşvik paketlerinin yürürlüğe konulması, dolaşımın kısıtlanması, tıbbi malzemelerin arzının sağlanması başta olmak üzere birçok alanda kamu otoritesi ağırlığını hissettirmiştir. Devletin yoğun müdahalesinin görüldüğü yerlerden en dikkat çekici olanı, ulus-üstü bir yapılanma olan AB'de yaşanmıştır. AB'de özel sektöre ve kamu refahına yönelik önlemler birlik tarafından değil, birlik içerisindeki ulusal devletler tarafından uygulanmıştır. Diğer yandan Covid-19'un hâlihazırda yükselişte olan milliyetçilik ve korumacılık eğilimlerini güçlendirmesi yanında, Birleşmiş Milletler (BM)'e ait kurumların başarısızlığını ortaya çıkararak yeni küresel kurumların oluşumuna dair teşvikleri de canlandırmıştır. Buradan yola çıkıldığında Covid-19 krizinin en kalıcı sonuçlarından birisi, ulus-devletlerin yeniden önemli bir aktör olarak küresel sistemde yer alması olacaktır (Free, 2020). Ulus-üstü koordinasyon eksikliği nedeniyle jeopolitik açıdan da başarılı bir performans gösteremeyen Avrupa'da, ulus-devletler AB kurumlarından daha güçlü kararlılık göstermiştir. Krizin sorumluluğunu içselleştiren devletler, kamuoyundan gelen taleplere karşı inandırıcı bir perspektif sunabilme imkânı elde etmiştir. Nitekim AB içerisinde en liberaller de dâhil olmak üzere ulusal hükümetlerin liderleri, bu çerçevede özellikle belirli sağlık ve gıda ürünlerinin ithalatı yerine, yerli ürünlerin tercih edilmesi gerektiğini dile getirmiştir (La Fonta, 2020). Politik seviyede de salgın, ulus-devletleri vatandaşların taleplerini merkeze almaya zorlamıştır. Polonya Başbakanı Mateusz Morawiecki'nin belirttiği gibi *“mevcut durgunluğun gerçek boyutunu henüz bilmiyor olsak da yaşanan bu en büyük ekonomik krizin, ulus-devletin önemini kanıtladığını söyleyebiliriz. Ayrıca verimliliğin buna bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Buna olağanüstü ve beklenmedik krize karşılık verebilen tek aktör sadece devletti. Böylelikle sermayenin milliyetinin olduğu söylemi gerçek bir anlam kazanmıştır”* (thefirstnews, 2020).

Önceliği pekişen devletin güvenliği sağlamak, sağlık sistemindeki tıkanıklığı gidermek, ekonomiye işlerlik kazandırmak gibi yaptığı müdahaleler, neoliberal küresel sistemle paradoks oluşturan bir durumdur. Devletin rolünün güçlendirilmesi, ideolojik olarak farklı yerlerde konumlanan hükümetlerin ortak düşüncesi haline gelmiştir. Piyasaların kendiliğinden işleyeceği düşüncesinin zayıfladığı ve piyasanın verimli biçimde işleyebilmesinin devletle mümkün olabileceği ortaya çıkmıştır. Vurgulanması gereken diğer husus, devletin öncü rolü, küresel yönetişimin ve iş birliğinin zayıflamasını da beraberinde getirebilir. Çünkü özellikle sağ popülist ve milliyetçi akımların yükselişte olduğu bir

dönemde, salgının kontrolü ve yönetilmesini, milliyetçi ve dışa kapalı (izolasyon) paradigmalara birleştirebilme imkânı doğmuştur. Sınırların kapatılarak, küresel dünyadan izole olmak geçici bir durum olsa da milliyetçi söylemler çerçevesinde alınacak önlemlerin genişletilerek, küreselleşme karşıtı argümanların güçlenmesi için uygun ortam söz konusudur (Bieber, 2020: 8-9). Uluslararası politikayı biçimlendiren dinamikleri açıklamaya odaklanan realist yaklaşımların dikkat çektiği konu da sivil toplum kuruluşları, çok uluslu şirketler, uluslararası piyasalar gibi devlet dışı aktörlerin ulus-devletlerin hâkimiyetini daralttığı görüşünün, krizle beraber küresel düzende en etkili aktörlerin devlet olduğunu göstermesiyle geçerliliğini yitirdiğine vurgu yapmalarıdır (Walt, 2020b).

Lent (2020), 1970'lerden itibaren mutlak zaferini ilan eden neoliberal düzenin neden olduğu büyük eşitsizlikler, ekolojik tahribat, siyasi istikrarsızlık gibi gelişmelerin, Covid-19 kriziyle bir araya gelerek neoliberal çağın sonunu getirdiğini ileri sürmektedir. Benzer biçimde Ullah (2020)'a göre soğuk savaş sonrası dönemde Batılı liberal dünya sisteminin politik istikrar, barış, güvenlik ve zenginliğe giden temel unsur olduğunu güçlü biçimde savunan elitlerin, bu düşüncelerinin yanlışlığı Covid-19 kriziyle gün yüzüne çıkmıştır. Batılı liberal değerleri savunan liderlerin krizin etkilerini sınırlamak için yapacakları müdahaleler, liberal demokratik sistemin içsel olarak güçlenmesi anlamına gelmeyecektir. Bunun yanında krizle beraber liberal küresel sistem, Çin'in yükselişini hızlandırarak, dünya düzenini tek kutuplu yapıdan çok kutupluluğa dönüştürmüştür. Diğer taraftan, krizle beraber küreselleşmenin sanıldığı gibi sonunun gelmediği, sadece belirli açılardan değişime yol açacağını savunan yaklaşımlar da söz konusudur. Zürn (2020), Covid-19 krizinden küreselleşmenin çok büyük ölçüde etkilenmeyeceğini savunmaktadır. Çünkü kriz "*küreselleşmenin değil, yerelleşmenin başarısızlığının ve ona aşırı güvenmenin*" bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Krizi kontrol altına almak için ulaşımın kısıtlanması, küreselleşmenin sonu anlamına gelmemektedir. Eğitimden ticarete ve birçok pratik alanda dijitalleşmenin önem kazanacağı bir dönüşüm süreci ortaya çıkacaktır.

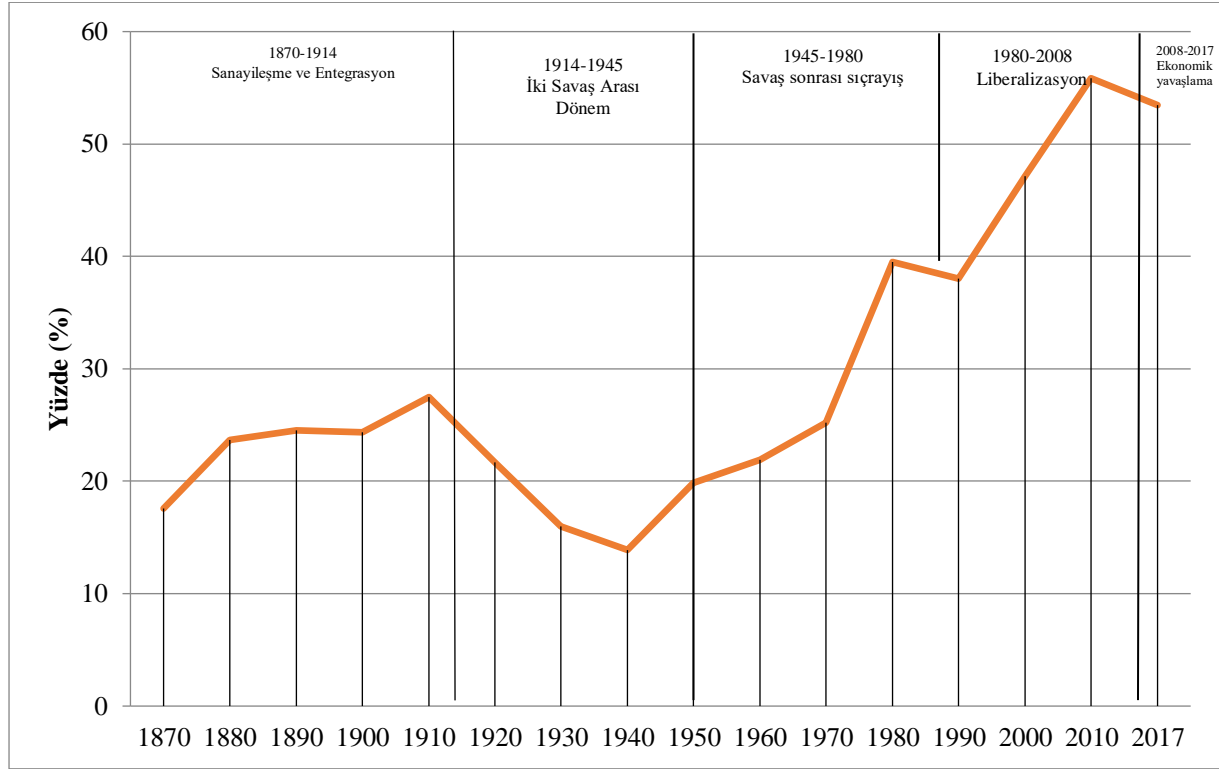
Yaşanan salgın süreci, güvenlik ve ekonomik bağımlılığa gösterilen karşıt tepkinin öne çıktığı ortama dönülmeyeceğini göstermektedir. Ekonomik entegrasyonun yeniden tasarlanmasında, karşı bağımlılığa karşı gösterilen direncin ve ekonomik milliyetçiliğin yol açacağı yıkıcı güçlerin daha fazla dikkate alınması gerekecektir (Gehrke, 2020: 243). Bu bağlamda gerek krizin yönetilmesi sürecinde gerekse de kriz sonrası döneme ilişkin çıkarımlar bir bütün olarak incelendiğinde, mutlak anlamda ne tamamen devletin hâkimiyetinin olduğu ne de küreselleşmenin tersine çevrildiği (geri çekildiği) bir dünyanın olacağını iddia etmek gerçekçi değildir. Şüphesiz ki krizle mücadelede en önemli aktörün devlet olduğu tekrardan anlaşılmıştır. Covid-19 krizi neticesinde devletin geri dönüşü tamamen dışa kapalı bir ortamda üstlendiği rollerden fazlasını gerektirmektedir. Devletlerin çok katmanlı yönetim yapısı içerisinde yerel, bölgesel ve küresel ağlar arasındaki bağlantıları yönetebilecek işlevsel kurguya dönüşmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla devletin geri dönüşü aynı zamanda 'dönüşüm' zorunluluğunu beraberinde getirmektedir (Valiyeva, 2020: 394-395).

Küreselleşme Olgusu ve Covid-19'un Küreselleşmenin Geleceğine Etkisi

1970'lerde ve 1980'lerde daha çok bürokratik anlamda kullanılan küreselleşme kelimesi sonraki dönemlerde işletme kavramı olarak kullanılsa da esas geçerliliği, dünyanın ekonomik bütünleşmesini ifade edecek biçimde kullanımıyla gerçekleşmiştir. Dünyada meydana gelen ekonomik ve politik gelişmeler, küreselleşme kavramının hem kullanılma sıklığını hem de anlamını değiştirmiştir. 1980'lerin başında üretimin küreselleşmesi yavaş olsa da bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte zaman içerisinde ivme kazanmıştır. IMF öncülüğünde sermaye piyasalarının liberalleştirilmesi, GATT müzakerelerinin başarılı olması ve NAFTA'nın imzalanması gibi gelişmeler, küresel entegrasyonu daha önce görülmemiş biçimde artırmıştır (Chanda, 2014: 269).

Neoliberalizm kavramıyla iç içe geçen küresel kapitalizmin, 1970'ler ve 1980'lerde Reagan ve Thatcher döneminde piyasalara keskin geçiş süreci ile 21. yüzyıldaki formu arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Reagan ve Thatcher tarafından küreselleşme ideolojisiyle benimsetilen ekonomik liberalleşme modelleri, serbest piyasalara olan inançla desteklenen, deregülasyon, özelleştirme ve sosyal koruma rejimlerinin dönüşümünü içerirken, 21. yüzyıl kapitalizmi bu yönelimi önemli şekillerde değiştirmiştir. Bu yeni kapitalizmin temel özellikleri arasında fikri mülkiyet hakları, hizmetler, türev ürünler ve kıymetli evraklar gibi finansal unsurlardan oluşan gayri maddi varlıklarının aşırı biçimde genişleyen rolü, finansallaşmanın yükselişi, ekonomik büyüme üzerinden kâr motivasyonu ve küresel piyasalarda rekabet yerine rekabetçilik arayışı yer almaktadır. Bahsedilen özellikler çerçevesinde işleyen 21. yüzyıl küresel kapitalizmi, Covid-19 krizine karşı ABD ve İngiltere gibi gelişmiş kapitalist demokrasilerin

etkili ve güvenilir karşılık verebilme kapasitesini azaltmıştır. Çünkü Covid-19, çağdaş kapitalizmin yapısındaki derin zayıflıkları ortaya çıkararak, küresel sağlığı şekillendirmedeki rolünü yeniden düşünme fırsatı sunmuştur (Sell, 2020: 150).

Şekil 2. Ticari Açıklık Endeksi, 1870-2017

Kaynak: Our World in Data (2021), Irwin (2020).

Not: 1870-1949 dönemine ait seriler Klasing ve Milionis (2014)'e, 1950-2017 dönemine ait seriler ise Penn World Tables (9.1) veri tabanına aittir.

Mal ve hizmetlerin, bireylerin ve sermayenin sınır ötesi dolaşımı başta olmak üzere birçok unsuru içeren küreselleşmenin geçirdiği aşamaları farklı gelişmeler çerçevesinde ele almak mümkündür. İhracat ve ithalatın toplamının GSYİH içerisindeki payını yansıtan ticari açıklık endeksi, yaygın olarak kullanılan küreselleşme göstergesidir. Şekil 2'de küreselleşmenin aşamaları gösterilmektedir. 1870'den 1914'e kadar olan ilk dönemde, buharlı gemiler ve diğer gelişmelerle piyasalar arasında malların ucuz dolaşımının sağladığı avantajlar, ekonomik entegrasyonu artırmıştır. Küreselleşme süreci, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'ten II. Dünya Savaşı'nın bittiği 1945'e kadar sekteye uğramıştır. Bu dönem içerisinde 1917'deki Bolşevik İhtilali, 1918'de İspanyol gribi salgını, 1920'lerin başında parasal istikrarsızlık, 1929 Buhranı ve bunun devamında 1930'larda gelen şiddetli korumacılık gibi gelişmeler küresel entegrasyonu azalmıştır (Irwin, 2020).

II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle 1980'lere kadar olan üçüncü dönemde ABD önderliğinde GATT başta olmak üzere küresel ekonomik iş birliğini artıracak yeni kurumların oluşturulmasıyla ülkeler, ekonomilerini ticari ve yatırım faaliyetlerinde daha fazla serbestleştirmiş ve altın büyüme çağı başlamış oldu. Bunun yanında küresel entegrasyonun coğrafi kapsamı ABD, Batı Avrupa, Japonya ve belirli birkaç ülke ile sınırlı kalmıştır. Komünist bloktaki Sovyetler ve Çin yanında Latin Amerika, Güney Asya ve Afrika'da gelişmekte olan ülkeler ithal ikameci büyüme stratejileriyle göreceli olarak küresel ekonomiden izole olmuşlardır. Küresel entegrasyonun dördüncü döneminde küreselleşme, 1980'lerin başından 2008 küresel finans krizine kadar olan süreçte muazzam ölçüde yayılmıştır. Çin ve Hindistan liderliğinde gelişmekte olan ülkelerin ticaret engellerini kaldırması, Berlin Duvarı'nın yıkılışı, Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla buradan kopan ülkelerin piyasa ekonomisine geçişi, liberal küresel kapitalizme entegrasyon iyice ivme kazandırmıştır. Bunlara bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan yenilikler eşlik edince, küresel tedarik zinciri oluşmuş ve küresel büyüme güçlenmiştir. 2008 küresel finans krizine kadar olan dönemde küresel entegrasyon hızlı biçimde artmış; fakat krizle birlikte büyük buhrandan bu

yana ilk kez dünya ticaret hacmi daralmıştır. Belirli toparlanmalar görülse de ‘slowbalisation’ olarak adlandırılan küresel ekonomik durgunluk, küreselleşmenin beşinci dönemini nitelendiren kavram olmuştur. Donald Trump’ın benimsediği korumacı politikalar çerçevesinde Çin ile girişilen ticaret savaşları giderek şiddetlenmiş ve küresel ticaret hacmi azalmıştır (Irwin, 2020). Küreselleşme, Çin’in 1979’dan itibaren kademeli olarak dünyaya açılması ve 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılması gibi önemli jeopolitik gelişmelerle daha da hızlanmıştır. Ancak Covid-19 salgınının öncesinde küreselleşme daha önceki yıllarda sahip olduğu pozisyonda değildi. Özellikle eski ABD Başkanı Donald Trump gibi korumacı ve anti-küreselleşmeci bir liderin benimsediği politikalarla birlikte İngiltere’nin AB’den ayrılması, küreselleşme sürecini yavaşlatan hatta sekteye uğratan gelişmeler olarak öne çıkmıştır (Yip, 2020). 2008 krizi sonrası geleceğe yönelik projeksiyonda Wallerstein (2008)’in daha korumacı bir dünyaya doğru yol alındığı ve devletin daha aktif roller üstleneceği döneme girileceğini ifade ettiği dönemden sonraki geçen on yılda, bu tartışmaların hâlâ devam ettiği ve Covid-19 kriziyle daha da canlandığı görülmektedir.

Covid-19’un küreselleşme stratejileri üzerindeki etkisi; ulusal hükümetlerin davranışı, tüketicilerin tutumları, çok uluslu şirketlerdeki yöneticilerin, önemli paydaşların yaklaşımları ve iş dünyasının küreselleşen ekonomik yapısı kanalıyla şekillenecektir. Diğer önemli husus ise küresel tedarik zincirinin rolüdür. Anglo-Sakson sistemi olarak adlandırılan ABD ve İngiltere, şirketlerin uzun vadeli çıkarlarından ziyade kısa vadeli çıkarlarını öne çıkaran kurumsal yönetim anlayışına sahiptir. Buna karşılık, hissedarlara kıyasla şirketlere daha fazla koruma sağlayan Avrupa ve Asya yönetim modelindeki çok uluslu şirketlerin daha esnek küresel tedarik zincirleri yaratma olasılıkları daha yüksektir (Yip, 2021).

Finans krizi sonrası dönemde Covid-19 süreci kadar küresel ekonomiyi etkileyen en önemli gelişmeler, popülizmin ve korumacılığın yükselişi, anti-küreselleşme karşıtlığının ABD tarafından gerek söylem düzeyinde gerekse de pratik alanda benimsenmesi olmuştur. Slowbalisation sürecinde Covid-19 krizi, küresel düzeninin yeniden biçimlenişinde önemli rol oynayacak dinamiklere sahiptir. Belirli kesimlerin küreselleşmenin olumlu yönlerine ilişkin iyimserlikleri söz konusu olmasına rağmen, Covid-19 sonrası süreçte küresel yapılanmada birtakım yapılanmaların kaçınılmaz olacağı öngörülmektedir. Ağırlıklı olarak küresel tedarik zincirinin yeniden düzenlenmesi, çok uluslu şirketlerin ülkelerine dönmesi ve bölgesel iş birliğinin hızlanması en güçlü senaryolar arasında yer almaktadır (Mengzi, 2020: 16). Örneğin, Avustralya Başbakanı Scott Morrison, “... *Bu deneyimlerden öğrendiğimiz çok şey olacağını düşünüyorum. Şu an içinde bulunduğumuz durum dışa açık ticaret ülkesi olma ihtiyacımızı ortaya çıkarmaktadır. Fakat aynı şekilde, ulusal ekonomik egemenliğimizi de dikkatle ele almamız gerekmektedir*” (Press Conference-Australian Parliament House, 2020) açıklaması, önümüzdeki dönemde gelişmiş ülkelerde de ulusal ekonomilerin öne çıkacağı bir dönüşüme işaret etmektedir. Tedarik zincirlerinin çöktüğü, tıbbi malzemelerin stoklandığı, seyahatlerin sınırlandığı ortamda kriz, birbirine entegre olan küresel ekonominin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sadece bulaşıcı hastalığın yayılmasını kolaylaştırması açısından değil, şirketleri ve ülkeleri beklenmedik şoklara karşı savunmasız hâle getiren derin karşı bağımlılığı teşvik etmesi bakımından da küreselleşme süreci yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Söz konusu sürecin bütünü küreselleşme için bir nevi stres testini ifade etmektedir (Farrell ve Newman, 2020). Bu süreçte neoliberalizmin karşı devresel politikalar üretmedeki başarısızlığı karşısında, milliyetçiliğin yükseleceği bir küresel zemine doğru kayış ortaya çıkmaya başlamıştır. Diğer taraftan Avrupa ve ABD’nin politika üretmedeki tavırlarının yavaş ve geliş güzel olması, Batı imajının ayırıcı özelliğinin kaybolmasına yol açmıştır. Dünya düzeninin çelişkili doğası belki de değişmeyecek tek şey olacaktır. Tarihsel deneyimler incelendiğinde, daha önceki salgınlar nasıl ki küresel güç mücadelesini sona erdirmeyip yeni bir küresel iş birliğini güçlendirmemişse, Covid-19’un da bunu gerçekleştirmesi beklenmemelidir. Kriz karşısında savunmasız kalan bireyler devletlere bel bağlarken, devletler de mevcut risklerin ve kırılmalıkların azaltılması mücadelesi vermektedir. Hiper küreselleşmeden önemli bir geri çekilmenin yaşanabileceği ortamda dışa açıklığın, refahın ve özgürlüğün azaldığı bir küresel süreç ortaya çıkacaktır (Walt, 2020a). Küreselleşmenin doğasında mevcut olan zayıflıklar, salgın nedeniyle daha da belirginleşerek değişim baskısını artırmıştır. İlk olarak devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolünde önemli derecede artış söz konusu olmuştur. Devletin kritik alanlarda müdahaleleri, sağlık ürünlerinin üretilmesi gibi işlevleri kendisinin üstlenmesine sebebiyet vermiştir. Ulusal politikaları güçlendirmek adına yapılan politikalar, küreselleşmeyi yakından etkilemektedir. En basitinden Japonya, Çin’den ayrılarak üretimlerini Japonya’ya kaydırmak isteyen şirketler için 2 milyar dolar, Çin dışında başka bir ülkeye kaydıracak

firmalar için ise 200 milyon dolarlık kaynak ayırmıştır (Euronews.). Küreselleşmeyi etkileyen ikinci büyük değişim ise küresel tedarik zincirlerinin istikrarlılığının yeniden dizayn edilmesi gerektiğine yönelik düşüncenin oluşmasıdır. Coğrafi olarak yoğunlaşmış tedarik zinciri aşırı parçalanma, artan bağımlılık ve çevresel faktörlerin etkisiyle sistem içerisinde tıkanmıştır. Bununla bağlantılı olarak Covid-19 sadece üretimin mekânsal yönünü değil, tedarik zinciri yönetimini de etkilemiştir. Dış kaynak kullanımı, tedarikçi firmaların kâr marjlarını oldukça azaltmıştır. Tüm bu etkiler, bir arada ele alındığında salgının küreselleşmeye yönelik etkisi ve bununla ilgili endişeler, dünya ekonomisinin daha bölgesel odaklı yapıya bürünmesine yol açacak izlenimi vermektedir (Enderwick ve Buckley, 2020: 101-103).

Du, Delis, Douch ve Shepotylo (2020) ise her ne kadar bir kriz ortamı söz konusu olsa da küresel tedarik zincirlerinin verimlilik ilkesine göre hareket etmelerinden dolayı, küresel ticaretin yine sağlıklı biçimde devam edeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Covid-19 salgınının küresel ekonomide yarattığı etkiler, küreselleşmenin sonu anlamına gelmemektedir. Fakat küresel tedarik sisteminin kaçınılmaz olarak yapılanacağına işaret etmektedir. Sadece küresel tedarik sistemi açısından değil, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin azaltılması başta olmak üzere, diğer birçok küresel sorunun çözüme kavuşabilmesi için uluslararası yeni kurumların yaratılması ihtiyacı açısından mevcut Covid-19 krizi, yeni bir motivasyon fırsatı sunmuştur. Sadece tek bir ülkeyi değil, tüm dünyayı etkilediği için ülkeler arasında riskin dağıtılmasını sağlayacak yeni uluslararası kurumların inşa edilmesine yönelik motivasyon artmıştır (Shiller, 2020). Yakın geçmişte yaşanan 2008 küresel finans krizi, her ne kadar tüm ülkeleri etkilemiş olsa da liberal kapitalist sistemde bazı kesimler daha da zenginleşirken bazılarının durumu daha da kötüleşmiştir. Oysa Covid-19 krizinde herkes kaybetmektedir. Böylelikle küresel iş birliğinin kurumsal olarak inşası ciddi bir fırsattır (Atlı, 2020: 57).

Krizin Dönüştürücü Etkisi ve ABD-Çin Rekabeti

COVID-19 salgını sadece ölümler ve ağır hastalıklar gibi toplumsal kayıplara yol açmamış, bunun yanında geleceğe dair belirsizlikler ve endişeler de yaratmıştır. Ekonomik ve finansal alanda çok ciddi sonuçlara yol açan kriz, küreselleşmenin işleyişini ve yönünü değiştirebilecek dinamikleri beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda işletmelerin, devletlerin, uluslararası ve bölgesel kuruluşların geliştirdiği araçlar ve yöntemler değişikliğe uğramaktadır. Daha da önemlisi uluslararası aktörlerin rolleri değişmektedir. Küresel sistemde aktörlerin göreceli konumlarının ve ağırlığının değişmesi, küresel düzenin geleceğine ilişkin senaryoları yakından etkileyecektir (Kamali-Chirani ve Khalid, 2020: 2).

Krizin dönüştürücü etkisinin en fazla ABD-Çin arasındaki mücadele yaşanacağı öngörülmektedir. 2008 küresel finans krizi sonrası dönemde iki ülke arasında başlayan ekonomik ve politik mücadele, Covid-19 ile beraber başka bir seviyeye çıkmıştır. Eski ABD Başkanı Donald Trump'ın Covid-19'u 'Çin Virüsü' olarak nitelendirmesi ve buna karşılık Çin'in, ABD ordusunu virüsü Çin'e getirmekle suçlaması bu durumun en akılda kalan örneklerinden birisidir. Bunun yanında ABD'li gazetecilerin Çin'den ihraç edilmesi, küresel krizde iki devlet arasındaki gerilimi artırmış ve dünyanın önde gelen güçleri arasındaki ilişkileri çıkmaza sokmuştur. İklim değişikliği, küresel sağlık, siber güvenlik gibi küresel sorunlarda büyük güçler arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar çözümden uzaklaşmasına neden olmaktadır.

ABD-Çin arasında artan güvensizlik sadece Covid-19 ile ilgili yaşanan süreçten kaynaklanmamakta, uzun süredir devam eden ticaret savaşlarının getirdiği çekişmenin etkisi söz konusudur (Avais, 2020). Kaplan (2020), Covid-19'un Çin'deki otoriter rejim ile ABD'deki popülist yönetim arasındaki çekişmeyi daha da artırdığını ileri sürmektedir. Bu durum dolaylı olarak milliyetçi söylemlerde hem ABD hem de Çin karşıtlığı olarak yansımaları bulmaktadır. Günümüzdeki ABD-Çin rekabeti, karşılıklı ekonomik çıkarlar nedeniyle soğuk savaş dönemindeki ABD-Sovyet Birliği rekabetinden daha az tehlikeli görülmesine rağmen; ABD'nin Çin'deki üretim faaliyetlerini Asya'daki başka ülkelere kaydırması halinde, Covid-19 krizinin etkisiyle derinleşen ekonomik darboğaz karşılıklı yaptırımları artırma ihtimalini yükseltmektedir. Örneğin, her iki ülke Güney ve Doğu Çin denizine yönelik askeri faaliyetlerini daha da artırabilecektir. Özellikle Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi sadece kara ve deniz ağıyla ilgili değil, aynı zamanda yüksek teknolojiyi içeren yatırım projesi olmasından dolayı, küresel ölçekte her ülkenin 5G ağının ticareti üzerindeki rekabeti yoğunlaştıkça ilişkilerin gerilmesi söz konusu olabilecektir.

Covid-19 krizinin en dikkat çekici yönü, ABD'nin uluslararası alandaki konumuna yönelik bazı ikilemler yaratmasıdır. İlk olarak salgın, ABD'deki sağlık sisteminin eksikliğini gözler önüne sermiştir. Eyalet hükümeti ile federal hükümet arasındaki koordinasyon eksikliği bu durumu tetiklemektedir.

Böyle bir ortamda, yüksek miktarda savunma harcamalarının gerekliliği sorusu öne çıkmıştır. ABD'nin savunma politikasının yanı sıra dünyanın farklı yerlerindeki üslerinin mevcudiyeti de tartışılmaktadır. İkinci olarak krize verilen tepki noktasında ABD ile Avrupa arasındaki Batı ittifakının sanıldığı gibi güçlü olmadığı görülmüştür. Örneğin, NATO aracılığıyla İtalya'nın yardım çağrısına ABD'nin sessiz kalmasına rağmen; Rusya'nın tıbbi malzeme göndermesi ve benzer biçimde Çin'in sağlık ekibi göndermesi, yardımda bulunması ABD-AB ittifakında çözülmeye yol açabilecektir. Bu bağlamdan hareketle hem Rusya'nın hem de Çin'in AB ülkeleriyle ticari ilişkilerini hızlandırmaları muhtemeldir. Üçüncüsü, ABD ekonomisinin 1929 buhranından sonra 2008 kriziyle beraber karşılaştığı en büyük ve derin kriz olan Covid-19, küresel liderlik rolünü sınırlamaktadır. Son olarak, krize karşı savunmasız durumda olan müttefik ülkelerle bile yakın iş birliği kurulmasında başarısız olmuştur. Diğer ülkelere yönelik yardım yapabilme gücünün olmadığı algısının oluşması ABD'nin küresel konumuna yönelik şüpheleri artırmıştır. Salgına karşı birlikte mücadele edilmesinde koordinasyonun sağlanmasına Çin'in öncülük etmesi, ABD'nin liderlik etme gücünün zayıflaması olarak nitelendirilmektedir (Akon ve Rahman, 2020: 8-9). Salgın sürecinde Çin'in özellikle yardım aracılığıyla farklı bölgelere yönelmesi Yeni İpek Yolu olarak adlandırılan 'Kuşak ve Yol Girişimi (Belt and Road Initiative-BRI)' ile ilişkili olarak iş birliğini daha geniş bölgelere yayma çabasının bir parçası olarak görülmelidir. Bilindiği gibi Çin devlet başkanı Xi Jinping, 2013'te Bir Kuşak, Bir Yol girişiminin ilan etmiş, Mart 2015'te Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) eylem planı, Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. Kara ve deniz güzergâhlarını içerecek biçimde Çin ile Avrupa, Afrika, Orta Doğu ve Asya'nın geri kalanını da içerecek biçimde toplamda 100'den fazla ülkeyi çeşitli altyapı projeleriyle birbirine bağlaması planlanan yatırım projesinin hayata geçmesi, küresel ticaretin kontrolünün Çin'in kontrolü altına girmesi anlamına gelmektedir (Buckley, 2020; Caron, 2021). Buna karşılık Covid-19 krizi, Çin'in Yeni İpek Yolu girişimi üzerinde bazı riskleri ve olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. BRI'da fiziki alt yapı yatırımları hayati öneme sahiptir. Ticari kısıtlamalar ve arz zincirinde yaşanan kopmalar, altyapı yatırımlarını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca projenin finansmanının büyük bölümünü Çin üstlenmektedir. Böylece hedeflenen projenin gerçekleştirilebilmesi, Çin'in krizden en az hasarla çıkmasına bağlı hâle gelmektedir (Mouritz, 2020: 115).

Farklı stratejilerle küresel düzende yeniden konumlanmaya çalışan ABD ve Çin'in, Covid-19 sonrası düzende güçleneceğine dair farklı senaryolar ortaya konulmaktadır. Her şeyden önce Kissinger (2020)'in ifadeleriyle "*Koronavirüs salgını dünya düzenini sonsuza kadar değiştirecektir*". Ona göre bu değişim diyalektiği içerisinde, demokrasilerin aydınlanma değerlerinden taviz vermemesi gerekmektedir. Güç ile meşruiyetin dengelemesinde yaşanacak küresel bir geri çekilme, ulusal ve uluslararası açıdan ciddi sonuçlar doğurabilecektir. Burada küresel sistemi zorlayan bir ikilem söz konusudur. Güç ve meşruiyetin dengelenmesiyle, Covid-19 krizinin aşılması aynı anda mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla bu iki hedef arasında bir değiş-tokuş yapma zorunluluğu doğmaktadır.

Fukuyama (2020) ise krizin, Çin lehine sonuçlar yaratacağını ifade etmektedir. ABD ve Avrupa, salgında başarısız bir performans sergilerken Doğu Asya ve Çin'in daha güçlü politikalar geliştirmeleri küresel güç dağılımında ivmenin Doğu'ya doğru kaymasına neden olacaktır. Her ne kadar salgın, Çin'den kaynaklanmış olsa da zaman içerisinde krizi yönetmede kontrolü ele geçirmesi, Çin'in küresel alanda popülarlığını artıran bir durumdur. Buna durumu pekiştiren en dikkat çekici gösterge ise küresel daralmanın yaşandığı ortamda ekonomisinin büyümeye devam etmesidir. Buna karşılık, ABD ise krizin yönetilmesinde gösterdiği reaksiyonlarla prestijini zayıflatmıştır. Devlet kapasitesinin potansiyeli dikkate alındığında bunu başarılı biçimde kullanamadığı gibi kutuplaşan toplumun ihtiyaçlarına yanıt verilememiş ve gerçekçi yaklaşımlar yerine popülist söylemlerle gündem belirleyen Trump, yardım konusunu siyasallaştırmıştır. Sürecin bütünü dikkate alındığında, ABD'nin küresel düzendeki gücünün gerilemesi önemli bir seçenek olarak ortada durmaktadır.

Bahsedilen senaryoları biçimlendirecek çeşitli faktörler söz konusudur: i) Çin Faktörü; Krizin nedeni olarak gösterilebilebile başta Avrupa olmak üzere birçok yere yardım göndermesi ve ekonomisinin büyümeye devam etmesi gibi krizden güçlü çıkmasını sağlayacak unsurların varlığı, uluslararası sistemi Çin karakterli bir yapıya yönlendirebilecektir. Çünkü Çin'in yayılmacı politikalarıyla birlikte küresel hırsları ve bunlara yönelik verilen tepkiler, Covid-19 sonrası düzeni sarmalayacak unsurlardır; ii) ABD-Çin Rekabeti; Kriz öncesi dönemden gelen çekişmesinin küresel düzenin ve yönetişimin işleyişini etkilemesi kaçınılmazdır. İki güç arasındaki ilişkinin bozulmaya devam etmesi, ABD'nin Asya'da oluşacak Çin hegemonyasını zayıflamaya yönelik girişimlerini sıklaştırmasına yol açacaktır. Avrupa ülkelerinin konumu da önemli olacaktır; iii) ABD'nin Davranışı; Kriz sonrası dünya düzenini yeniden

yapılandırması muhtemel olan bir diğer önemli belirleyici faktör de ABD'nin tavrıdır. Liberal düzenin işleyişine yönelik tepkisiz kalması, ABD'nin krizlerin yönetimindeki liderlik rolünün zayıfladığı ve bir zamanlar kendisinin oluşturduğu uluslararası düzenin devam ettirilmesinde güvenilemeyeceği algısının güçlenmesine yol açmıştır. Bu algının esas olarak müttefikleri üzerinde de etkili olması, bu ülkeleri iş birliği yerine ulusal politikaların geliştirilmesi gerekliliğine ikna edecektir (Samant, 2020: 19-20). Trump ile birlikte değişen dış politika yönetimi, önümüzdeki çağda ABD'yi Çin ve Rusya başta olmak diğer ülkelerle uzun süreli egemenlik mücadelesine yönelmektedir. Parçalanmış bir dünyada, çok taraflılık ve iş birliği alanı giderek daralmaktadır. Açık kurallara dayalı, çok taraflı iş birliği vizyonu etrafında dünyayı harekete geçirebilecek otorite yoktur. Çin'in güçlenerek yükselmesi kaçınılmazdır. Fakat bunun demokratik değerlerle ve hukukun üstünlüğüyle bir arada yürüyeceği şüphelidir. ABD'nin küresel sistemde etkin olduğu dönemlerde bile liberal ülkelerin ortaklığına ihtiyaç duyduğu dikkate alınırsa, içinde bulunduğumuz dönemde bu ortaklıklara daha fazla ihtiyaç duymaktadır (Ikenberry, 2020).

Nye (2020) ise Covid-19 krizinin, jeopolitik açıdan bir dönüm noktası sunmayacağını vurgulamaktadır. ABD'nin yanlış politikalarının varlığı söz konusu olmakla birlikte, küresel düzende hâlâ önemli ve güçlü politikalar uygulama kapasitesine sahiptir. Bu dönüşümün Çin lehine sonuçlanmamasını sağlayacak bazı faktörler söz konusudur. Birincisi, coğrafik açıdan Çin'in Hindistan, Japonya ve Vietnam gibi ülkelerle bölgesel açıdan yaşadığı anlaşmazlıklar, ABD'nin elini güçlendirmektedir. İkincisi, enerji konusudur. Çin'in ABD'ye göre daha fazla enerji bağımlısı olması ve bu bağımlılığın ABD'nin deniz üstünlüğüne sahip olduğu yerlerden sağlanmasıdır. Diğer yandan teknoloji de önem kazanan diğer boyuttur. ABD'nin biyo, nano ve bilgi teknolojilerinin geliştirilmesinde dünyada hâlâ öncü konumda olması mevcut sistemdeki konumunu güçlendiren unsurlardır.

Batılı ülkelerin Çin'e bağımlılığını daha net biçimde ortaya koyması açısından da önemli etkiler yaratması muhtemel olan söz konusu kriz, ulusal ve bölgesel düzeyde stratejik üretimleri, Çin'den kendi ülkelerinde kaydırmalarına yol açabilecektir. Bu durum Çin ekonomisini yakından etkileyecektir. Kriz öncesinden beri devam eden ticaret savaşları dikkate alındığında, ABD'nin karşı bağımlılık ve ulusal güvenlik gerekçesiyle Çin'e karşı 'teknolojik soğuk savaş' olarak kabul edilen girişimi kapsamında Çin'den teknolojik ürünlerin ithalatını kısıtlaması, Çin'in büyük bir piyasa payından mahrum kalması yanında, teknoloji alanında da stratejik rolünün azalmasına yol açacaktır (Caron, 2021: 46). Bu türden girişimlerle Batılı ülkeler nezdinde faaliyet alanı daraltılmaya çalışılsa da farklı kıtalar ve coğrafyalarda Çin'in yaptığı açılımlar gözden kaçırılmamalıdır. ABD ile yaşanan çekişme, ABD-Japonya iş birliğinin Doğu Çin Denizi üzerindeki baskısı, Hindistan'ın Güney Asya'da Çin'i zayıflatma baskısı gibi zorluklara rağmen; Çin, yükselişini sürdürmüştür. Diğer yandan ABD'nin Ortadoğu başta olmak üzere dünyanın birçok yerine askeri saldırısı ve uluslararası hukuku küçümseme eğilimi, birçok ülkenin tepkisini çekmiştir. Böyle bir ortam, küresel düzene liderlik etme çabasındaki Çin'e fırsat yaratmaktadır. Covid-19 krizi, bu liderliğin güçlendirilmesi açısından Çin'i daha da umutlandırmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, krizle uzun süre mücadele edeceği varsayıldığında, Çin'in bu bölgelere yaptığı ve yapacağı destekler, Çin'in küresel düzeni dönüştürme olasılığını artırarak, Covid-19 sonrası küresel yönetim için yeni bir yol açacaktır (Akon ve Rahman, 2020: 12).

Campbell ve Doshi (2020) de benzer bir noktaya dikkate çekmektedir: *"krizin kontrolden çıkma sorumluluğuna rağmen Pekin'in eylemleri ve ABD'nin tepkisizliği, ABD'nin küresel sistemdeki konumunu ve 21. yüzyıldaki mücadelesini radikal biçimde değiştirebilir"*. Batı'nın ekonomik bunalım riski ve borç kaynaklı finansal krizinin etkilerinin devam ettiği dönemde, Çin'in devlet mülkiyetli şirketler öncülüğünde finansal ve reel sektörde küresel ekonomide büyümesi, kısa ve orta vadede Çin ile Batı arasındaki ekonomik farklılıkları belirgin biçimde ortaya çıkarmıştır. Bu koşullarda Çin'e bağlı olarak Doğu, Güneydoğu Asya ve diğer gelişmekte olan ülkelerin büyümesi küresel kalkınmadaki açığı azaltabilir. Yeni dünyada internetin, yapay zekânın, bulut bilişimin, robotik teknolojilerin, üç boyutlu baskı, uzay çalışmalarının gelişimini içeren yeni sanayi devriminde maliyetlerin azalmasıyla beraber, 1970'lerde Batı'da ortaya çıkan küresel finans elitlerinin yönlendirdiği neoliberal küreselleşmeden farklı bir karşı bağımlılığı artırması söz konusu olabilecektir. Bu eğilimler, küresel ekonominin ağırlığının Asya'ya kayışına, küresel bir sıfırlanma ve kendi geleceğini inşa etmede kontrolü elinde bulundurmaya çalışan ulus-devletlerin egemenliğinin olduğu yeni bir küresel düzene işaret etmektedir (Dunford ve Qi, 2020: 11).

Covid-19 ve AB’de Ortaya Çıkan Tartışmalar

Ulus-üstü modelin en belirgin örneğini sunan AB, krize müdahale etmede geç kalmıştır. Krizin yönetilmesi sürecinde sistematik bir planın eksikliğine, ülkelerin güvenlik kaygılarını öne almaları ve sınırların kapatılması eklenince, birliğin kuruluş felsefesinde yer alan tek Avrupa fikrinin pratikte karşılığının çok fazla olmadığı ortaya çıkmıştır (Aydın, 2020: 43). Özellikle AB ülkeleri içerisindeki gelişmiş ülkelerin krize karşı ortak politika oluşturmadaki anlaşmazlıkları, ciddi tartışmalara yol açmıştır. İtalya, İspanya ve Fransa dâhil dokuz ülke ortak borç mekanizmasının kurulması için ‘korona tahvilleri (corona bonds)’ çıkarılmasını savunurken, Almanya Başbakanı Angela Merkel, buna karşı çıkarak bunun yerine Euro bölgesinde mali sıkıntı yaşayan ülkelere yardım amacıyla 2012 yılında oluşturulan Avrupa İstikrar Mekanizması (ESM)’nin kullanılması gerektiğini dile getirmiştir. Merkel’in fikri Hollanda, Avusturya ve Finlandiya tarafından da destek görmüştür. Krizin yönetilmesinde ortak bir tavır geliştirilememesi karşısında İspanya Başbakanı Pedro Sánchez, “*Şimdi bu ekonomik krize karşı ortak, güçlü ve etkili bir karşılık veremezsek, krizin etkileri sadece büyük olmakla kalmayacak, bunun yanında etkileri hem uzun süreli olacak hem de bütün Avrupa projesini riske atmış olacağız*” açıklamasıyla durumun ciddiyetini ortaya koymuştur (Herszenhorn, Barigazzi ve Momtaz, 2020). 2008 krizi, borç krizi, göçmen krizi, Brexit ve parasal birlikle ilgili sorunların devam ettiği süreçte, birlik içindeki sorunlar salgınla daha da şiddetlenmiştir. 2025’te AB’ye katılması beklenen Sırbistan’ın Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić’in, “*Avrupa dayanışmasının olmadığını hepimiz anladık*” söylemi AB’nin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Krizden olumsuz etkilenen ülkelerin çağrularına AB’ye üye ülkeler pek karşılık vermezken, söz konusu yardım Çin ve Rusya’dan gelmiştir. Her iki ülkenin birlik ülkelerine yaptıkları yardım, AB ile ilgili tartışmaları farklı bir boyuta taşımıştır. Özellikle Çin ve Rusya’nın hamlelerinin, giderek bölünen AB’nin dağılmasını kolaylaştırmak için gerçekleştirildiği iddia edilmektedir (Dunford ve Qi, 2020: 6). AB’nin zayıflıklarını ve krizi aşabilme kapasitesini ortaya koyma stratejisi olarak nitelendirilen yardımlar, kriz sonrası periyotta AB’nin dağılma senaryosunda Çin ve Rusya’nın kendi pozisyonları güçlendirme, Avrupa’nın iletişim ağları ve diğer stratejik projelerinde kalıcı yer edinebilme arayışı olarak düşünülmektedir (Dempsey, 2020). AB ülkeleri için bir nevi stres testini ifade eden Covid-19, hem kısa vadeli acil eylem planının gerçekleştirilmesinde hem de uzun vadeli projeksiyonda, AB’nin kapasitesinin sınırlılığını ortaya koymuştur. Buna ilave olarak Çin’den koruyucu yüz maskeleri, Hindistan’dan ilaç ürünleri, ABD’den video konferans ekipmanları veya filyasyon takibi yazılımı gibi Covid-19 sürecinde kullanılan temel araçların ithal edilmesi, AB’nin başka ülkelere ne kadar bağımlı olduğunu bir kez daha öne çıkarmıştır (Van Kemseke, 2020). AB ülkelerinin kendi ulusal politikalarıyla verdiği mücadelede yine en önemli sorumluluğu kamu sektörü üstlenmiş ve kamulaştırma hız kazanmıştır. İspanya’da bütün özel hastaneler (Payne, 2020), İtalya’da havayolu şirketi Alitalia (Pallini, 2020), benzer şekilde Almanya’da havayolu şirketi Lufthansa’nın hissesinin %25’i, AB’den ayrılan İngiltere’de demiryollarının bir kısmı (Railfreight, 2020) kamulaştırılmıştır. Fransa ise büyük şirketlerin mali darboğaza düşmeleri halinde kamulaştırmaya hazır olduklarını ve bu şirketlerin batmasına izin vermeyeceğini açıklamıştır (Bloomberg, 2020). Üye ülkelerin tıbbi malzeme ihracatına getirdiği kısıtlamalar AB içerisinde önemli bir sorun haline gelmiş, ortak pazarı da sekteye uğratarak dayanışma kavramına yönelik şüpheleri artırmıştır. Birliğin ortak eylem planının zayıf olması, AB’de krize karşı ulusal tepkilerin artmasını beraberinde getirmiştir. Krizin başlarında çok büyük bir sarsıntı yaşayan İtalya’da ulusal politikaların öne çıkmasından öte, Lega gibi AB’ye şüphe ile yaklaşan aşırı sağ partilerin milliyetçi söylemleri artmaya başlamıştır (Bieber, 2020: 7). Pew Araştırma Merkezi (Pew Research Center)’in Haziran-Ağustos 2020 döneminde yaptığı araştırmada, sağ popülist partiyi destekleyenlerin önemli kısmının AB karşısı olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre Birleşik Krallık’ta Brexit partisini destekleyenlerin %70’i, İsveç’te İsveç Demokratları partisini destekleyenlerin %76’sı, Almanya’da Almanya için Alternatif partisini destekleyenlerin %78’i, İtalya’da Lega partisini destekleyenlerin %64’ü, Danimarka’da Danimarka Halk Partisini destekleyenlerin %75’i, Hollanda’da Özgürlük Partisini ve Demokrasi Forumu Partisini destekleyenlerin %70’i, Fransa’da Ulusal Cephe Partisini destekleyenlerin %64’ü ve İspanya’da Vox partisini destekleyenlerin %65’i AB’yi desteklememektedir (Pew Research Center, 2020).

Aşırı-sağ söylemler, pratik alana da yansımaktadır. Temmuz 2020’de “İtalexit” ismiyle AB’den ayrılmak için kurulan parti, Covid-19 sonrası süreçte birliğin geleceğinin farklı bir aşamaya evrileceğini göstermektedir.

Kriz sürecinde AB'yi bekleyen diğer zorluk, ekonomik açıdan Kuzey ile Güney, değerler açısından ise Batı ile Doğu Avrupa arasındaki bölünmelerin giderek genişlemesidir. Uluslararası liberal düzenin transatlantik merkezinin zayıflaması, Covid-19 sonrası sistemde belirleyici role sahip olacaktır (Saran, 2020: 12).

Covid-19'un Türkiye'nin Küresel Sistemdeki Konumuna İlişkin Sunduğu Fırsatlar ve Riskler

Krizin yol açtığı değişim dinamiği içerisinde üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Türkiye'nin Covid-19 sonrası dönemde uluslararası sistemdeki konumudur. Covid-19 krizi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye için de birtakım fırsatlar ve riskler yaratmıştır.

İlk olarak uluslararası sistemin bütününde devam eden belirsizliğin ve düzensizliğin ortadan kaldırılmasında, küresel yönetişimin zayıflığı belirgin biçimde görülmektedir. Mevcut durumda uluslararası sistemin bir parçası olarak Türkiye'nin rotasını belirlemesi gerekmektedir (Güder, 2020: 155). ABD ile Çin arasında uzun süredir devam eden gerilimler ve AB'nin kriz sürecinde kendi içindeki sorunlarla mücadele etmek zorunda kalması nedeniyle küresel yönetişime katkı sağlamaktan uzaklaşması, küresel sistemde dengeyi sağlamayı zorlaştırmaktadır. Küresel yönetişimde yaşanan boşluk, Türkiye gibi iş birliğini geliştirme arayışında olan ülkelerin önemini artırmaktadır. ABD-Çin arasındaki jeopolitik ve ekonomik çekişmelerin devam etmesi, uluslararası ekonomik yapılanmanın da bu iki güç etrafında şekillenmesine yol açabilir. Küreselleşmenin, uluslararası piyasalardaki müdahalelerin kapsamı ve hızına bağlı olarak Çin veya ABD merkezli yapıya dönüşme olasılığı düşünüldüğünde, Avrupa dâhil birçok ülkeye kriz sürecinde, tıbbi malzeme yardımı yapan ve arabulucu rolünü üstlenen Türkiye için bu durum, önemli avantaj sağlamaktadır (Kahf, 2020: 86-88). Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farkının kapanması, yıllar geçtikçe yeni iş birliği alternatiflerinden yararlanabilmek için uygun ortam yaratmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin yaptığı yardımların çıkar odaklı değil, insan odaklı uluslararası bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi açısından da konumunu güçlendirmektedir (Korkut, 2020). Bu avantajların fırsata dönüştürülmesi ve Türkiye'nin kriz sonrası dönemdeki konumunun güçlenmesi, bölgesel gücünün pekiştirilmesiyle yakından ilişkilidir. Bölgedeki komşu ülkelere göre daha gelişmiş sağlık sistemine sahip olması nedeniyle geliştirilen ilişkiler, çekişmelerin ve anlaşmazlıkların yaşandığı konjonktürü Türkiye'nin lehine çevirebilme imkânı sunmaktadır. Fakat bunun için kriz yönetiminde başarılı olunması ve ekonomik kaynakların etkin kullanılması en önemli kriterler olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bölgesel gelişmeler göz önüne alındığında, yakın bölgelerdeki ülkelerin kaynak sıkıntısı uzun süredir devam etmektedir. Dolayısıyla böyle bir konjonktürde sağlık sistemi başta olmak üzere ekonomik açıdan bölge ülkeleriyle kıyaslandığında Türkiye'nin daha güçlü olması, prestijini artıracak gelişmelerdir (Okur, 2020: 323-324).

İkinci olarak krizin etkisiyle dijitalleşmenin her alanda artan önemi göz önüne alındığında temassız iş modellerinin gelişimi, sağlık alanında da ülkeleri daha yoğun teknolojilerin kullanımına zorlayabilir. Bu da Çin ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin aralarındaki iş birliğini artırmalarına ve bu alanda daha fazla yatırım yapmalarına güçlü teşvik sağlamaktadır (Wang, 2020: 154). Üçüncü olarak Covid-19 gibi küresel bir sorun karşısında, uluslararası kuruluşların politikalarının ve koordinasyon sağlama işlevlerinin çok kritik olduğu dönemde, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) gibi uluslararası kuruluşların krizin yönetimindeki performansları sorgulanırken, Çin ve Türkiye'nin dış yardım hamleleri uluslararası sistemde yumuşak güçlerini artırmaları için de yeni bir imkân sağlamaktadır (Küpeli, 2020).

Bunun yanında Covid-19, Türkiye ekonomisi üzerinde bazı kırılmalıkları ve riskleri de artırmıştır. Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarının başında gelen yüksek işsizlik, krizin etkisiyle hâlâ en önemli sorunlardan birisi olmaya devam etmektedir. 2021 Nisan ayı itibarıyla mevsim etkisinden arındırılmış genel işsizlik oranı %13,9 ve genç işsizlik oranı %25,6 gibi çok yüksek bir seviyededir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021). Krizin etkisiyle yoksulluk oranı da artmaya devam etmiştir. Yoksulluk iki yıl üst üste artarak 2019 yılında %10,2 iken 2020 yılında kriz nedeniyle %12,2'ye yükselmiştir. Türkiye ekonomisi, 2020 yılında G-20 ülkeleri içerisinde %1,8 büyüme oranıyla Çin'den sonra en fazla büyüyen ikinci ülke olmuştur. Buna rağmen yüksek enflasyon, döviz kuru dengesizliği ve dış rezervlerin azalması nedeniyle istikrarsızlıklar varlığını sürdürmüştür. Mart 2021'de enflasyon oranı 18 ayın en yüksek seviyesine çıkarak %16,2 olmuştur. TL'nin değer kaybı enflasyonist baskıları daha da artırmıştır. Finansal olmayan şirketlerin borcu, 2020'nin ilk altı ayında GSYİH'nin %9'u oranında artarak gelişmekte olan ülkeler arasındaki en yüksek artış olmuştur. Ayrıca, krizin etkilerinin

azaltılması için politika aracı olarak kullanılan kredi genişlemesi ve turizm gelirlerinin azalması cari açığı da olumsuz etkilemiştir. 2019 yılında cari fazla söz konusuysen, 2020 yılında cari açık GSYİH'nin %5,1'ine ulaşmıştır (World Bank, 2021b).

Kriz etkisiyle, hâlihazırda mevcut olan makroekonomik sorunlar Türkiye ekonomisini kriz sonrası dönemde önemli ölçüde etkileyecektir. Özellikle büyümenin istihdam alanında istenilen sonucu yaratamaması, yoksulluğun artması ve enflasyonun hâlâ ciddi bir sorun olarak varlığını devam ettirmesi, bu alanlara yönelik daha kapsamlı makroekonomik politikalar geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünya tarihinde radikal dönüşümlerin genellikle beklenmedik krizler ve durumlarla beraber gerçekleştiği görülmektedir. Savaşlar, ekonomik krizler, doğal afetler, salgınlar gibi nedenlerle değişim ve dönüşümler toplumları farklı bir rotaya sokmaktadır. 2019 yılının sonunda başlayan ve tüm dünyayı etkisine alan Covid-19 salgını, içinde bulunduğumuz dönemde sözü edilen dönüşümlere benzer etkilere yol açacak küresel bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Covid-19 salgını, daha önceki yüzyıllarda meydana gelen büyük hastalıklar ve savaşlar kadar ölümcül olmamasına rağmen¹ küresel sistemin birbiriyle iç içe geçmesinden dolayı tedirginliklerin, risklerin ve belirsizliklerin daha fazla artmasına yol açmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD öncülüğünde neoliberal serbestleşme ideolojisinin inşası hız kazanmış ve 1980'lerden itibaren giderek ivme kazanan küreselleşme olgusu, bütün bilimsel ve toplumsal gelişmelerin merkezine oturmuştur. Temelde sermayenin ve ticaretin (sınırlı da olsa emeğin) önündeki engellerin kaldırılarak dünya ekonomilerinin birbirine mümkün olduğunca entegre olması sağlanmıştır. Teorik olarak küreselleşme sayesinde, tüm dünyanın refahının artacağı öngörülse de pratik alanda küreselleşmeden fayda sağlayan ülkeler olduğu gibi yoksulluğun, eşitsizliğin, ekonomik krizlerin ve politik istikrarsızlığın yaşandığı ülke sayısı da azımsanmayacak kadar fazla olmuştur. İstikrarsızlık ve krizlerle karşı karşıya kalan ülkelere IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar öncülüğünde mali disiplinin sağlanması, devletin ekonomide mümkün olduğunca çok az rol üstlenmesi, deregülasyon, özelleştirme ve finansal sektörün geliştirilmesi gibi küreselleşme ile uyumlu olacak biçimde serbestleşme politikalarını benimsemeleri tavsiye edilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, finansallaşma ve dışa açılma nedeniyle yaşanan krizlerle beraber neoliberal küreselleşmeye yönelik eleştiriler giderek artmıştır. 2008 küresel finans krizinde ise denetimsiz finansal sektörün sadece gelişmekte olan ülkeleri değil, gelişmiş ülkeleri de ciddi biçimde etkilemesi ve sonrasında 2010 yılında AB'de Euro bölgesinin yaşadığı borç krizi, serbestleşme yerine devletin ekonomide en önemli aktör olarak öne çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanında Çin'in küresel sistemde ekonomik açıdan giderek güçlenmesi ve dünyanın ikinci büyük ekonomisi konumunda gelmesi yeni dünya düzenine kimin öncülük edeceği tartışmalarını artırmıştır.

Covid-19 krizi, yeni dünya düzeninde birçok dengeyi değiştirecek dinamikleri tetiklemiştir. İlk başta küreselleşmenin sonunun geldiğini ifade etmek çok iddialı bir yaklaşım olsa da cezbedici konumunu belirli ölçüde yitirme ihtimali yüksektir. Küresel ekonomilerin birbirine bağımlı olduğu bir sistemde, belirli bölgelerde veya ülkelere tedarik zincirinde yaşanan kopmalar kolaylıkla başka yerleri ve kıtaları olumsuz etkilemektedir. Örneğin AB ülkeleri maske temininde bile çok zorlanmıştır. Türkiye, Çin, Rusya gibi ülkeler AB ülkelerine maske yardımıyla bulunmuştur. Karşı bağımlılığın yüksek olmasından kaynaklanan tıkanıklar önümüzdeki yeni dönemde bölgesel oluşumları ve iş birliklerini güçlendirecektir.

Covid-19 krizinin öne çıkardığı bir diğer önemli husus, devletin ekonomide ve küresel koordinasyonun sağlanmasında çok önemli bir aktör olduğunu yeniden ortaya çıkarmasıdır. Özellikle sağlık sisteminin özel sektörün elinde olduğu gelişmiş ülkelerde, sistemin çökmesi ve vatandaşlarının ihtiyaçlarına cevap verememesi çok ağır sonuçlara neden olmuştur. Batmakta olan şirketlerin kamulaştırılması, kamu kaynakları aracılığıyla kredi mekanizmalarının işletilmesi gibi birçok alanda devlet devreye girmiştir. Yeni süreçte devlet, ekonomide ve diğer alanlarda daha fazla öne çıkacaktır. Devletin bu yeni

¹ 1347-1351 yılları arasında Avrupa'da "Kara Ölüm" olarak nitelendirilen hıyarcıklı veba nedeniyle 200 milyon, 1918-1919 yılları arasındaki İspanyol Gribi nedeniyle 40-50 milyon, 1981'den günümüze HIV/AIDS nedeniyle 25-30 milyon insan hayatını kaybederken (LePan, 2020), sadece II. Dünya Savaşı'nda 20 milyonu asker ve 30 milyonu sivil olmak üzere toplam 50 milyon insan hayatını kaybetmiştir (Singh, 2021: 1).

konumlanışının sadece kamu harcamalarını gerçekleştiren otorite olarak değil, dijitalleşmeyle uyumlu olan ve bu dijitalleşmenin ekonomide, eğitimde, sağlıkta ve diğer alanlarda verimli biçimde işlenmesini sağlamak için kurumsal kapasitesini artırması gereken unsur olarak öne çıkacağını ifade etmek mümkündür. Diğer ifadeyle Covid-19 krizi devletleri de dönüştürecektir. Eğitim ve sağlık gibi toplumun en temel ihtiyaçlarının özel sektörün öncülüğüne bırakıldığında yol açtığı yıkıcı tablo, bu dönüşümü mecbur kılmaktadır.

Devlet öncülüğünde ulusal politikaların krizin etkilerini azaltmada kilit faktör olması, yeni bir tartışmayı gündeme getirmiştir. 2008 krizi sonrasında olduğu gibi milliyetçiliğin ve popülizmin, yükseleceğine yönelik fikirler yaygınlık kazanmaktadır. Bunun da ötesinde Çin'in krizle mücadelede göreceli olarak başarılı olması ve demokratik gelişmiş ülkelerin daha başarısız bir performans göstermeleri, küresel sistemde demokrasinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Küresel iş birliğinin ve dayanışmanın uygulamada çok sınırlı kalması, ülkeleri içe dönük politikalara zorlamış ve küreselleşme karşıtlığı artmıştır. Bu durumun en tipik örnekleri, demokratik değerlerin yüksek ve ulus-üstü bir oluşum olan AB'de yaşanmıştır. Popülist-milliyetçi sağ partilerin seçmenlerinin AB karşıtlığı (Pew Research Center, 2020) sadece salgın döneminde yükselmemiş, esasında 2008 krizinden itibaren süregelmektedir. Dolayısıyla otoriter eğilimlerin küresel açıdan yüksek seviyelere çıkacağını öngörmek gerçekçi olmasa da liberal ülkelerde bu tür eğilimlerin yaşanması söz konusu olabilecektir. Çünkü neoliberal küresel sistemin derinleştirdiği krizin atlatılabilmesinde hem çözümün ağırlıklı olarak ulusal politikalarla mümkün hâle gelmesi hem de küresel yönetişimin yetersiz kalması, daha milliyetçi paradigmanın benimsenmesine yol açmaktadır.

Kriz sonrası dönemde yeni küresel düzenin şekillenmesinde şüphesiz ABD-Çin mücadelesi belirleyici olacaktır. Donald Trump ile beraber ABD'nin korumacı politikalara yönelmesi ve Çin'in buna karşılık vermesiyle ticaret savaşına dönüşen küresel ekonomik mücadele tüm dünyayı etkilemiştir. Politik alanda da karşılıklı girişimlerin olduğu konjonktürde Covid-19, her iki ülke açısından çeşitli fırsatları ve riskleri de yaratmıştır. Çin açısından düşünüldüğünde, en başta dünya ekonomisinin küçüldüğü ortamda büyümesini devam ettirmiştir. Ekonomik açıdan gücünü sürdürmesi, küresel liderlik iddiasını artırmaktadır. Buna karşılık, 2013 yılında açıkladığı Kuşak ve Yol Girişi (BRI) projesiyle küreselleşmeye yön vermeye çalışan Çin'in bu hedefi, güzergâh kapsamındaki ülkelerin salgından olumsuz etkilenmesi ve BRI'nin fiziki küreselleşmeye dayanmasıyla dijital küreselleşmeye kaymanın yaşanması halinde dezavantajlar yaratabilecektir (Buckley, 2020: 314). 2008 krizinden en fazla etkilenen ülkelerden birisi olan ABD, Covid-19 krizine önlem almada da başarısız olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün verilerine göre en fazla can kaybının yaşandığı ülke konumunda olan ABD'nin sağlık sistemi başta olmak üzere birçok alanda politika üretmedeki eksikliği, güçlü ülke imajının kaybolmasına yol açmıştır. 21. yüzyılda, biri ekonomik diğeri sağlık olmak üzere yaşanan iki büyük krizde başarılı olamaması, küresel liderliğinin sorgulanmasına yol açsa da bilimsel, teknolojik ve askeri açıdan sahip olduğu üstünlüğü ABD'ye çeşitli açılardan avantaj sağlamaktadır. Dolayısıyla Covid-19'un mutlak anlamda ABD'nin düşüşü ve Çin'in yükselişine yol açacağını varsaymak için yeterli koşulların oluştuğunu söylemek oldukça zordur. ABD'den sonra salgının en fazla etkilediği ülkeler, AB ülkeleridir. Birlik genelindeki ortak politika belirlemede yaşanan fikir ayrılıkları, dayanışma eksikliği ve demokratik değerlerin ayrışması gibi sorunlar çok net bir biçimde ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin AB'den ayrıldığı bir dönemde birliğin geleceğinin sorgulandığı periyotta, bunun domino etkisi yaratabilme olasılığı yüksektir.

Mevcut durumun çok köklü değişikliklere yol açacağı ne derecede mümkündür, bunu kestirmek oldukça güç olmakla beraber küresel sistemde bir reform ihtiyacının gerekliliğinin kaçınılmaz olduğu ortadadır (Caruso, 2020: 7). Covid-19 krizinden, küresel sisteminin daha istikrarlı hâle gelmesi adına çıkarılması gereken çeşitli dersler söz konusudur. Her şeyden önce, küresel sorunlar karşısında ortak politika geliştirmede yaşanan başarısızlıklar mevcut krizleri daha da derinleştirmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde krizlerin yol açtığı sonuçlar daha ağır olmaktadır. Bu yüzden küresel yönetişimin güçlendirilmesi, uluslararası politika yapıcılarının en önemli gündemi olmalıdır. Ayrıca ABD ve Batı eksenli uluslararası kuruluşların giderek kapsayıcılıktan uzaklaşmaya başlaması, bu kurumlarda reformları gerekli kılmaktadır. Hatta gelişmekte olan ülkelerin kendi alternatif kurumlarını oluşturma süreci yeniden gündeme gelebilir. İkinci olarak Türkiye başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin, küresel sistemin yeniden yapılandırılmasında söz sahibi olabilmelerini sağlayacak farklı fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerin, sunulan fırsatları sağlıklı olarak değerlendirilebilmeleri için küresel ekonomideki yükselişlerinin istikrarlı olması ve ekonomik yapıda teknolojik dönüşümleri hızlandıracak

politikaları geliştirilmeleri gerekmektedir. Üçüncü olarak ülkeler arası entegrasyonla beraber, ulusal ekonomilerin hâlâ önemli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Piyasaların sağlıklı biçimde işleyebilmesi için ulus-devletlerin ekonomik müdahalelerinin gerekli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla devletlerin ekonomi politikaları geliştirme esneklikleri ve kapasiteleri daha önemli hâle gelmiştir. Son olarak kriz sonrası dönemde küresel sistemde teknolojinin belirleyici bir role sahip olacağı öngörülmektedir. Sağlık, eğitim, ekonomi, ulaşım ve iletişim alanlarında teknolojik yatırımların artırılması, uluslararası sistemde daha fazla söz sahibi olunmasını artıracak unsurdur.

KAYNAKÇA

- Akon, M. S. ve Rahman, M. (2020), "Reshaping the Global Order in the Post Covid-19 Era: A Critical Analysis", *Chinese Journal of International Review*, Volume: 2, Issue: 1, p. 1-15.
- Amin, S. (2017), *Kapitalizmden Uygurlığa: Sosyalist Perspektifin Yeniden İnşası* (Çev. Yağmur Dönmez ve Naim Atabağsoy), Yordam Kitap, İstanbul.
- Atlı, A. (2020), "Covid-19 Küreselleşmenin Sonunu Mu Getirecek?", *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler*, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Aydın, M. (2020), "Covid-19 ve Uluslararası Düzen", *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler*, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Bhusal, M. K. (2020), "The World After Covid-19: An Opportunity for a New Beginning", *International Journal of Scientific and Research Publications*, Volume: 10, Issue: 5, p. 735-741.
- Bieber, F. (2020), "Global Nationalism in Times of the Covid-19 Pandemic", *Nationalities Papers*, p. 1-13. doi:10.1017/nps.2020.35.
- Buckley, P. J. (2020), "China's Belt and Road Initiative and the Covid-19 Crisis", *Journal of International Business Policy*, Volume: 3, p. 311-314.
- Caron, J. F. (2021), *A Sketch of the World After the Covid-19 Crisis: Essays on Political Authority, The Future of Globalization, and the Rise of China*, Palgrave Macmillan, Gateway East.
- Caruso, R. (2020), "What Post Covid-19? Avoiding A Twenty First Century General Crisis", *Peace Econ. Peace Sci. Pub. Pol.*, p. 1-9. <https://doi.org/10.1515/peps-2020-9013>.
- Chanda, N. (2014), *Küreselleşmenin Sıradışı Öyküsü* (2. Baskı), (Çev. Dilek Cenkçiler), ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Dunford, M. ve Qi, B. (2020), "Global Reset: Covid-19, Systemic Rivalry and the Global Order", *Research in Globalization*, Volume: 2, Issue: 100021, p. 1-12. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resglo.2020.100021>.
- Enderwick, P. ve Buckley, P. (2020), "Rising Regionalization: Will the Post-Covid-19 World See a Retreat from Globalization?", *Transnational Corporations*, Volume: 27, Issue: 2, p. 99-112.
- Fukuyama, F. (2020), "The Pandemic and Political Order", *Foreign Affairs*, Volume: 99, Issue: 4, p. 26-32.
- Gehrke, T. (2020), "After Covid-19: Economic Security in EU-Asia Connectivity", *Asia Europe Journal*, Volume: 18, p. 239-243. <https://doi.org/10.1007/s10308-020-00579-y>.
- Giddens, A. (2018), *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori* (7. Baskı), (Çev. Ümit Tatlıcan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Güder, S. (2020), "The Effects of Covid-19 on the International System and Turkish Politics", *The COVID-19 Pandemic and Its Economic, Social, and Political Impacts*, Editors: Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt and Sayım Yorğun, Istanbul University Press, Istanbul.
- Ikenberry, G. J. (2020), "The Next Liberal Order: The Age of Contagion Demands More Internationalism, Not Less", *Foreign Affairs*, Volume: 99, Issue: 4, p. 133-142.

- ILO (International Labour Organization) (2021), ILO Monitor: Covid-19 and the World of Work, (Seventh Edition), Genève, Switzerland.
- IMF (International Monetary Fund) (2021), World Economic Outlook UpDate, Washington, United States.
- Kahf, A. (2020), “COVID-19 Sonrası “Yeni Normal“ Küresel Yönetişim”, COVID-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Kamali-Chirani, F. ve Khalid, I. S. (2020), “Covid-19 and Change in Global Political Order”, Sustainable Development Policy Institute Policy Review, p. 1-13.
- Klasing, M. J. ve Milionis, P. (2014), “Quantifying the Evolution of World Trade, 1870-1949”, Journal of International Economics, Volume: 92, Issue: 1, p. 185-197.
- Korkut, C. (2020), “The Economic and Financial Opportunities for Turkey in the Post-pandemic Period”, Reflections on the Pandemic in the Future of the World, Editors: Muzaffer Şeker, Ali Özer and Cem Korkut, Turkish Academy of Sciences Publications, Ankara.
- Lawrence, P. (2020), “Global Capitalism and Africa After Covid-19”, Review of African Political Economy, Volume: 47, Issue: 165, p. 351-362. DOI: 10.1080/03056244.2020.1839274.
- McNamara, K. R. ve Newman, A. L. (2020), “The Big Reveal: Covid-19 and Globalization’s Great Transformations”, International Organization 74, Supplement, p. 1-19.
- Mengzi, F. (2020), “The Future of Globalization Under the Impact of Covid-19 Pandemic”, CIR, Volume: 30, Issue: 4, p. 15-25.
- Mouritz, F. (2020), “Implications of the Covid-19 Pandemic on China’s Belt and Road Initiative”, Connections: The Quarterly Journal, Volume: 19, Issue: 2, p. 115-124. <https://doi.org/10.11610/Connections.19.2.09>.
- Nunes, J. (2020), “The COVID-19 Pandemic: Securitization, Neoliberal Crisis, and Global Vulnerabilization”, Cad. Saúde Pública, Volume: 36, Issue: 4, 1-4. doi: 10.1590/0.
- Okur, M. A. (2020), “Covid-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye”, Akademik Hassasiyetler, Cilt: 7, Sayı: 13, s. 311-335.
- Samant, H. (2020), Post Covid-19 World Order: An Overview, Vivekananda International Foundation 2020.
- Saran, S. (2020), “Order at the Gates: Globalisation, Techphobia and The World Order”, Uncharted Territory: Emerging World Order Post Covid-19, Editor: Aarshi Tirkey, ORF and Global Policy Journal, New Delhi.
- Sell, S. K. ve Williams, O. D. (2020), “Health Under Capitalism: A Global Political Economy of Structural Pathogenesis”, Review of International Political Economy, Volume: 27, Issue: 1, p. 1-25. DOI: 10.1080/09692290.2019.1659842.
- Sell, S. K. (2020), “What Covid-19 Reveals About Twenty-First Century Capitalism: Adversity and Opportunity”, Development, Volume: 63, p. 150-156.
- Singh, P. (2021), “Beyond the Covid-19 Pandemic: Gauging Neoliberal Capitalism and the Unipolar World Order”, International Critical Thought, Published Online: 01 Feb 2021, p. 1-20. DOI: 10.1080/21598282.2020.1869995.
- Soysa, I. D. ve Vadlamannati, K. C. (2020), “Does Free-Market Capitalism Drive Unequal Access to Health? An Empirical Analysis, 1970-2015”, Global Public Health, DOI: 10.1080/17441692.2020.1849350.
- Strange, S. (2014), “Devletlerin Azalan Otoritesi”, (Çev. Cemil Boyraz), Küresel Dönüşümler: Büyük Küreselleşme Tartışması, Hazırlayanlar: David Held ve Anthony McGrew, Phoenix, Ankara.

- UN (United Nations) (2020), Brief#2: Putting the UN Framework for Socio-Economic Response to Covid-19 Into Action: Insights, New York, United States.
- Valiyeva, K. (2020), “Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, Sayı: 37, Bahar (Özel Ek), s. 390-403.
- Wang, Y. (2020), “COVID-19 Sonrası Dönemde Küresel Sistemin Geleceği”, COVID-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- World Bank (2020), Poverty and Shared Prosperity 2020: Reversals of Fortune, Washington, DC, United States.
- World Bank (2021a), Global Economic Prospects, Washington, DC, United States.
- World Bank (2021b), Turkey Economic Monitor, April 2021: Navigating the Waves, Washington, DC, United States.
- Avais, T. “Covid-19 and the Changing Global Order”, *Modern Diplomacy*, 13 Haziran 2020. <https://modern diplomacy.eu/2020/06/13/covid-19-and-the-changing-global-order/> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).
- “Fransa büyük şirketlerini korumak için “kamulaştırmaya” hazır”, *Bloomberg*, 17 Mart 2020. <https://www.bloomberght.com/fransa-buyuk-sirketlerini-korumak-icin-kamulastirmaya-hazir-2250022> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Campbell, K. M. ve Doshi, R. “The Coronavirus Could Reshape Global Order”, *Foreign Affairs*, 18 Mart 2020. <https://www.cnas.org/publications/commentary/the-coronavirus-could-reshape-global-order> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Dempsey, J. “Europe’s Missing Coronavirus Exit Strategy”, *Carnegie Europe*, 14 Nisan 2020. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/81549> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Du, J., Delis, A., Douch, M. ve Shepotylo, O. “Coronavirus Won’t Kill Globalisation-But A Shakeup Is Inevitable”, *The Conversation*, 23 Mayıs 2020. <https://theconversation.com/coronavirus-wont-kill-globalisation-but-a-shakeup-is-inevitable-137847> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- Farrell, H. ve Newman, A. “Will the Coronavirus End Globalization As We Know It?”, *Foreign Affairs*, 16 Mart 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Free, C. (2020), “The Resurgence of the Nation State”, *Sydney Business Insights*, 19 Ağustos 2020. <https://sbi.sydney.edu.au/the-resurgence-of-the-nation-state/> (Erişim Tarihi: 27 Ocak 2021).
- Herszenhorn, D. M., Barigazzi, J. ve Momtaz, R. “Virtual Summit, Real Acrimony: EU Leaders Clash Over ‘Corona Bonds’”, *Politico*, 27 Mart 2020. <https://www.politico.eu/article/virtual-summit-real-acrimony-eu-leaders-clash-over-corona-bonds/> (Erişim Tarihi: 25 Ocak 2021).
- “Japonya yatırımını Çin’den çıkarmak isteyen şirketlere mali yardımda bulunacak”, *Euronews.*, 11 Nisan 2020. <https://tr.euronews.com/2020/04/11/japonya-yat-r-m-n-cin-den-c-karmak-isteyen-sirketlere-mali-yard-mda-bulunacak> (Erişim Tarihi: 25 Mart 2021).
- Irwin, D. “The Pandemic Adds Momentum to the Deglobalisation Trend”, *VOXEU*, 5 Mayıs 2020. <https://voxeu.org/article/pandemic-adds-momentum-deglobalisation-trend> (Erişim Tarihi: 20 Ocak 2021).
- Kaplan, R. D. “Coronavirus Ushers in the Globalization We Were Afraid Of”, *Bloomberg Opinion*, 20 Mart 2020. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-20/coronavirus-ushers-in-the-globalization-we-were-afraid-of> (Erişim Tarihi: 3 Şubat 2021).
- Kissinger, H. A. “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Nisan 2020. <https://www.henryakissinger.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order/> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2021).

- Küveli, M. K. “The Changing New World Order After Covid-19”, *South Security School*, 3 Haziran 2020. <https://www.gencdiplomatar.com/awareness/articles/the-changing-new-world-order-after-covid-19.html> (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2021).
- La Fonta, T. “The Covid-19 Crisis and the Come-Back of the Nation-State in Europe”, *RPP Group*, 7 Ekim 2020. <https://rpp-group.com/rpp-blog/news-articles/the-covid-19-crisis-and-the-come-back-of-the-nation-state-in-europe/> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).
- Lent, J. “Coronavirus Spells the End of the Neoliberal Era. What’s Next?”, *Open Democracy*, 12 Nisan 2020. <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/coronavirus-spells-the-end-of-the-neoliberal-era-whats-next/> (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).
- LePan, N. “Visualizing the History of Pandemics”, *Visual Capitalist*, 14 Mart 2020. <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Mazzucato, M. “The Covid-19 Crisis is a Chance to Do Capitalism Differently”, *The Guardian*, 18 Mart 2020. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/18/the-covid-19-crisis-is-a-chance-to-do-capitalism-differently> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021).
- “Pandemic Crisis Confirms Importance of Nation State-Polish PM”, *Thefirstnews*, 5 Ekim 2020. <https://www.thefirstnews.com/article/pandemic-crisis-confirms-importance-of-nation-state---polish-pm-16394> (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).
- Nye, J. “Covid-19 and the Future Global Order”, *Institut für Sicherheitspolitik*, 2 Mayıs 2020. <https://www.institutfuersicherheit.at/covid-19-and-the-future-global-order/> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Our World in Data (2021), <https://ourworldindata.org/grapher/globalization-over-5-centuries>, 22.01.2021.
- Pallini, T. “Italy Just Took Full Ownership of Its National Airline Alitalia to Save It from Collapse Amid the Coronavirus Crisis. Here’s The Carrier’s Full Troubled History”, *Business Insider Australia*, 21 Mart 2020. <https://www.businessinsider.com/alitalia-nationalized-by-italy-history-2020-3> (Erişim Tarihi: 02 Şubat 2021).
- Payne, A. “Spain Has Nationalized All of Its Private Hospitals as the Country Goes Into Coronavirus Lockdown”, *Business Insider Australia*, 16 Mart 2020. <https://www.businessinsider.in/politics/news/spain-has-nationalised-all-of-its-private-hospitals-as-the-country-goes-into-coronavirus-lockdown/articleshow/74658200.cms> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).
- Pew Research Center (2020), “Majorities in the European Union Have Favorable Views of the Bloc”, www.pewresearch.org (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Press Conference-Australian Parliament House (2020), <https://www.pm.gov.au/media/press-conference-australian-parliament-house-6> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021).
- Shiller, R. J. “Wartime Atmosphere Has Opened a Window for Change”, *Financial Review*, 20 Nisan 2020. <https://foreignpolicy.com/2020/04/15/how-the-economy-will-look-after-the-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- Stiglitz, J. E. “We Need a Better Balance Between Globalisation and Self-Reliance”, *Financial Review*, 20 Nisan 2020. <https://foreignpolicy.com/2020/04/15/how-the-economy-will-look-after-the-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021), İşgücü İstatistikleri, Nisan 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Nisan-2021-37488>, 05.07.2021.
- “UK Partial Rail Nationalisation to Battle Coronavirus”, *Railfreight*, 3 Mart 2020. <https://www.railfreight.com/policy/2020/03/23/uk-partial-rail-nationalisation-to-battle-coronavirus/?gdpr=accept> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).

- Ullah, A. “Covid-19: Is this the End of Western Liberalism?”, *Modern Diplomacy*, 7 Mayıs 2020. <https://moderndiplomacy.eu/2020/05/07/covid-19-is-this-the-end-of-western-liberalism/> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).
- Van Kemseke, P. “How Covid-19 Is Changing the European Union”, *EUobserver*, 18 Ağustos 2020. <https://euobserver.com/opinion/149167> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Wallerstein, I. “Ekonomik Krize Uzun Vadeli Bakış”, (Çev. Açılya Temel), *Sendika.org.tr*, 28 Ekim 2008. <https://sendika.org/2008/10/ekonomik-krize-uzun-vadeli-bakis-immanuel-wallerstein-25143/> (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021).
- Walt, S. M. “A World Less Open, Prosperous, and Free”, *Foreign Policy*, 20 Mart 2020a. <https://foreignpolicy.com/2020/03/20/world-order-after-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 20 Ocak 2021).
- Walt, S. M. “The Realist’s Guide to the Coronavirus Outbreak”, *Foreign Policy*, 9 Mart 2020b. <https://www.belfercenter.org/publication/realists-guide-coronavirus-outbreak> (Erişim Tarihi: 27 Ocak 2021).
- Webber, D. “Capitalism and the Coronavirus Crisis: The Coming Transformation(s)”, *The Conversation*, 28 Ekim 2020. <https://theconversation.com/capitalism-and-the-coronavirus-crisis-the-coming-transformation-s-149027> (Erişim Tarihi: 26 Ocak 2021).
- WHO (World Health Organization) (2021), [WHO Coronavirus Disease \(COVID-19\) Dashboard](https://www.who.int/), <https://www.who.int/>, 06.07.2021.
- Yip, G. “Does COVID-19 really mean the death of globalisation?”, *Imperial College Business School*, 5 Ağustos 2020. <https://www.imperial.ac.uk/business-school/ib-knowledge/strategy-leadership/does-covid-19-really-mean-the-death-globalisation> (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021).
- Yip, G. “Does Covid-19 Mean the End for Globalization?”, *Forbes*, 8 Ocak 2021. <https://www.forbes.com/sites/imperialinsights/2021/01/08/does-covid-19-mean-the-end-for-globalization/?sh=401ebb4671e4> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Zürn, M. “The Death of Globalization? Covid 19 and the Nation-State”, *The Globalist*, 23 Nisan 2020. <https://www.theglobalist.com/globalization-coronavirus-pandemic-deglobalization-society-digitalization-commerce/> (Erişim Tarihi: 30 Ocak 2021).

Globalization with Chinese Characteristics: A Case Study of OBOR and CPEC (2013-2020)

Zille-e-Huma Mustafa MALİK¹

Abstract

In this study, China's rise in the age of globalization and especially whether One Belt One Road represents a distinctive form of globalization with "Chinese characteristics" is analyzed. Based on the neoclassical realist theory, how global structures and local factors affect and shape foreign policy behavior, such as China's OBOR policy, is among the topics explored in the article. It also examines the origins and development of the China-Pakistan Economic Corridor, the most strategically important OBOR initiative, with a special focus on how Pakistan has shaped its development model. This paper draws upon the globalization factor, which is being supportive to promote OBOR policy in broad-spectrum and CPEC in precise. It also shows the need of hour where foreign policies are shaped in the light of globalized economic world and choices of becoming partners under the win-win cooperation due to mutual interest cannot be overlooked. Ultimately, the article evaluates how much the CPEC plan and the OBOR initiative represent "China's way of Globalization".

Keywords: China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), domestic politics, foreign policy, Globalization, One Belt One Road (OBOR)

Çin Tipi Küreselleşme: OBOR ve OPEC Örneği (2013-2020)

Zille-e-Huma Mustafa MALİK¹

Özet

Bu çalışmada Çin'in küreselleşme çağındaki yükselişi ve özellikle Tek Kuşak Bir Yol'un "Çin tipi" ile ayrıt edici bir küreselleşme biçimini temsil edip etmediği analiz edilmektedir. Neoklasik realist teoriden hareketle Çin'in OBOR politikası gibi küresel yapıların ve yerel faktörlerin dış politika davranışını nasıl etkilediği ve şekillendirdiği de makalede incelenen konular arasında yer almaktadır. Ayrıca, stratejik açıdan en önemli OBOR girişimi olan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'nun kökenlerini ve gelişimini, Pakistan'ın kalkınma modelini nasıl şekillendirdiğine özel olarak odaklanarak incelemektedir. Bu makale, geniş spektrumda OBOR politikasını ve kesin olarak CPEC'yi teşvik etmek için destekleyici olan küreselleşme faktöründen yararlanmaktadır. Ayrıca dış politikaların küreselleşen ekonomik dünyanın ışığında şekillendiği ve karşılıklı çıkara dayalı kazan-kazan işbirliği kapsamında ortak olma tercihlerinin göz ardı edilemeyeceği bir vakte ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak makale, CPEC planının ve OBOR girişiminin "Çin'in Küreselleşme yolunu" ne kadar temsil ettiğini değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC), İç Politika, Dış Politika, Küreselleşme, Bir Kuşak Bir Yol (OBOR)

INTRODUCTION

Globalization has significant and worldwide influences on economic growth and wealth, culture, political systems, social welfare in humanities and the environment. According to Birdsall, it stimulates development in poor countries (Birdsall, 2007). As China is contributing in developing the poor countries rather developing countries and the top most in line is Pakistan with its project of CPEC. China has received more attention because of its not only rapid domestic economic progress and compliance to the WTO, but as of its active approach for regional economic developments. China has taken benefitted considerably after endorsing free trade agreements (Irshad, et.al, 2015: 200-207). In China, foreign policy is supplementary to the in-house ambitions of retaining internal stability and progression in the economy overall (Brungs, 2013: 256).

The OBOR initiative attempts to address China's domestic and external economic as well as security challenges by significant foreign infrastructural and strategic investment programs such as securing energy transportation routes via land corridors and newly built or purchased ports. Pakistan has acquired substantial amount of investment from China through the CPEC project. It spawned hope and opportunities for transforming the financial setting in Pakistan, which brightened the pathway of collaboration among developing countries and revitalized the projections of OBOR (Shah, 2018: 378). Some consider OBOR as a form of 'Chi globalization' or globalization with Chinese characteristics whilst others view at a new form of inclusive or developmental globalization (Wenshan, 2017). Drawing on this idea, this study explores how far development is integral to Chi globalization in the form of OBOR initiative. This research outlines the driving force behind the OBOR policy of China under the CPEC Project and its impacts on Pakistan. Moreover, this paper not only highlights CPEC project for increasing local economic cooperation and trade but also sheds light on impact of international economic cooperation and trade.

This study is of great importance and value in the scheme of globalization and OBOR typed studies. Scientifically, it contributes to the understanding of the CPEC, particularly by pointing up the in-depth rationalities behind the strategies and policies deployed by China and Pakistan in the framework of the CPEC in order to achieve their targets and pursue their domestic and foreign politics agenda. This study can also be of value to policy makers to understand and formulate policies. The present research is qualitative in nature and based on a triangulation method for case study methodology, which has been used at the data collection stage.

The rationale for choosing CPEC as the case study here is, because it is representative, as it is the most significant OBOR initiative project. As for secondary source data used in this research, include documents based on content analysis, historical description, as well as comparative and analytical reports. The documents include government publications, organizational reports, academic research papers, news, books, journals and electronic sources related to Belt and Road Initiative , security, domestic's politics and foreign politics in China and Pakistan, in order to reach optimal results and conclusion. Moreover, to discover how far the OBOR represents a new model or Chinese way of globalization through a case study of CPEC.

The objectives of the study are; to analyse the overall position of OBOR in the era of globalization, to understand the in-depth rationalities behind inclusive globalization of China in the form of OBOR. Furthermore, to highlight the implications of Chi-globalization in the form of CPEC for Pakistan's development and to understand the in-depth rationalities behind the strategies and policies deployed by China and Pakistan in the framework of the CPEC.

Background

According to "the Asian Development Bank, Asia faces an infrastructure-funding gap of estimated USD 26 trillion through 2030. To address this gap, various regional and sub-regional initiatives aim to develop better transport connectivity within Asia. This includes, among others, the Association of South East Asian Nation connectivity initiative, the Central Asia Regional Economic Cooperation Program, the Greater Mekong Sub-Region cooperation Program, the South Asia Sub-regional Economic Cooperation Program, and the Belt and Road initiative also known as OBOR" (Syed & Ying, 2020).

Source: The Wall Street Journal

Figure-1 Silk Road routes
Source: Xinhua

OBOR is considered as a continent wide long-term policy and investment program, which aims at infrastructure development and speeding up of the economic integration of countries along the route of the historic Silk Road (Syed & Ying, 2020).

OBOR is China’s most ambitious foreign infrastructure project in modern history, and perhaps historically the closest is the British Empire in the 19th century designed to foster global trade (Shah and Page, 2015). Belt and Road initiative / OBOR includes building of oil refineries, industrial parks, power plants, mines, fiber optics’ networks etc. these are designed to improve connectivity and increase global trade (Wolf, et.al, 2011: 101). Since the 1980s, China’s economic transformation, has considerably amplified its footprint in the region. The OBOR is President Xi Jinping’s main foreign policy initiative consisting of 900 infrastructure projects, estimated at about US\$1.3 trillion with some sources estimating the total figure to be at US\$900 billion (Bilal, 2017).

China is expanding its footprint through connectivity and globalization. OBOR has two axis. One is overland Economic belt of six corridors serve as new routes in and out of China connecting China to London, gas pipeline for Caspian Sea to China, speed network in Southeast Asia and then there is maritime Silk Road a chain of seaports stretching from South China Sea to Africa (Syed & Ying, 2020).

Table -1. List of the 72 BRI-participating economies

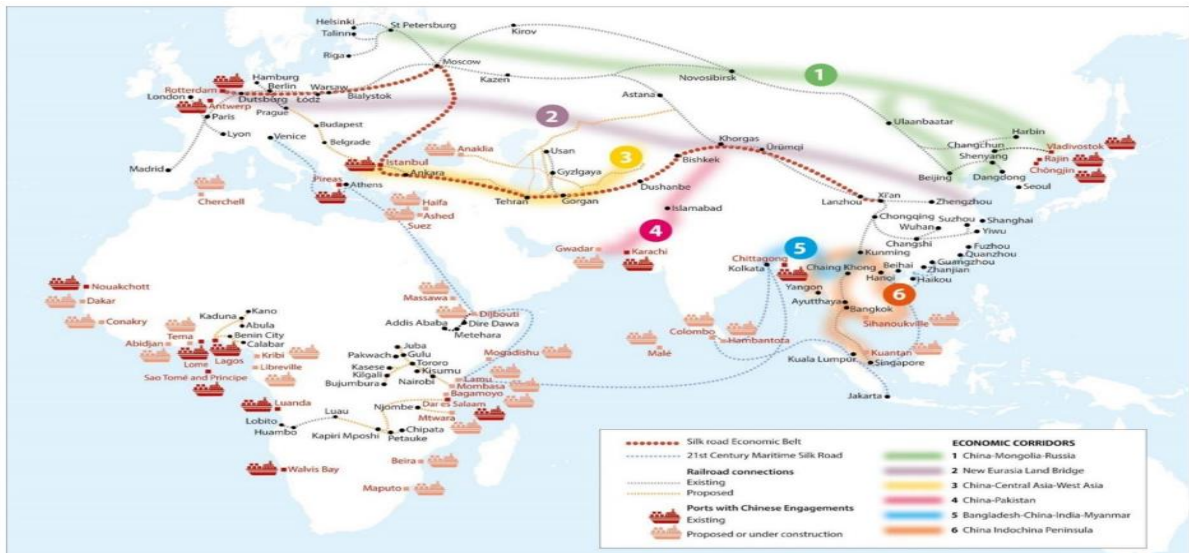
Region	Economy
East Asia	People’s Republic of China, Mongolia
Southeast Asia	Brunei, Cambodia, Indonesia, Lao People’s Democratic Republic, Malaysia, Myanmar, Philippines, Singapore, Thailand, Timor-Leste, Viet Nam
South Asia	Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan, Sri Lanka
Central Asia	Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan
Middle East and North Africa	Bahrain, Egypt, Iran, Iraq, Israel, Jordan, Kuwait, Lebanon, Oman, Qatar, Saudi Arabia, Palestinian Authority, Syria, United Arab Emirates, Yemen
Europe and Central Asia	Albania, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Georgia, Hungary, Latvia, Lithuania, Former Yugoslav Republic of Macedonia, Moldova, Montenegro, Poland, Romania, Russian Federation, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Ukraine
21 st Century Maritime Silk Road	Ethiopia ¹ , Kenya ¹ , Morocco ¹ , New Zealand ¹ , Panama ¹ , Korea ¹ , South Africa ¹

1. Economies not listed in the 2015 Official Action Plan.

Economies are grouped based on the World Bank Group’s classification by region.

Source: China International Trade Institute.

Source: OECD Business and Finance Outlook, 2018

Figure -2. One (land) belt one (maritime) road OBOR routes

Source: OECD Business and Finance Outlook, 2018

These Six corridors include “New Eurasian Land Bridge Corridor (NELBC), China, Mongolia, Russia Corridor(CMRC), China Central and West Asia Corridor(CCWAC),China Indochina Peninsula Corridor(CIPC),China Pakistan Economic Corridor(CPEC), and China, Bangladesh, India, Myanmar Economic Corridor(CBIMEC)” (The World Bank,2018)

Table 2. BRI-participating economies and economic corridors

Economy		Economic Corridor	Economy		Economic Corridor
1	People's Republic of China	-	37	Singapore	China-Indochina Peninsula
2	Bangladesh	Bangladesh-China-India-Myanmar	38	Thailand	China-Indochina Peninsula
3	Bhutan	Bangladesh-China-India-Myanmar	39	Timor-Leste	China-Indochina Peninsula
4	India	Bangladesh-China-India-Myanmar	40	Viet Nam	China-Indochina Peninsula
5	Myanmar	Bangladesh-China-India-Myanmar	41	Belarus	China-Mongolia-Russian Federation
6	Nepal	Bangladesh-China-India-Myanmar	42	Estonia	China-Mongolia-Russian Federation
7	Sri Lanka	Bangladesh-China-India-Myanmar	43	Latvia	China-Mongolia-Russian Federation
8	Albania	China-Central West Asia	44	Lithuania	China-Mongolia-Russian Federation
9	Armenia	China-Central West Asia	45	Mongolia	China-Mongolia-Russian Federation
10	Azerbaijan	China-Central West Asia	46	Russian Federation	China-Mongolia-Russian Federation
11	Bosnia and Herzegovina	China-Central West Asia	47	Afghanistan	China-Pakistan
12	Bulgaria	China-Central West Asia	48	Pakistan	China-Pakistan
13	Croatia	China-Central West Asia	49	Bahrain	China-Pakistan ¹
14	Georgia	China-Central West Asia	50	Kuwait	China-Pakistan ¹
15	Islamic Republic of Iran	China-Central West Asia	51	Oman	China-Pakistan ¹
16	Iraq	China-Central West Asia	52	Qatar	China-Pakistan ¹
17	Israel	China-Central West Asia	53	Saudi Arabia	China-Pakistan ¹
18	Jordan	China-Central West Asia	54	United Arab Emirates	China-Pakistan ¹
19	Kyrgyzstan	China-Central West Asia	55	Yemen	China-Pakistan ¹
20	Lebanon	China-Central West Asia	56	Czech Republic	New Eurasian Land Bridge
21	Former Yugoslav Republic of Macedonia	China-Central West Asia	57	Hungary	New Eurasian Land Bridge
22	Republic of Moldova	China-Central West Asia	58	Slovak Republic	New Eurasian Land Bridge
23	Montenegro	China-Central West Asia	59	Slovenia	New Eurasian Land Bridge
24	Palestinian Authority or West Bank and Gaza Strip	China-Central West Asia	60	Poland	New Eurasian Land Bridge
25	Romania	China-Central West Asia	61	Kazakhstan	New Eurasian Land Bridge ¹
26	Serbia	China-Central West Asia	62	Ukraine	New Eurasian Land Bridge ¹
27	Syrian Arab Republic	China-Central West Asia	63	Egypt	21st-C Maritime Silk Road
28	Tajikistan	China-Central West Asia	64	Ethiopia	21st-C Maritime Silk Road
29	Turkey	China-Central West Asia	65	Indonesia	21st-C Maritime Silk Road
30	Turkmenistan	China-Central West Asia	66	Kenya	21st-C Maritime Silk Road
31	Uzbekistan	China-Central West Asia	67	Maldives	21st-C Maritime Silk Road
32	Brunei Darussalam	China-Indochina Peninsula	68	Morocco	21st-C Maritime Silk Road
33	Cambodia	China-Indochina Peninsula	69	New Zealand	21st-C Maritime Silk Road
34	Lao People's Democratic Republic	China-Indochina Peninsula	70	Panama	21st-C Maritime Silk Road
35	Malaysia	China-Indochina Peninsula	71	Korea	21st-C Maritime Silk Road
36	Philippines	China-Indochina Peninsula	72	South Africa	21st-C Maritime Silk Road

Note: This list contains the 65 economies listed in China's Official Action Plan for the BRI launched in March 2015 and seven economies that have been associated with the initiative more recently.

Source: OECD Business and Finance Outlook, 2018

Table-3. Scope and Objectives of OBOR

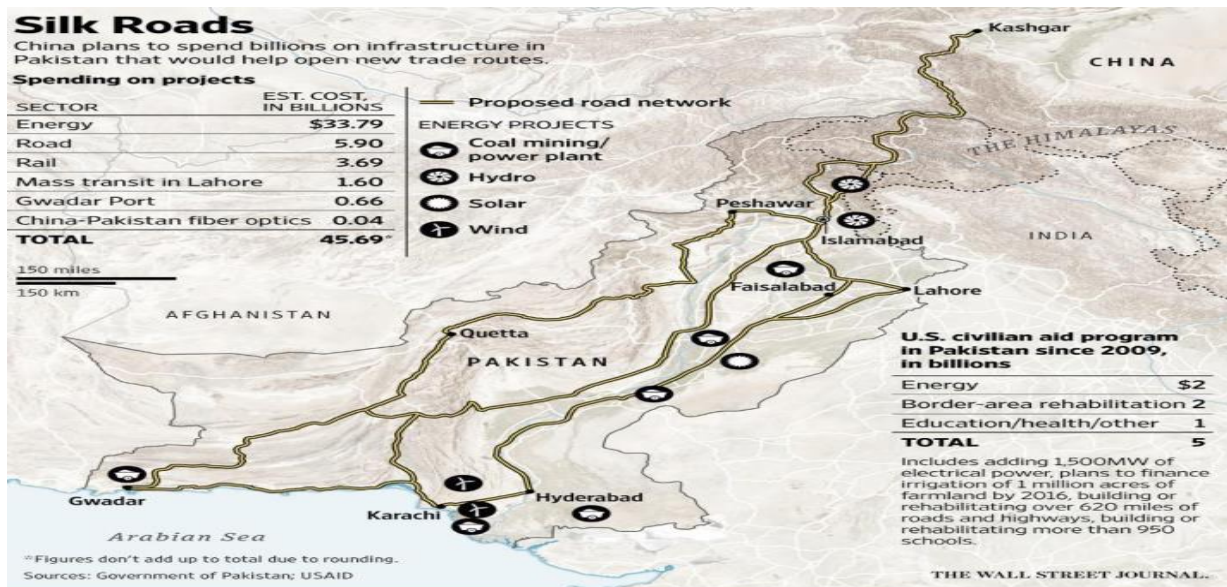
Scope	Objectives
<p>Encompassing economic, strategic and cultural connectivity.</p> <p>Power generation, transmission and distribution, primary energy including supply, energy demand and efficiency, transport, water and sanitation.</p> <p>Telecommunication including roads, railways, airports, electricity generation, transmission and distribution.</p> <p>Water and telecommunication including transport (roads, railways, airports, and ports), water.</p>	<p>Facilitating trade and investment, and thereby development of neighbouring countries.</p> <p>Free trade zones along the Silk Road.</p> <p>To enhance financial co-operation in the region to fund infrastructure.</p> <p>To gain access to natural resources.</p> <p>To strengthen transport infrastructure in the BRI corridors.</p> <p>To deepen cultural exchanges in the region.</p> <p>Strategically shoring up China's security of energy, resources and food by taking a regional leadership role with most important neighbours</p>

Source of data: OECD Business and Finance Outlook, 2018

China Pakistan Economic Corridor

CPEC is the prolongation of China's aspiration to a diminutive and cost effective course to Middle East Asia, Central Asia, Africa and the rest of the world. The notion of CPEC devised from the transport corridor. Transport corridors are the networks or paths, which link one economic center to another either within a nation or among multiple nations. CPEC is only transportation corridor and is perhaps China's most important project involving corridors linking Xinjiang to Gwadar Port (anticipated worth of US\$62 billion) and major infrastructure projects comprised of highways, rail links, energy projects, and industrial parks (Markey and West, 2016: 31).

Figure-3. CPEC
Source: Siasat, 2016

In 1954, China and Pakistan initially recognized the strategic importance of Gwadar. However, since then the materialization process took a lot of time. The CPEC is considered a game-changer for the region as it will boost the economic connectivity of Pakistan and China (Khetran, 2017: 112). CPEC is one of the six corridors of OBOR. Although, it seems an ideal project of building an economic corridor from China's province of Xinjiang and reaching Kashgar in the North of Pakistan and to Gwadar in the Southwestern coast of Baluchistan (Baloch, 2015).

CPEC project is anticipated to be accomplished up to 2030. It was unequivocal that the CPEC will be financed by both countries in order to strengthen and decline the reliance on foreign countries (Qadri, 2015: 160).

Some of the important agreements and Memorandum of Understanding signed are as under:

- Economic and Technical Cooperation Agreement between China and Pakistan.
- Exchange of notes of feasibility study of the demonstration project of the DTMB, on provision of anti-narcotics equipment, on provision of law enforcement equipment, and on feasibility study of Gwadar hospital.
- MOU on provision of Chinese governmental concessional loan for second phase up-gradation of the Karakorum Highway (Havelian to Thakot), Karachi-Lahore Motorway (Multan to Sukkur), Gwadar port East Bay Expressway Project, and Gwadar International Airport.
- Protocol on banking services to agreement on trade in services.
- MOU on provision of material for tackling climate change.
- Framework agreement on cooperation on major communications infrastructure project.
- MOU on cooperation between NDRC of China and Ministry of Planning Development and Reform of Pakistan.
- MOU on Pro Bono Projects in the Port of Gwadar Region.

- MOU on establishment of China-Pakistan Joint Cotton Bio-Tech Laboratory.
- Framework agreement between the National Railway Administration, China and Ministry of Railways, Pakistan on joint feasibility study for up-gradation of ML1 and establishment of Havelain dry port of Pakistan Railways.
- Protocol on the establishment of China-Pakistan Joint Marine Research Center.
- MOU on cooperation between the State Administration of Press, Publication, Radio, Films and Television of China and Ministry of Information, Broadcasting and National Heritage of Pakistan.
- Triple party agreement between China Central Television and PTV and Pakistan Television Foundation on the rebroadcasting of CCTV-NEWS/CCTV-9 Documentary in Pakistan.
- Protocol on establishment of sister cities relationship between: o Chengdu city Sichuan Province of PRC and Lahore city o Zhuhai city, Guangdong province and Gwadar city, Karamay City, XianjianUgur, and Gwadar city.
- Framework agreement between NEA and MOPNR on Gwadar-Nawabshah LNG terminal and pipeline project.
- Commercial contract and agreement on financing for Lahore Orange Line Metro Train Project. MOU on financing for KKH up-gradation Phase-2 (Havelian to Takot), KLM, Gwadar East Bay Expressway, Gwadar International Airport projects.
- Financing agreement relating to the 870MW hydro-electric Suki Kinari hydropower project between EXIM Bank of China, Industrial and Commercial Bank of China Limited and SK Hydro (Private) Limited.
- Financing cooperation agreement between the EXIM Bank of China and Port Qasim Electric Power Company (Private) Limited (on Port Qasim 2x660MW Coal-Fired Power Plant).
- Framework Facility Agreement for 720MW Karot Hydropower Project between China Development Bank Corporation, EXIM Bank of China and Karot Power Company (Private) Limited.
- Term sheet of the facility for Zonergy 9x100 MW solar project in Punjab between China Development Bank Corporation, EXIM Bank of China and Zonergy Company limited.
- Drawdown Agreement on Jhimpir Wind Power Project between UEP Wind Power (Private) Limited as borrower and China Development Bank Corporation as lender.
- Terms and conditions in favor of Sindh Engro Coal Mining Company for Thar Block II 3.8Mt/a mining Project, Sindh province, Pakistan arranged by China Development Bank Corporation.
- Terms and conditions in favor of Engro Powergen Thar (Private) Limited, Sindh province, Pakistan for Thar Block II 2x330MW Coal Fired Power Project arranged by China Development Bank Corporation.
- Framework Agreement of Financing Cooperation in Implementing the China-Pakistan Economic Corridor between China Development Corporation and HBL.
- MOU with respect to cooperation between WAPDA and CTG.
- MOU among PPIB, CTG, and Silk Road Fund on Development of Private Hydro Power Projects.
- Facility Operating Agreement for Dawood Wind Power project between ICBC and PCC of China and HDPPL.
- Framework Agreement for promoting Chinese Investments and Industrial Parks Development in Pakistan between ICBC and HBL on Financial Services Corporation.
- The Financing Term Sheet Agreement for Thar Block –I between ICBC, SSRL.
- Energy Strategic Cooperation Framework Agreement between Punjab province and China Huaneng Group.
- Framework Agreement on the China Pakistan Economic Corridor Energy Project Cooperation.
- Cooperation Agreement between Sino-Sindh Resources (Pvt) Ltd and Shanghai Electric Group for Thar Coalfield Block I Coal-Power Integrated Project in Pakistan.
- Cooperation Agreement for Matiyari-Lahore and Matiyari (Port Qasim)-Faisalabad

Transmission and Transformation Project between National Transmission Distribution Company (NTDC) and National Grid of China.

- IA on Port Qasim Coal Fired Power Plant between Power China and GOP.
- Cooperation and Facility Agreement for: o The Sahiwal Coal-fired Power Plant Project between Industrial and Commercial Bank of China Limited, Huaneng Shandong Electricity limited and Shandong Ruyi Group.
- HUBCO Coal-Fired Power Plant Project between CPIH and HUBCO Power Company Salt Range Coal-fired Power Project between CMEC and Punjab Government.
- MOU between NUML Pakistan and Xinjiang Normal University, Urumqi China for Cooperation on Higher Education.
- Agreement on collaboration on establishment of NUML International Center of Education (NICE) between NUML Pakistan and Xinjiang Normal University, Urumqi, China. (Progress, 2015 & Board of Investment, 2015).

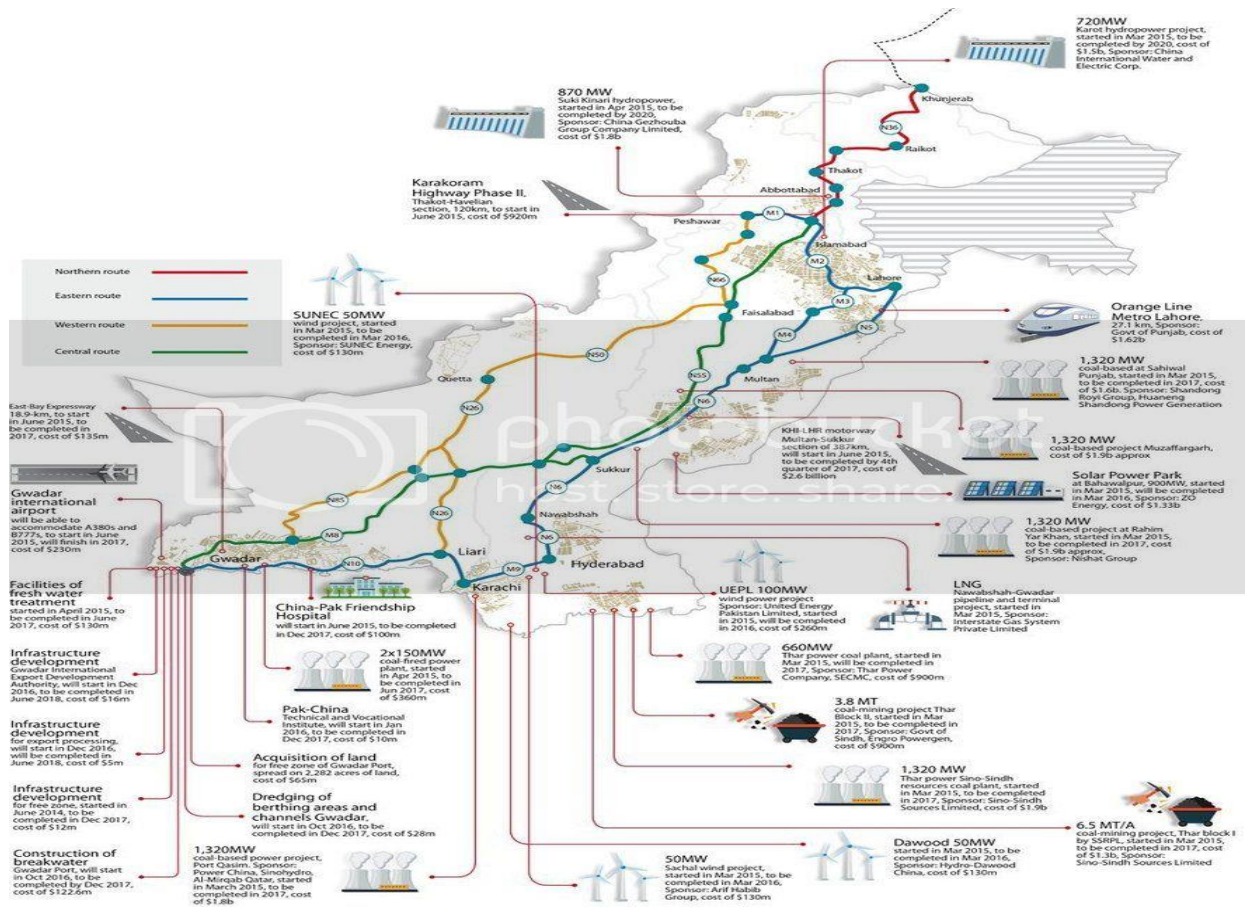
Senator Syed Mushahid Hussain, chairman of the Pakistan Parliament's Defence Committee, in an interview with Chinese media, explained CPEC project as a platform of projects which uniting people from all regions under an umbrella of prosperity. Moreover, he anticipated Gwadar project as a full success through its number of projects from road, power, industrial, and rail and fiber optics nationwide. According to him, CPEC has multifold benefits in trade sector, energy sector, electricity and entirely new level of technological advancements at educational, political, economic, and social level (The Nations, 2015).

Figure-4. Gwadar Port, the significant trade route for CPEC project

Source: Xinhua net, 2018, http://www.xinhuanet.com/english/2021-05/14/c_139944824.htm

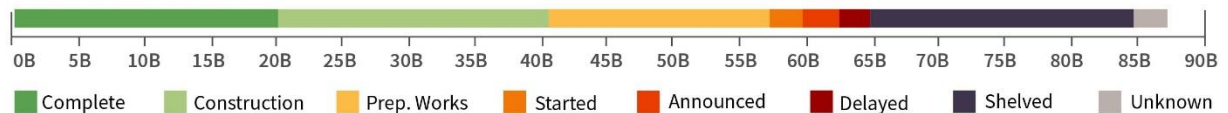

Figure-5. CPEC project mapping from transport to energy projects
 Source: Siasat, 2016

The fast-paced development of the Gwadar shows its importance both geographically and economically not only for China but also for Pakistan. In the time of globalization, traders of both countries want to accumulate thoroughgoing benefits from both domestic and international markets. However, this project presents serious security threats and challenges to both countries. Transformational achievements were promised while launching the CPEC but progress is comparatively slow such as from 122 announced projects, a quarter (32 projects) have been completed, or roughly \$20 billion of the estimated \$87 billion in funding. Despite promises to turn Pakistan into a higher-value manufacturing hub, the vast majority of special economic zones (SEZs) remain empty, and information and communication technology (ICT) projects have been limited (Hillman,2020).

Table -4

Tracking CPEC Project Progress

CSIS | RECONNECTINGASIA

Source: CSIS, 2020

Theoretical framework

Neoclassical realism

Gideon Rose (1998), who coined the term ‘neoclassical realism’, explained it this way: “Neoclassical realism explicitly incorporates both external and internal variables”. In the international system, the

motivation of a country's foreign policy is determined chiefly and specifically by its relative material power capabilities as neoclassical realist advocates maintain. Furthermore, their argument is that foreign policy effects indirectly and in complex manner due to these power competences for the reason that systemic pressures rendered through prevailing variables at the element level. This makes them neoclassical realists. Neoclassical realism practices domestic politics and designs to flesh out the model of power, the significant variable in neorealism'.

Neoclassical realism is an approach to analyze the foreign policy. It suggests a conceptual framework for understanding how foreign policy and domestic politics interact. Rose explains foreign policy is a comprehensive product of a country's core dynamic forces and foreign policy makers retort crisply to unequivocal exterior state of affairs (Rose, 1998: 144-172).

Furthermore, Smith (2018) emphasizes the same theme that neoclassical realism explains;

"The actions of a state in the international system can be described by intervening systemic variables such as the distribution of power capabilities among states but also domestic factors. In addition, it explained by the cognitive variables such as the perception and misperception of systemic pressures, other states' intentions, or threats. Neoclassical realism further adds that 'states' mistrust and inability to perceive one another accurately, or state leaders' inability to mobilize state power and public support can result in an under expansion or under balancing behaviour leading to imbalances within the international system, the rise and fall of great powers'. World politics is always and necessarily a field of conflict among actors pursuing power combination shaped by domestic politics" (Smith, 2018: 742).

Neo-classical realism is the outcome of studies of foreign policy focused on the interaction between the international system structure and domestic factors. Neoclassical realism's objective is to determine how the structure of power in the international system combines with the idiosyncratic domestic features of countries to shape their foreign policies. Neo-classical realists discard the assumption of neo-realism, which claims that systemic structures/pressures primarily shape the behaviour of states. A state's behaviour is determined by the intersection of its relative power (or position in the global power structure) and its domestic politics (Firoozabadi and Ashkezari, 2017: 99). Fundamentally, neoclassical realism shows that how elites, state bodies and communal actors of domestic variables within the social order distressing the power and sovereignty of act of the decision-makers in foreign policy'. Neoclassical realism addresses foreign and domestic policies, cooperation among states and domestic political institutions. In this regard, an intervention improves neoclassical realism that concerns talks about the escalation and collapse of the authorities.

Neoclassical realists contend, states with equivalent gross competencies nonetheless discrete state configurations expected to perform contrarily. Moreover, the neoclassical realists are certain of consideration of the associations amid power and policy entails nearby scrutiny of the frameworks within which foreign policies framed and executed (Rose, 1998: 144-172). Schweller (2004: 159-201) evaluated the role of domestic politics in realist theory, and theorizes that; "Systemic pressures are filtered through intervening domestic variables to produce foreign policy behaviours." As cited in his article workings by Thomas Christensen, Aaron Friedberg, Randall Schweller, Jack Snyder, William Wohlforth and Fareed Zakaria altogether display that countries evaluate and familiarize to modifications in their peripheral milieu relatively because of their atypical inland organizations and political state of affairs.

Supplementary in detail, intricate domestic political procedures perform as broadcasts bindings that channel, reconcile and re-direct policy productivities in reaction to external forces (predominantly alterations in relative power). Therefore, states often respond contrarily to related systemic gravities and prospects, and their reaction maybe little driven by systemic- level aspects than domestic ones (Schweller, 2018: 23-48). The nature of international threats determined by the interests of the domestic coalition largely which governs the state, and domestic political and economic interests are affected by international circumstances. Therefore, neoclassical postulation is an inadequacy seeing domestic and transnational gravities as effortlessly discrete and distinguishable. Foreign security policy adoptions determined by National interests and the global political setting. Even though neoclassical realism institutes a reformist expansion of realism as a charter of foreign policy breakdown, it is unsanctionable to make-believe that it establishes a novel theory of foreign policy.

However, over time neoclassical realism gives a tinge and clear-cut version of foreign policy adjustment. Domestic politics and foreign policies are often inextricably entangled, (Rosenau, 1969: 44-63) national leaders negotiating behavior reflects the synchronized imperative of both a domestic political and foreign relations' motives. This point manifests the idea of convergence or combination or interrelation of "inner politik and aussenpolitik" approaches coined by Michael Clarke. According to this, Clarke considered that China is combining its domestic politics and foreign politics to achieve its strategic targets, including the balance of American supremacy in the Indo- pacific region and secure China's frontier region Xinjiang Uygur (Clarke, 2019: 336-353).

States balance their position by formulating alliances and aggregating their military competencies during the time of peril as per the evaluation of Schweller. Schweller predicted the repercussions of under-balancing behavior for structural realist theory (such as new era of globalization and pressure of economic growth). Therefore, can be an answer of Chinese way of globalization and development through building alliances in the form of OBOR strategy and Pakistan is the topmost alliance with and without CPEC (Schweller, 2018: 23-48). The stimulus of core developments and primacies of Chinese foreign and security policy behavior can be ascertained in the light of neoclassical realist analytical framework.

The theory of neoclassical realism allows us to compare the rhetoric about OBOR as inclusive globalization with the actuality of CPEC and its impact on Pakistan development.

Discussion

Globalization with Chinese characteristics has opened economies nationally and internationally in the form of OBOR in general and in the case study of CPEC in particular. As Friedman (2006) defines globalization; in the case of China, the Chinese government has negotiated remarkable reductions in barriers to trade through establishing international agreements to promote investment and trade in goods and services. An innovative opening of foreign markets, Chinese companies have built foreign factories, established production, and marketing engagements with foreign associates through OBOR policy (Friedman, 2006). As, Waltz (1979: 127-128) pointed out that "Now as always, states pursue their interests by responding not only to the competitive pressures of the international system but also to forces and demands emanating from within their borders". China is seeking more foreign influence, seizing its external opportunities with both hands. The radical situation of global politics spawns powerful inducements for countries to act in specific customs as contrasting to others.

Waltz further claims that (as cited in Schweller 2018: 159-201) "In 'self-help systems, the pressures of competition weigh more heavily than ideological preferences or internal political pressures. Each state arrives at policies and decides on actions according to its own internal processes, but its decisions are shaped by the very presence of other states as well as by interactions with them." OBOR strategy has become a significant element of China's foreign policy agenda due to its domestic situation therefore, are the reasons to the natural response to the country's exalted growth in the form of OBOR. Such as Robert (2010 as cited in Schweller, 2018: 159-201) analyzed that "In China's case, official corruption, lack of political reform, pollution, youth unemployment, and a woefully inefficient capital market due to stalled reforms that would transform China's dominant state-owned banks into commercial banks". Similarly, Jack Snyder (as cited in Schweller, 2018: 159-201) argued that "Domestic political climate is the cause of nationalism centered on (imperial) expansion whether territorial, economic, political, or any combination thereof may arise as a rationalization for the interests of groups that derive parochial benefits from expansion, from military preparations associated with expansion, or about intense international competition".

Likewise, Schweller evaluates that it is highly likely that China will become an economic hub of all Eurasia through her Belt and Road initiative strategy by escalating her power in the zones of global finance, trade, and assistance. As per Belt and Road initiative is already whirling her economic influence into a worldwide web of finance, trade and construction (Schweller, 2018: 159-201). Furthermore, Schweller adds that behaviour of China in International structure can be best explained through the lens of financial crises of 2008, as leaders all over the world in general and in specific Chinese leaders alleged a paradigm shift of finance and power of global balance from West to East and South. Therefore, China's innovative insistence is consistent with the classical realist belief that nations magnify their political benefits abroad when their relative power upsurges (Schweller, 2018: 159-201).

For the same reason, Robert Gilpin illuminates the vibrant association between influence and the national interest by referring to hegemony through realist law: “The Realist law of uneven growth implies that as the power of a group or state increases, that group or state will be tempted to try to increase its control over the environment. In order to increase its own security, it will try to expand its political, economic, and territorial control; it will try to change the international system in accordance with its particular set of interests” (Gilpin, 1981: 94-95). Therefore, it is expected that China will seek to expand its power in the International system through strategies such as the OBOR.

Findings and Recommendations

The growth of China is happening at a time when financial globalization has come to be a key component of international politics (Sinha, 2016). China is the world’s second largest economy. Subsequently union with the World Trade Organization, with other neighboring countries, China expanded trade relations and Chinese expansion of trade. Consequently, global value chain affected also financial and political state of affairs as well influenced through China’s central strategy. In the wake of US case it is another smart way, instead of constructing military bases to every corner of the world substitute it with engaging infrastructure, trade and financial projects to increase the influence and elevating communications and connectivity to other countries by introducing from cultural exchanges projects to constructing economic zones are inclusive strategies of China (Wenshan, 2017).

China exercises her core strategy in the form of OBOR, which she considers a new form of inclusive globalization. Chi globalization is inclusive because it is giving a chance to every country to participate through OBOR. It is not only a route for transport, but as a corridor of trade, it also includes industrial based-zones, gas pipelines, power plants, ports in air and sea. Some of the anticipated trade routes also take account of roughly of the tiniest trade-integrated states of the world for instance Pakistan, Myanmar, Bangladesh, Laos and Cambodia, moreover more established economies such as Russia and Europe. Increased infrastructure facilities in these regions will require better and more incorporated links to the world’s more developed markets. In a nutshell opening up the markets and trade with zero and minimum terrify will have greater implications on economies.

China’s interest in such an ambitious trans-regional policy is the lessening of excess capacity, the creation of new export markets and protecting access to raw materials, (Stanzel, 2019) as well as consolidating its role as a leading member of the international order. OBOR as a Chinese way of globalization institutes a diversity of connections and integrations as McGrew says which will have “significant consequence for individuals and communities in quite distant parts of the globe” (McGrew, 1990: 11). OBOR in its thinnest formulation denotes to the global range of production amenities and developments, and sales, overall which reconstruct splitting up of labour internationally. As Reich defines globalization “The intensification of globalization processes has a qualitative change in the pattern of constraints and opportunities facing actors - particularly states” (Reich, 1998: 12).

Through OBOR China would rise in the concreteness and intricacy of worldwide interfaces, which will not only be echoed in the volume of a quantitative evolution, internationalization of economics, but will also be witnessed in production and economic transactions. Li argues that through OBOR China is going to intensify the process of globalization at an unprecedented level in terms of economic relations and extra- regional trade in the South Asia, which has also been globalizing rapidly. However, intra-regional economic exchanges still stay low (Li, 2017). Surprisingly, many countries including Pakistan, Nepal, Bangladesh and Sri Lanka are very much inclined towards Chinese offers and both economic and security projects including some military projects because of significance of these projects and their in-house struggling economic situations. Moreover, except China, no other country is offering any such offer and extensive assistance as China to these developing countries. Some most notable development project of infrastructures are building seaports as Gwadar in Pakistan and Hambantota in Sri Lanka moreover development of border area roads of Nepal and Myanmar have been chief projects of the BRI earlier known as OBOR initiative (Garver,2012: 391-411).

There is no doubt that the CPEC is the most significant project of OBOR, which is talk of the town. Many analysts explain the significance of this project in terms of its routes and passes specifically in terms of oil transports from Strait of Malacca from Gulf to Beijing and other international trade. The symphonic development of this link can diminish Beijing’s reliance on the Strait of Malacca for its global trade (Mardell, 2020). The OBOR has been presented as a domestic policy with geostrategic

consequences rather than a foreign policy (Rana, 2017: 4). Nationally, China has conveyed her message that OBOR is a positive initiative of connectivity driven by a benign nation.

It is an undeniable fact that Pakistan has supported its all-weather relationship with China. Beijing has endorsed Pakistan in multiple projects. However, Pakistan has routinely national security, border control, insurgencies and terrorist events to handle let alone trade and investment. Therefore, Pakistan has little economic goods to offer as Pakistan's lack of effective engagement in economic globalization and supplementary precisely in international trade is undeniably a origin for its dependence on Chinese proposed project (Noshab, 2006: 341).

Overall, the transport projects of OBOR are very well capable of magnifying living situations of Pakistani people through trade and foreign investment. Nevertheless, multiple risks are also linked with OBOR from social, stranded infrastructure, governance (corruption and procurement), environmental and debt risks in addition to Pakistan's already debt situation which is half of all of its foreign debt to China. Despite the high-level bilateral commitment to the project, the CPEC faces a number of external challenges and domestic opposition from the provinces along its route, as well as significant security concerns (Baloch, 2015).

In the case of China, "Economic vulnerabilities such as energy dependency and domestic issues like brain-drain and ethnic conflicts are some of the issues that China has to deal with it internally". (China Daily, 2017). Also for external reasons, "China wants to increase its significance in world politics in order to raise its voice, and fund investment through its trade surplus." OBOR will definitely be a helping hand (China Daily, 2017).

Furthermore, CPEC is providing China a new and shorter as well as more efficient route to receive oil supplies from the Middle East and Africa to China for satiation of China's colossal regular energy necessities. On the other hand, CPEC is opening vistas of trade and supporting economy of huge populated country. Moreover, half of Chinese exports are destined on its Western side, so it will also gain tremendously by saving on its transporting /traffic costs (Salman, 2015).

Both countries but the entire region can benefit from CPEC if they adopt deeper reforms in policies that upsurge transparency, magnify trade, rally debt sustainability, and alleviate environmental, social and exploitation hazards. Drawing upon the factor of globalization, the OBOR presents ideal situation for connectivity both via land and via sea. The proposed corridors under OBOR primarily enhancing the integration among existing economic communities, which is the main driver of foreign policy. OBOR is the need of hour and a ray of hope for many shattered economies to survive in the globalized world and uplifting economic activities by enhancing infrastructure development. Pakistan is one such case and being a closest neighbor to China gives edge to take the benefit from this opportunity at par.

CONCLUSION

To sum up, China's rise in the globalization era is with Chinese characteristics, is also a new form of inclusive globalization to stimulate cooperation among countries by opening up the markets and escalating the opportunities through trade. China is currently the second biggest economy in the world and enjoying free trade, and liberal international order. Nevertheless, it did not become an emerging superpower overnight. Overall, China's efforts in the era of globalization have been resulted in modifying her foreign policies. This study draws on both the internal and external concerns and their repercussions on foreign and domestic policies of the countries through the lens of neoclassical realism. Accordingly, the best theory to analyze foreign policy is neoclassical realism, which has been used in the paper. In the light of neoclassical realism, it was easy to explain the rational of Chinese foreign policy in order to understand the behaviour of China in international system of politics. Therefore, in the light of neoclassical realism, this study reached to the analysis that CPEC is a new inclusive form of alternative Chinese globalization. Besides, this analysis also sheds light on how foreign policies are shaped to comprehend the relationships of both countries. Moreover, how the CPEC has become politically feasible for both countries as a regional policy, i.e. for China, the purpose is future economic growth and addressing security issues similarly, to Pakistan the situation is adverse as well therefore, being an active member of the OBOR project can open highways of opportunities to uplift economy.

Furthermore, the OBOR is anticipated to significantly change the dynamics of the global trade, landscape, finance, investment and cooperation levels. Therefore, through CPEC Pakistan has the best opportunity to swing in the globalized economic world. Likewise, Pakistan cannot turn a blind eye towards the security challenges on soil, its image in the world and its crippled economy consequently

signing the CPEC agreement stirring the hope for becoming a full time globalized player in the globalization era. Taking countries on board on OBOR project is one of the significant dynamic of China's foreign policy in globalization era. Nonetheless, China's way of globalization through OBOR gives the impression of crafty move on the other hand; take along bountiful benefits for region overall.

Acknowledgement

I am grateful for the expertise and assistance of my Supervisor Professor Anthony G. McGrew, who facilitated my learning and guided me through the research and writing process. Moreover, to my family, who gave me energy and motivation.

REFERENCES

- Baloch, K. (2015), "Chinese operations in Balochistan again targeted by militants", *The Diplomat*, <https://thediplomat.com>, 18 February 2021.
- Bilal, Saadat H. (2017), "India has nothing to fear from China's Belt and Road". *The Diplomat*, <https://thediplomat.com>, 8 February 2021.
- Birdsall, N. (1999), "Globalization and the Developing Countries: The Inequality Risk", *Carnegie Endowment for International Peace*, <https://carnegieendowment.org/1999/03/18/globalization-and-developing-countries-inequality-risk-pub-38>, 9 February 2021.
- Brungs, M. (2013), "China and its Regional Role", *Short Term Policy Brief 77*, Europe China Research and Advice Network (ECRAN), no.4, pp.256-524.
- Board of Investment Internet Homepage (2014), "China Pakistan Economic Corridor", <http://boi.gov.pk/Home.aspx>, 7 June 2021.
- China Daily (2017), "Xi's Statements of the Belt and Road Initiative", http://www.chinadaily.com.cn/china/2017_04/15/content_28940829_5.htm, 4 February 2021.
- CPEC Internet Homepage (2020), CPEC Projects, <http://cpec.gov.pk/>, 7 June 2021.
- Clarke, M. (2020), "Beijing's Pivot West: The Convergence of Innenpolitik and Aussenpolitik on China's 'Belt and Road'?" *Journal of Contemporary China*, No.29, pp.336-353.
- Firoozabadi, J. D. & Ashkezari, M. Z. (2016), "Neo-classical realism in international relations", *Asian Social Science*, No.12, p.95-99.
- Friedman, T. L. (2006), *The world is flat: The globalized world in the twenty-first century*, Penguin London, ISBN 978-0141022727.
- Garver, John W. (2012), "The diplomacy of a rising China in South Asia", *Orbis*, No.56, pp. 391- 411.
- Gilpin, R. (1981), *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press.
- Hillman, J. E. (2020), "The China Pakistan Economic Corridor at Five", *CSIS Briefs*, <https://www.csis.org/analysis/china-pakistan-economic-corridor-five>, 7 June 2021.
- Irshad, M. S., Qi, X. & Hamza, A. (2015), "One Belt and One Road: Does China-Pakistan Economic Corridor benefit for Pakistan's Economy?" *Journal of Economics and Sustainable Development*, No.6, pp. 200-207.
- Jamal, U. (2018), "Why did China pull support for Pakistan at the financial action task force?", *The Diplomat*, <https://thediplomat.com>, 8 February 2021.
- Jung, S. C. & Lee, K. (2017), "The Offensive Realists Are Not Wrong: China's Growth and Aggression, 1976–2001", *Pacific Focus*, No.32, pp. 86-108.
- Khetran, M. S. (2017), "Indian Interference in Balochistan", *Strategic Studies*, No. 37, pp.112- 125.
- Li, X. (2017), "The Rise of Emerging Powers & China and the Enlargement of Room for Maneuver and Upward Mobility", *Rising power in global governance*, <https://risingpowersproject.com/the-rise-of-emerging-powers-china-and-the-enlargement-of->

- room-for-maneuver-and-upward-mobility/, 9 February 2021.
- Mardell, J. (2020), "The BRI in Pakistan: China's flagship economic corridor", <https://merics.org/en/analysis/bri-pakistan-chinas-flagship-economic-corridor>, 9 February 2021.
- Markey, D. S. & West, J. (2016), "Behind China's gambit in Pakistan", Council on Foreign Relations, No.5.
- McGrew, A. G. (1990), *A Global Society in: Stuart Hall, David Held and Anthony McGrew, Modernity and Its Futures*. Polity Press, Cambridge.
- Noshab, F. (2006), "Globalization, WTO and Pakistan", *The Muslim World*, No.96, pp. 341– 362.
- Progress Internet Homepage (2015), "China Pakistan Economic Corridor", Foundation for progress towards a better Pakistan, <http://www.progress.org.pk/2015/07/china-pakistan-economic-corridor/> 7 June 2021.
- Qadri, M. A. (2015), "China-Pakistan relations: With reference to the political economy" International Conference on CPEC, Academic sessions: Sino-Pak ties, GC University Lahore, pp.160-164.
- Rana, K. S. (2017), "China's Belt and road Initiative (BRI): implications, prospects & consequences: impact on India & its China diplomacy.", ICS Occasional Paper, No.16.
- Reich, Simon (1998), "What is globalization?: Four possible answers", Helen Kellogg Institute for International Studies.
- Rose, G. (1998), "Neoclassical realism and theories of foreign policy", *World Politics*, No.51, pp. 144-172.
- Rosenau, J. N. (1969), "Toward the study of national-international linkages", *Linkage Politics*, pp. 44-63.
- Salman, A. (2015), "Pakistan-China Economic Corridor: A cost-benefit analysis", *The Express Tribune*, <http://tribune.com.pk/story/880259/pakistan-china-economic-corridor-a-cost-benefit-analysis/>, 6 June 2021.
- Schweller, R. L. (2004), "Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing", *International Security*, 29, The MIT Press, No.2, pp.159-201.
- Schweller, R. L. (2018), "Opposite but Compatible Nationalisms: A Neoclassical Realist Approach to the Future of US–China Relations." *The Chinese Journal of International Politics*, 11, No.1, pp. 23–48, <https://doi.org/10.1093/cjip/poy003>.
- Shah, A. R. (2018), "How Does China–Pakistan Economic Corridor Show the Limitations of China's 'One Belt One Road' Model", *Asia & the Pacific Policy Studies*, No.5, pp. 378-385.
- Shah, S. & Page, J. (2015), "China readies \$46 billion for Pakistan trade route", *Wall Street Journal*, No.16.
- Sinha, A. (2016), *Globalizing India*, Cambridge University Press, Online ISBN: 9781316480540
- Smith, N. R. (2018), "Can neoclassical realism become a genuine theory of International Relations?" *The Journal of Politics*, No. 80, pp. 742-749.
- Stanzel, A. (2019), "China's BRI and Europe response". *The American Institute for Contemporary German Studies*, <https://www.aicgs.org/publication/chinas-bri-and-europes-response/>, 3 February 2021.
- Syed, Jawad and Ying, Yung H. (2020), "China's Belt and Road Initiative in a Global Context", Palgrave Macmillan, No.1, pp. 12-16, Online ISBN: 9783030147228.
- The Nations Internet Homepage (2015), "China Pakistan economic corridor to benefit all regions", <https://nation.com.pk/12-Jun-2015/china-pakistan-economic-corridor-to-benefit-all-regions>, 7 June 2021.

- The World Bank Internet Homepage (2018),“Belt and Road Initiative”, <https://www.worldbank.org/en/topic/regional-integration/brief/belt-and-road-initiative>, 6 June 2021.
- Xinhuanet Internet Homepage (2021), “CPEC facilitates Pakistan’s pursuit of becoming regional transshipment hub”, http://www.xinhuanet.com/english/2021-05/14/c_139944824.htm, 6 June 2021.
- Waltz, K. N. (1979), *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing. Co, pp. 127–28, ISBN: 0201083493 9780201083491.
- Wenshan, J. (2017), “Now globalization with Chinese characteristics”, <https://yaleglobal.yale.edu>, 11 February 2021.
- Wolf, C., Siddhartha Jr., D. Julie, D. Eric V. L. Alisher, A. Harun, D. Meilinda H. & Silvia M. (2011), “China and India, 2025: A comparative assessment”, Rand National Defense Research , Rand Cooperation, ISBN 978-0-8330-5042-7

Politik Kerte Belirli Toplumsal Formasyonlar: Kapitalistleşme Sürecindeki Toplumsal Formasyonlar İçin Bir Açıklama Modeli

İnan AKDAĞ¹

Özet

Toplumsal formasyonlar, tarihsel olarak ekonomi, politika ve ideoloji kertenin bileşiminden oluşan yapı, sınıflardan oluşan *özne* ve bu ikisinin kesişim noktası olan *pratikten* biçimlenmektedir. Toplumsal formasyonlar, tarihin belirli bir momentinde, ekonomi, politika ve ideoloji kertenin eklenmesinden yapıyı oluşturmaktadır. Eklenen yapıda temel ekonomi, üst yapı ise politika ve ideoloji kertenin eklenmesinden oluşmaktadır. Toplumsal formasyonlar, tarihsel olarak, kertenin birinin başat olarak eklenmesi biçiminde bütünsel bir yapı oluşturmaktadır. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar, ekonomi kerte başat toplumlar iken kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar politika kerte başat toplumlar olarak gerçeklik kazanmaktadır. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, ontolojik olarak, kapitalistleşmeyi bir varlık sebebi saymaktadır. Kapitalistleşmenin gerçekleşmesi için politika, işlevsel bir araç olmaktadır. Politika aracılığıyla, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, kapitalistleşmeyi hızlandırmaya çalışmaktadır. Bu toplumsal formasyonlarda politika, ekonomi, hukuk, ideoloji ve diğer tüm toplumsal katmanları belirlemektedir. Bu çalışmanın kapsamı, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar ve politikanın bu toplumsal formasyonun bütünlüğünü sağlamadaki rolüdür. Çalışmanın hipotezi, ekonomik kertenin egemen olduğu kapitalistleşmiş toplumsal formasyonların aksine kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda politika, belirleyici nesnel bir kerte. Politik-kerte egemen toplum modeli işlevsel bir modeldir ve temel ideolojik imgesi, kapitalistleşmedir. Bu model, ekonomi altyapı üzerine yükselen toplum modelinin reddi değil, tarihsel olarak politik kertenin başat olduğu ve yine ekonomi temelli toplum modelidir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Formasyon, Politik Kerte, Ekonomik Kerte, Kapitalistleşme, Devlet

Social Formations Which Are Determined by Political Instance: An Explanation Model for Social Formations Which Are in The Process of Capitalization

İnan AKDAĞ¹

Abstract

Social formations are historically formed by the structure which is determined by combining economic, political, and ideological instances and the subject which is emerged by classes and the practice which is constituted by the structure and the subject. Social formations create the structure which is articulated by economic, political, and ideological instances in the definite historical moment. Articulated structure is constituted by both economics in the base and politics and ideology in superstructure. Social formations historically create a wholistic structure with a dominant instance among instances. When capitalized social formations are economic-instance-dominant societies, social formations in the process of capitalization are political-instance-dominant societies. The societies in the process of capitalization ontologically seize on a notion of capitalization as basis of existence. Politics is a mean for capitalization. Social formations in the process of capitalization try to accelerate capitalization through politics. Politics determines all social instances like economics, law, ideology etc. in these social formations. The cover of this study is the societies in the process of capitalization and, the role of politics with which it provides wholistic social formation. The hypothesis of this study is that unlike economic-instance-dominant capitalized social formations, politics is a determining objective instance in the social formations in the process of capitalization. The model of political-instance-dominant society is a functionalist one and main ideological image is capitalization. This model is not rejection of society model which is founded upon economic base. It is the model of society which is historically founded upon political instance.

Keywords: Social Formation, Political Instance, Economic Instance, Capitalization, State

GİRİŞ

Bütün toplumsal formasyonlar varlığını tıpkı bir organizma gibi sürdürmeye çalışır. Toplumsal formasyonlar çeşitli kertelerin¹ -ekonomi, politika, ideoloji- bir bütünüdür. Kerteler, toplumsal formasyonun üretimi ve yeniden üretimini sağlamaktadır. Kerteler, tarihsel olarak eklenmektedir ve yine tarihsel koşullara göre kertelerden biri başat hale gelebilmektedir. Bu toplumsal formasyon için sine qua non² bir durumdur. Çünkü toplumsal formasyon, teleolojik olarak varlığını korumak dürtüsüne sahiptir. Düzeylerden birisi, tarihsel olarak bu teleolojik ontolojiye olanak sağlamaktadır. Ancak bu durum, kertelerin diğerlerinin önemsiz olmasını gerektirmez. Yalnızca başat olan düzey, diğer düzeylerin de bütünlüğünü sağlayarak, toplumsal formasyonun teleolojisine katkı sağlamaktadır.

Toplumsal formasyonlar, ekonomi temelli, politik ve ideolojik üstyapıya sahip canlı birer organizmadır. Sınıflı bir toplumda toplumsal formasyonun teleolojisi, köleci ve feodal toplumlarda artık-ürün ve kapitalist toplumda artı-değerin yukarı transferidir. Bu durum toplumsal formasyona ekonomi belirlenim vermektedir. Ancak nesnel koşullardan dolayı ekonomik teleolojiyi sağlamak için dönemsel olarak politik veya ideolojik kerte öne çıkabilmektedir. Bundan dolayı bu tip toplumsal formasyonlara, politika başat toplumsal formasyon veya ideoloji başat toplumsal formasyon da denilebilir. Bu tip toplumsal formasyonlar, tarihsel gelişimin birer ürünü ve sonucudur. Tarihsel oldukları için incelenen verili toplumsal formasyon, değişik biçimler alabilmektedir. Bu toplumsal formasyonların özü veya cevheri yoktur. Toplumsal formasyonlar yalnızca tarihsel birer olgudur.

Toplumsal formasyonların aldığı biçim bir yanıla mekânsal farklılaşmaya da tabidir. Mekânsal olarak kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar ve kapitalistleşmemiş toplumsal formasyonlar farklı biçimler almaktadır. Kapitalizmin temel taşıyıcısı olan piyasa sistemini geliştirdiği için kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar, ekonomi başat toplumsal formasyonlardır. İçerdiği tüm üretici güçler yeterince gelişebildiği için koşulları ekonomi belirlemektedir. Nesnel üretim ilişkileri ve öznel üretici güçler, toplumsal formasyonu, ekonomik kertenin bütünleştirmesine yol açmaktadır.

Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, kapitalistleşmeyi henüz tamamlayamadığı için ve önlerinde bir hedef olarak kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar olduğundan, arayı kapatmak için politik belirlenimli toplum modeline dönüşmektedir. Bu toplumsal formasyonlar geç kapitalistleşmiş formasyonlar olmalarından kaynaklı olarak varlığını ve gelişimini sürdürebilmek amacıyla politik kararlar yoluyla bütünselliğini korumaktadır. Üretim ilişkilerinin arasında devlet, politik karar alma süreci ile bu ilişkileri geliştirme, taraflarını belirleme, manipüle etme, düzenleme gibi işlevler üstlenmektedir. Dolayısıyla bu toplumsal formasyonlar işlevsel formasyonlardır. İşlevi, küresel düzlemde varlığını korumaktır. Bu çerçevede bu toplumsal formasyonlar, politik belirlenimli toplumsal formasyonlardır.

Bu çalışmanın kapsamı, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar ve politikanın bu toplumsal formasyonun bütünlüğünü sağlamadaki rolüdür. Çalışmanın hipotezi, ekonomik kertenin egemen olduğu kapitalistleşmiş toplumsal formasyonların aksine kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda politika, belirleyici nesnel bir kerte dir. Politik kerte egemen toplum modeli işlevsel bir modeldir ve temel ideolojik imgesi, kapitalistleşmedir. Bu model, ekonomi altyapı üzerine yükselen toplum modelinin reddi değil, tarihsel olarak politik kertenin başat olduğu ve yine ekonomi temelli toplum modelidir.

Kavramsal Çerçeve, Yöntem ve Literatür

Toplumsal formasyonlar, tarihsel olarak ekonomi, politika ve ideoloji kertelerinin bileşiminden oluşan yapı, sınıflardan oluşan *özne* ve bu ikisinin kesişim noktası olan *pratikten* biçimlenmektedir. Somut durumun somut tahlili için, iktisadın ceteris paribus³ yaklaşımı ile parametrelerden birisini analiz etmek, bilimsel yöntemde yardımcı bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışmada yöntem olarak, özne ve pratik sabit kabul edilip, yapı ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, tarihsel bir yönteme sahip değildir. Yapıyı oluşturan kerteler içerisinde cisimleşmiş ilişkilerin biçimi irdelenmiştir. Cisimleşmiş ilişkilerin bütünü, ekonomi ve politika kerteleri açısından çalışmanın analiz boyutunu oluşturmaktadır.

¹ Kerte, sosyal bilimlerde düzey anlamına gelmektedir. Literatürde düzey, kerte adıyla kavramsallaştırılmıştır.

² Lat. Olmazsa olmaz.

³ Lat. Diğer değişkenler sabit.

Klasik yaklaşımda toplumsal formasyon, ekonomi temelli, politika ve ideoloji üst yapı bir yapı boyutu içermektedir. Yapısalcı ekol, toplumsal formasyonu yalnızca yapı boyutu ile ele almaktadır ve bu boyuttan toplumsal bütünü inşa etmektedir. Ancak bu çalışma, yukarıda belirtildiği şekliyle toplumsal formasyonu, yapı, özne ve pratik bütünlüğü içinde kabul etmektedir. Dolayısıyla çalışma, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyon olgusunu yapı boyutu ile analiz etmekte ancak yapısalcı yaklaşım taşımamaktadır. Olguyu yalnızca yapı boyutu ile ele almak pratik bilimsel yaklaşımdan ileri gelmektedir. Bu çerçevede çalışma, yapısalcı bir bakış açısına sahip değildir. Çalışma incelenirken, olgunun tarihsel boyut içerisindeki konumu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca çalışmayı, farklı yaklaşımlar, özne ve pratik çerçevesinde, tekrar ele alarak, farklı bir çerçevede tasvir edebilir. Literatür, belirlenim konusunda tarihsel olarak farklı önermeleri varsaymıştır. Klasik Marksistler, Yapısalcı Marksistler ve Post Marksistler belirlenim konusunda farklı varyantlarla ortaya çıkmışlardır. Klasik Marksistleri anlamak için Karl Marx ve Friedrich Engels'in tezlerine bakmak gereklidir. Klasik Marksizm, toplumsal yapıyı ekonomik altyapı ve politik, ideolojik üstyapı şeklinde bir formasyon olarak tanımlamıştır. Bu anlayışta, yapının kerteleri arasında *bağımlılık* vardır ve ekonomi temel belirleyici kteredir.

F. Engels (2000a: 13), klasik Marksizmin kertelerin dizilişi hakkında önermesini şu şekilde açıklamıştır; "Tüm tarih yeniden incelenmeli, değişik toplum biçimlerinin varoluş koşulları -onlara karşılık düşen politik, hukuksal, felsefi, dinsel vb. görüşleri ortaya çıkarmaya girişmeden önce- ayrıntılı olarak gözden geçirilmelidir."

Burada Engels, varoluş koşulları olarak ekonomik temele işaret ederken bunun üzerine yükselen üst yapı olarak da politik, hukuksal, felsefi, dinsel vb. kerteleri vurgulamıştır. Yine F. Engels (2000a: 15); "...materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diyerek bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir, ama üstyapının çeşitli öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları...hukuksal biçimler, özellikle de bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, politik, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogma sistemlerine gelişmeleri- de tarihsel savaşımın gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların biçimlerini belirlerler."

Burada Engels, toplumsal formasyonda ekonominin temel olduğunu, ancak bunun son kertede belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Dönemsel olarak üst yapı kertelerinin de belirleyici olabileceğini ileri sürmüştür. Bu çalışma, tam olarak, söz konusu yaklaşımdan hareketle, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda, ontolojik olarak kapitalistleşme gerçekleşene kadar politik kertenin belirleyici olduğunu hipotez olarak savunmaktadır.

K. Marx, toplumsal yapı anlayışını en açık olarak *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı* eserinin önsözünde belirtmiştir. Yapıyı alt yapı ve üst yapı olarak iki kısımda belirleyen Marx, temel değişimin maddi alt yapıda yaşandığını ve bu değişimin üst yapıya yansındığını ileri sürmüştür. K. Marx'a göre (1993: 23);

"Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır."

K. Marx, 1857 yılında hazırladığı, *Grundrisse Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri* adlı eserde kertelerin dizilişi konusuna bir açıklık getirmiştir. Bu çalışmada Marx, belirlenimci bir tutum benimsemiştir. Bu eserinde Marx (2004: 44) şu görüşleri ileri sürmüştür;

"*Ekonomik kategorileri, tarihsel bakımdan belirleyici rol oynadıkları sıra ile ele almak olanaksız ve yanlış*. Onların ele alınış sırasını belirleyen şey, tam tersine, modern burjuva toplumda aralarındaki ilişkilerdir ve burada sıra, doğal sıranın tersi olup, tarihsel evrim boyunca birbirlerini izledikleri sıraya uymamaktadır. *Söz konusu olan, değişik toplum biçimlerinin birbirini izlemesinde, iktisadi bağıntılar arasında tarihsel olarak kurulan ilişki değildir (Tarihsel hareketin bulanık bir anlayışı). Söz konusu olan, bunların, modern burjuva toplum çerçevesi içindeki eklemelenmesidir*".

Burada Marx, kertelerin eklemelenmesine vurgu yapmıştır. Kertelerin eklemelenmesi, değişik toplumsal formasyonlarda değişik biçimlerde gerçekleşmektedir. Bu eklemelenmeye bağlı olarak toplumsal formasyon, ekonomi başat toplumsal formasyon, politika başat toplumsal formasyon veya ideoloji başat toplumsal formasyon biçimlerinde kendisini ortaya koyabilir. Elbette, temel ekonomi olmakla birlikte, tarihsel olarak kertelerin eklemelenmesi, Engels'in yukarıda belirttiği üzere politika veya ideoloji üst yapı belirleyici de olabilir.

Yapısalcı yaklaşım, kerteler arasında *görece özerkliği* savunmuş ve toplumsal bütünü oluşturan politika ve ideoloji kertelerinin son kertede ekonomik kerteyle bağlı olduğunu savunmuştur. Böylece Post Marksizme yol açılmıştır. Bir üstyapı kurumu olan politika ve ideoloji de toplumsal formasyonda, dönem dönem etkili kertelerdir. Louis Althusser'e göre (2014: 42);

“Üstyapının katları son kertede belirleyici değildir, temelin etkililiği tarafından belirlenir; eğer (henüz tanımlanmamış) kendi tarzlarında belirleyici olurlarsa, bunu ancak temel tarafından belirlenmiş olarak yapar. Üstyapı katlarının etkililik (ya da belirleme) göstergeleri, temelin son kertedeki belirleyiciliği ile belirlenmiş olarak iki biçimde düşünülmüştür. 1) Üstyapının temel karşısında “görece özerkliği” vardır 2) Üstyapı “karşılık olarak temeli etkiler.”

Post Marksistler ise kertelere daha farklı bir yaklaşım içerisindedir. Post Marksistler, ekonomik, politik ve ideolojik kertelerin *özerkliğini* savunmaktadır. Toplum, her kertesini veya düzeyi, dikişli olarak birbirine tutturulmuş bir bütündür. E. Laclau ve C. Mouffe'a göre (2017: 87);

“Sık sık kullanacağımız “dikiş” kavramı psikanalizden alınmıştır...Dikiş kavramını politika alanına uyarlarken, işte bu ikili hareketi vurgulamaya çalışacağız. İçinde işledikleri alanlar toplumsalın açıklığıyla, bütün gösterenlerin nihai sabitsizliğiyle belirlendiği ölçüde, hegemonik pratikler dikişleyicidirler.”

Liberaller ise genel olarak müdahaleci olmayan bir devlet anlayışını *hukuksal* perspektiften savunmuşlardır. John Rawls (1999) ve Ronald Dworkin (1977), tarafsız devlet -ya da minimal devlet- dolayısıyla politik belirlenimsiz bir toplum modelini varsayımlarıdır. Hakların korunduğu, eşitlikçi, özerk bir toplum ütopyasını ileri sürmüşlerdir. Doğal olarak, kerteleri post Marksistler gibi özerk olarak ele aldıkları zaman ve ekonomi temelli bir toplumsal formasyon anlayışından ontolojik olarak uzaklaştığı zaman, sınıfsal hiyerarşilerin var olmadığı bir toplum ütopyasında, liberal ilkeler geçerlilik kazanabilir. Ancak, toplumsal formasyonu, özellikle kapitalistleşmemiş toplumlarda, bir arada tutan rıza ve zor dengesine dayalı iktidar ilişkilerinin var olduğu toplumlarda liberal ütopyanın kendisi realizmden uzak, romantik bir toplum tahayyülü olmaktadır. Denebilir ki, kapitalistleşme merdiveninin alt kısımlarındaki ülkeler için liberal varsayım, özellikle minimal devlet anlayışı, tamamıyla *hukuksal kerte* temelli bir toplumsal formasyon varsayım olarak kalmaktadır.

Sonuç olarak, toplumsal formasyonlar çeşitli kertelerin eklemelenmesinden oluşmaktadır. Kerteler, temel olarak, alt yapı ekonomi, üst yapı politika ve ideoloji kertelerinden oluşmaktadır. Tarihsel olarak toplumsal formasyonlar farklı biçimlerde eklemelenmektedir. Kural olarak ekonomi belirleyici kertedir. Ancak dönemsel olarak üst yapı kerteleri olan politika ve ideoloji kerteleri de temele etki yapabilmektedir. Bu çalışmada ele alınan olgu olan kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için üst yapı kertesini kabul edilen politika belirleyici toplumsal formasyonlar hipotezi ileri sürülmüştür. Politika belirleyici toplumsal formasyonlar, tarihsel olarak geçici bir momente işaret etmektedir ve teleolojik ontolojisi gereği kapitalistleştikten sonra asli biçimi olan ekonomi belirleyici toplumsal formasyon şekline dönüşeceklerdir. Dolayısıyla, politik belirleyici tarihsel formasyonlar, diğer olgular gibi tarihseldir ve gelişim geçici olgulardır.

Kapitalistleşme Sürecindeki Toplumsal Formasyonlarda Politik Kertenin Belirlenimciliğine Olanak Sağlayan Ekonomik Kerte

John Rawls, kamusal malların üretiminde ve kamu ekonomik sektöründe politik kertenin önemini vurgulamıştır. Rawls'a göre (1999: 239); kamusal malların tahsisinde ve finanse edilmesinde alınan kararlar politiktir. Buradan, kapitalistleşme sürecindeki ülkelerde, devletin ekonomi kerte içindeki egemenliğinden, politika kertesinin belirleyici olduğu hipotezimizin alt yapısı oluşturulabilir. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda ekonomik süreç, politik süreçle sağlanmaktadır. Bunu anlamak için toplumsal formasyonların yapısına bakmak gereklidir.

Toplumsal formasyonlar, üretim ilişkileri ve üretici güçler üzerine inşa olmaktadır. Louis Althusser'e göre (2005: 54); üretim ilişkileri, üretim araçlarına sahip olanlar ile sahip olmayanlar arasındaki tek

tarafı dağılımdır. Kapitalist bir toplumsal formasyonda, üretim ilişkileri, bir yanda üretim araçları sahipleri, bir başka ifadeyle burjuvazi ile üretim araçlarına sahip olamayanlar kısaca emek gücü arasındaki ilişkidir. İlişki, Althusser'in de vurguladığı gibi tek taraflıdır. Üretim ilişkisinin tek taraflı olması, koşulları politik olarak tek taraflı belirleme gücü vermektedir. Bu politik güç, aynı zamanda üretim araçlarına sahip olacakları da belirleme yetkisi sağlamaktadır. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda bu politik güç; devlettir.

Kapitalist ekonomik sistemde, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için temel sorunsal *ilkel* veya *ilksel birikim*dir. Andre Gunder Frank'a göre (1978: 238), kapitalistleşen ülkelerin dört temel sorunsalı vardır; birinci olarak, ilkel birikim; ikinci olarak, eşitsiz yapı ve üretici güçler; üçüncü olarak, kapitalist birikimin, krizler yoluyla, beklenmeyen dönüşümü; dördüncü olarak, bitmeyen sınıf mücadelesi. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlarda ilkel birikim, 1800'lerden önce, burjuva sınıfının piyasa koşullarında ekonomik faaliyetlerle gerçekleşmiştir. Yine bu ülkeler, emperyalizm yoluyla ilksel birikimlerini sağlamıştır. Dolayısıyla bu toplumsal formasyonlar, ekonomi başat bir toplumsal formasyona sahip olmuşlardır. Bir başka ifadeyle tarihsel koşullar, kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlarda, *ekonomi kerte* temelli eklemelmiştir.

Yukarıdaki Andre Gunder Frank'ın kapitalistleşme sorunsalı üzerine koyduğu temellere yakından bakıldığı zaman; kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için, ilkel birikim yeni başladığı için burjuvazinin oluşturulması, üretici güçlerin geliştirilmesi bir başka ifadeyle emek gücünün geliştirilmesi, kapitalistleşme yoluyla beklenmeyen gelişimde krizleri önlemek ve gerçekleşen sınıf mücadelesi ancak politik kararlarla olanaklıdır. Dolayısıyla, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyon, tarihsel olarak *politik kerte* temelli eklemelmiştir. Politik kerte, bu toplumsal formasyonlar için, girişte de belirttiğimiz gibi teleolojik ontolojisi gereği, sistemin varlığını sürdürmesi ve geliştirmesi için en temel gerekli fonksiyondur.

Burjuvazi oluşumu, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için hayati önemdedir. Böylece, bu yolla, ilksel birikimini sağlayacak aktörleri belirlemektedir ve küresel ekonomi yapıyla eklemelme sağlanmaktadır. Bu yanıyla, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, ekonomik kerte politik kerte aracılığıyla tepedenci bir yaklaşımla biçimlendirmektedir. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar, ekonomik kerte politik kerte aracılığıyla aşağıdan bir yöntemle geliştirmişti. Geçimlik ev ekonomisi üretiminden pazar için üretime, aşağıdan gelişen burjuvazi aracılığıyla, ekonomi koşullarında geçiş sağlanmıştır. Richard Drayton'un (2019: 342) belirttiği gibi; Batı burjuvazisinin politik bilinci oluşmuşken Avrupa dışı burjuvazi, metropolit burjuvazi biçiminin sadece bir türeviydi ve kültür alışverişi sonucunun ürünleriydi. Hiçbir zaman, Batı dışı burjuvazi, Batı burjuvazisinin tarihsel partneri olmamıştır. Bu çerçevede, Batı dışı burjuvazi veya kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda burjuvazi, politik süreçle inşa edilmiş bir olgudur.

Eşitsiz yapı ve üretici güçler de politik kertenin bir sonucudur. Eşitsiz yapı küresel düzeyde farklı toplumsal formasyonlar arasında gözlenmektedir. Bazıları gelişmiş üretici güçlere sahipken diğerleri yeterince üretici güçlerini geliştirmemiştir. İçsel üretim ilişkileri ile dışsal değişim ilişkileri arasında hiyerarşik bir düzenleme gerçekleşmiştir (Frank, 1978: 254). Bu çerçevede, küresel düzlemde toplumsal formasyonların dizilişi politik bir sürecin sonucundadır. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda, küresel pozisyona uygun olarak üretici güçlerin tahsis edilmesi politik bir sürecin sonucudur. Bağımlılık Okulu'nun terminolojisi ile modelleme yaparsak, merkez ve çevre ülkelerin dizilişi ekonomik kertenin bir sonucu iken, çevre ülkenin, çevre niteliğinden çıkıp yarı çevre veya merkez ülke konumunu alması, politik sürecin yansımasıdır. Bu duruma Rusya'yı örnek verebiliriz. 1917 Ekim Devrimi sonucu Sovyetler Birliği, hızla geri tarım ülkesi veya çevre ülke olma vasfından çıkıp ileriki süreçte bir süper güç olarak merkez ülke olmuştur. Bu gelişmenin temelinde temelinde 1917 Ekim Devrimi vardır ve bu durum politik bir süreçtir. Daha sonra izlenen ekonomi politikaları da politik kararların bir sonucu olmuştur. Theda Skocpol'un (2008: 3) ileri sürdüğü gibi; toplumsal devrimler, güç ve özerkliği, devrim öncesi döneme göre, artmış ulusları doğurmaktadır. Kısaca, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için durum, politik kerte belirlenimlidir. Yine devrimlerin yanında, eşitsiz küresel yapının bir sonucu da savaşlardır. Eşitsiz gelişme sonucu ortaya çıkan I. ve II. Dünya Paylaşım Savaşları bu eşitsiz gelişmenin bir sonucudur. Savaşlar da politik bir süreçtir. Savaş teorisyeni Carl Von Clausewitz'in (2011: 45) vurguladığı şekliyle; savaş, başka araçlarla sürdürülen politik bir olgudur. Eşitsiz küresel yapı sonucu ortaya çıkan durum, politiktir.

Kapitalist birikimin, krizler yoluyla, beklenmeyen dönüşümü de sonucu itibarıyla politik bir olgudur. Kapitalizm, genişleme, daralma ve kriz süreçlerinden oluşan uzun dalgalı şekilde ilerlemektedir.

Uzun Dalga teorisi kuramcısı N. Kondratieff'e göre (2010: 29) kriz ertesi genişleme dönemi, savaş ve devrimler ile başlamaktadır. Bu çerçevede, krizlerle ilerleyen kapitalizm, önemli politik olaylar tarafından ilerlemektedir. Yine Kondratieff'in (2010: 32) ileri sürdüğü gibi; bu savaş ve devrimler, dışsal veya rastlantısal değil içsel birer özelliştir.

Bitmeyen sınıf mücadelesi de kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için politik kerte belirlenimi vermektedir. K. Marx ve F. Engels'in (2018: 52) belirttiği üzere; "Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi (yazılı tarih), sınıf mücadelelerinin tarihidir." Bu voluntarist tanımlama, sınıf mücadelesinin politik karakterini, ekonomik ve ideolojik karakteri ile vermektedir. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, yukarıda burjuvazi sınıfının oluşumu noktasında belirttiğimiz gibi, tepeden, politik bir süreçle gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bağımlı sınıf, işçi sınıfının da oluşumu burjuvazinin oluşumundan ayrı düşünülemez ve aralarındaki mücadeleyle birlikte tüm bu süreç politiktir. N. Poulantzas da (2004: 39) devletin, üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesi içinde belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Politik kerte belirlenimli bu süreci, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için bir açıklama modeli olarak kullanabiliriz.

Kapitalistleşme Sürecindeki Toplumsal Formasyonlar İçin Bir Açıklama Modeli: Politik Kerte Belirlenimli Toplumsal Formasyonlar

Kapitalistleşme sürecindeki ülkelerdeki politik kerte belirleniminin egemen olmasının temel sebebi, devlete olan ihtiyaçtır. Özellikle kapitalist sistemin iki temel kutbundan birisi olan burjuvazi, devlete iki sebeple ihtiyaç duymaktadır. Birinci olarak; devlet, burjuvazinin ihtiyaç duyduğu birçok kaynağın sahibidir ve ikinci olarak; devlet, toplumda ana düzenleyicidir ve burjuvazi için koşulları, o, belirlemektedir (Gill, 2008: 182). Bir başka ifadeyle, kapitalistleşmiş ülkelerin aksine kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda burjuvazinin oluşum koşulları ekonomik sürecin nesnel bir sonucu değil, politik bir sürecin öznel sonucudur. Politik özne olarak devletin, himaye yoluyla kendi burjuvazisini oluşturmakta olduğunu yukarıda incelemiştik. Özellikle iktidara gelen siyasal parti, politik olarak, kendi burjuvazisinin gelişimini teşvik etmektedir. Bu çerçevede, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda burjuvazi, politik irade sonucu oluşturulmaktadır. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyon bir diğer ifadeyle Batı dünyasında burjuvazi, kendi kendine varlık bulmuş ve daha sonra devlet içerisinde otorite kurmuştu. Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda ise burjuvazi, kendi kendisine piyasa koşullarında gelişim gösterememektedir ve politik kertenin bir organı olan devlet ve onun himayesi ile sermaye birikimini sağlamaktadır.

Devletin gerek üst düzey siyaset gerek gündelik yaşam içerisindeki değişik kurumları, hesaplama yöntemlerini, pratikleri ve imgesellikleri tesis etme, bütünleştirme ve yeniden üretmede rolü vardır (Jessop, 2018: 14). Politik kerte belirlenimli toplumsal formasyonları açıklamak, burjuvazinin oluşumunu anlamak için bir devlet perspektifi oluşturmak gereklidir. Devlet ve kerteler arasındaki ilişki konusunda üç farklı perspektif söz konusudur. Klasik Marksizm, K. Marx ve F. Engels (2018: 46); "modern devlet gücü, tüm burjuva sınıfının ortak işlerini yürüten bir komiteden ibarettir." yaklaşımıyla devletin, ekonomik kerteyle *tam bağımlılığını* savunmuştur. Ancak K. Marx'ın, devleti, sınıflardan görece özerkleştiren bir devlet durumu olarak Bonapartist devlet yaklaşımının olduğu da belirtilmelidir (Marx, 2016). A. Gramsci de (2000: 273); K. Marx'ın Bonapartist devlet modelinden esinlenerek, Sezarist Devlet modelini ileri sürmüş ve devletin Sezarist devlet olması için sınıflar arasında bir denge olması gerektiğini belirtmiştir. Gramsci de Marx gibi bu modelde görece özerk bir devlet anlayışını savunmuştur. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, gerek Marx'ın gerekse Gramsci'nin görece özerk devlet modeli, tarihsel momentin bir anına aittir ve asıl olan, kural olarak devletin, güçlü sınıf etkisine girmesidir. Yapısalcı Marksistler ise örneğin N. Poulantzas (2004) devleti, maddi çekirdek artı sınıf mücadelesi olarak tanımlamış ve buradan hareketle, kertelerden, sürekli *görece özerk* anlayışına ulaşmıştır. Weberyan gelenek, genelde devlet ve kerteler arasındaki ilişkiyi *özerk* olarak belirlemiştir (Skocpol, 1999: 9).

Marx ve Gramsci'den hareketle, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda devletin görece özerk yapısını vurgulayabiliriz. Bu yanı sıra devlet, sürekli Bonapartistizm veya sürekli Sezarizm konumunda bulunmaktadır. Burada temel sebep, kapitalist üretim tarzının iki kutbu olan burjuvazinin ve işçi sınıfının, henüz tam olarak olgunlaşmamasıdır ve sınıf bilincine tam olarak ulaşmaması gösterilebilir. Şüphesiz, burada vurgulanan sürekli Bonapartistizm veya sürekli Sezarizm, tarihsel bir olgudur ve egemen sınıf olan burjuvazi gelişip güç dengesini tamamen kendi tarafına çekince bu tarihsel olgu da bir başka ifadeyle devletin görece özerk yapısı sona erecektir. Devletin bu görece özerk

yapısından dolayı bu toplumsal formasyonlarda belirleyici kerte politik kerte haline gelmektedir. Politik kerte, ekonomik ve ideolojik kerteleri de biçimlendirme kudretine sahiptir. Bu durum teleolojiktir ve bu toplumsal formasyonlar için amaç kapitalistleşmektir. Kapitalistleşme sağlandıktan sonra politik kerte belirlenimli toplumsal formasyon aslı durumuna bir diğer deyişle ekonomik kerte belirlenimli toplumsal formasyona dönüşecektir.

Kapitalistleşme sürecinde olan toplumsal formasyonlarda devlet, politik bir aygıt olarak üretim ilişkilerinin tam ortasında bir yerde pozisyon almıştır. Bu toplumsal formasyonlar kapitalistleşme sürecinde olduğu için tam olarak piyasa mekanizmasını oluşturamamıştır. Devlet, en büyük tüketici olarak, bütçe harcamaları ile üretim ilişkilerini düzenlemeye ve değiştirmeye muktedir bir politik güçtür. Aynı zamanda düzenleyici bir diğer ifadeyle oyun kurucu devlettir. Çağdaşları olan kapitalistleşmiş ülkeler, ekonomik belirlenimli toplumsal formasyonlar ve ekonomik aktörlerin talepleri ile biçimlenirken, kapitalistleşme sürecindeki ülkelerde devlet, toplumsal yapıyı, politika ile bir arada tutmaktadır. Politika, toplumsal ilişkilerin her yanını sanki bir ağ şeklinde sarmıştır. Ekonomik alandan, gündelik alana, hukuksal alana, ideolojik alana her taraf politika tarafından belirlenmektedir. Bunun için temel sebep, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonların, kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlardan seviye bakımından geri kalmasıdır.

Bu bağlamda önemli bir nokta, yapı, ekonomik belirlenimli bir bütündür. Dolayısıyla, kapitalistleşme sürecindeki ülkeler için politik belirlenimli bir toplum modeli, son aşamada ekonominin dinamikleri tarafından biçimlenmektedir. Ancak, bir altyapı kertesini olan ekonomi, politik kerte tarafından dolayımlandırılmaktadır. F. Engels'in. (2000b: 248) belirttiği gibi; politik kerte siyasi zor ile ekonomik kerte arasında şu şekilde bir ilişki vardır; “

“Buna göre, zorun tarihte ekonomik gelişme karşısında oynadığı rol açıktır. Birincisi, tüm siyasi zor, başlangıçta ekonomik, toplumsal bir işleve dayanır... İkincisi, siyasi zor, toplumdaki bağımsızlaştıktan, onun hizmetçisi olmaktan çıkıp onun efendisine dönüştükten sonra, iki farklı yönde etkide bulunabilir. Ya doğal ekonomik gelişme anlamında ve yönünde, ki bu durumda ikisi arasında bir çatışma yoktur, ekonomik gelişme hızlanır. Ya da ona karşı etki gösterir ve bu durumda, ekonomik gelişme karşısında, birkaç istisna dışında kural olarak yenilgiye uğrar.”

Buradan şu sonuç çıkarılabilir; politika, ekonomi ile ilişkisinde işlevseldir ve eğer politik zor, ekonomik gelişme ile aynı yönde giderse ekonomik gelişme hızlanır veya ekonomiye karşı gelişirse ekonomik gelişme onu yenilgiye uğratır. Bizim tezimiz olan politik kerte belirlenimli kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda politika, tam olarak ekonomik gelişmelerle paralel gelişmektedir. Burada bağımlılık okulunun belirttiği üzere kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda burjuvazi, dışsal anlamda uluslararası iş bölümüne uygun olarak, politik anlamda oluşturulmaktadır.

Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlarda politik kerte, işlevsel bir rol üstlenmektedir. Kendilerine kapitalistleşmiş ülke toplumsal modelini hedef koyan kapitalistleşme sürecindeki toplumun egemen sınıfları, politik kerteyi, toplumsal -ekonomik, hukuksal ve ideolojik- değişimi hızlandırıcı bir araç olarak kullanmaktadır. Ekonomik olarak, kapitalistleşmiş toplumsal formasyon modellerindeki çok uluslu şirketlerin prototiplerini yaratmak için, politik belirlenim ile, artı-değer transferini hızlandırmakta, toplumu “modernleştirmekte”, alt sınıflardan ve gruplardan oluşabilecek itirazları önlemektedirler. Hukuksal olarak, modernleşme süreçleri, kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlardan hukuki düzenlemeleri alarak kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar gelişmeye çalışmaktadır. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar ile kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar arasında karşılaştırma yaparsak sonuç;

	Kapitalistleşmiş Toplumsal Formasyonlar	Kapitalistleşme Sürecindeki Toplumsal Formasyonlar
Kertelerin Eklemlenmesi	Ekonomik Kerte Başat Toplumsal Formasyon	Politik Kerte Başat Toplumsal Formasyon
Devlet-Sınıf İlişkisi	Tam Bağımlı Devlet	Görece Özerk Devlet
Devlette Etkin Sınıf	Büyük Burjuvazi	Küçük Burjuvazi

SONUÇ

Toplumsal formasyonlar, ekonomi temel, politika ve ideoloji üst yapı kerteninin eklemelenmesi sonucunda varlık kazanmaktadır. Bu niteliği toplumsal formasyonun yapı boyutudur. Bütünsellik, yapının yanında özne ve pratiğin de birleşiminden oluşmaktadır. Bilimsel yöntem gereği, bu üç boyutu -yapı, özne, pratik- eş anlı analiz etmek olanak sınırları içerisinde değildir. Dolayısıyla iktisadın ceteris paribus ilkesi gereği, tek boyutu ele alıp diğer boyutları sabit kabul etmek bilimsel zorunluluktur. Bu çalışmada kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, yapı boyutu ile ele alınmıştır. Burada ele alınan olgu olan kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, tarihsel gelişim ve sınıflar arası ilişki çerçevesinde de tekrar ele alınabilir.

Kural olarak toplumsal formasyonu oluşturan yapı, ekonomi belirlenimli politika ve ideoloji üst yapı çerçevesinde şekillenir. Ancak tarihsel olarak bu eklemeler farklı kombinasyonda eklemenebildiği gibi üst yapı kertenleri de dönemsel olarak belirleyici olabilmektedir. Kapitalistleşmiş toplumsal formasyonlar, ekonomi başat toplumsal formasyonlar iken kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, belirli bir moment boyunca politika başat toplumsal formasyonlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu moment, kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonun ontolojisi gereği kapitalistleşme sağlanana kadar sürmektedir.

Kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar için temel sorunsal, kapitalistleşme için gerekli olan ilksel birikimdir. Bu formasyonlar, ilksel birikim, eşitsiz yapı, krizler ve sınıf mücadelesi gibi ekonomi kertenin yarattığı sorunlar çerçevesinde şekillenmiştir. Bundan dolayı bu toplumsal formasyonlara, ekonomik kertenin çizdiği sınırları aşacak bir yaklaşım gerekmektedir. Bu yaklaşım, politik kertenin belirleyiciliğidir. Politik kerte, bir ağ gibi bu toplumsal formasyonları sarmaktadır ve yapının bütünselliğini korumaktadır. Böylece yapı, ontolojik teleolojisine uygun olarak sermaye birikimini sürdürmeye devam etmektedir.

Politik kerte belirleyiciliğini devlet aracılığıyla ortaya koymaktadır. Devlet, üretici güçler ve üretim ilişkilerinin birliğine dayanan toplumsal yapıyı, müdahaleci bir anlayışla düzenlemektedir ve yapının bütünselliğini korumaktadır. Kapitalist üretimin iki kutbu olan burjuvazi ve işçi sınıfının henüz tam anlamıyla olgunlaşmadığı bu toplumsal formasyonda, kapitalistleşmiş toplumsal formasyonların aksine devlet, sınıf ilişkilerinden görece bağımsızdır. Ancak bu geçici bir durumdur ve toplumsal formasyon kapitalistleştikten sonra ve ekonomi belirlenimli bir toplum haline dönüştükten sonra devlet, güçlü olan sınıfın etki alanına girecektir.

Politik bir aygıt olan devletin toplumsal formasyona müdahalesi sonucu kapitalist artı-değer transferi hızlanmakta ve bu sürecin aktörleri belirlenmektedir. Dolayısıyla bu toplumsal formasyonlarda burjuvazi ve işçi sınıfının oluşumu nesnel değil öznel bir süreçtir. Bu yapıyla bu ekonomik kategoriler, politika aracılığıyla inşa edilmektedir. Devlet, bir aygıt olarak toplumsal formasyonun ontolojik hedefi olan kapitalistleşmeyi müdahale ederek sağlamaktadır. Böylece siyasal iktidar, kendi inşası olan ekonomik kerteyi, politik kerte aracılığı ile yapıya eklemektedir. Sonuç olarak, politik kerte belirlenimli kapitalistleşme sürecindeki toplumsal formasyonlar, diğer olgulara benzer şekilde tarihsel olarak geçicidir ve özeldir. Ontolojik teleolojik durumuna uygun tarzda kapitalistleştiği zaman yapının eklemelerinin yeni tarihsel biçim alacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (2005), *Yeniden Üretim Üzerine*, çev. A. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul

Althusser, L. (2014), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul

Clausewitz, C. W. (2011), *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul

Drayton, R. (2019), "Race, Culture, and Class European Hegemony and Global Class Formation, Circa 1800-1950", *The Global Bourgeoisie the Rise of the Middle Classes in the Age of Empire*, ed. Christof Dejung, David Motadel ve Jürgen Ostehammel, Princeton University Press

Dworkin, R. (1977), *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press

Engels, F. (2000a), *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-1894*, çev. Öner Ünalın, BS Yayınları, Ankara

Engels, F. (2000b), *Anti-Dühring*, çev. İsmail H. Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul

- Frank, A. G. (1978), *World Accumulation 1492-1789*, Algora, New York
- Gill, G. (2008), *Bourgeoisie, State, and Democracy: Russia, Britain, France, Germany, and the USA*, Oxford University Press
- Gramsci, A. (2000), *The Gramsci Reader Selected Writings 1916-1935*, ed. David Forgacs, New York University Press
- Jessop, B. (2018), *Devlet Dün Bugün Gelecek*, çev. Atilla Güney, Epos Yayınları, Ankara
- Kondratieff, N. D. (2010), *İktisadi Yaşamın Uzun Dalgaları*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul
- Laclau, E. & Mouffe, C. (2017), *Hegemonya ve Sosyalist Strateji Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, çev. Ahmet Kardam, İletişim Yayınları, İstanbul
- Marx, K. & F. Engels. (2018), *Komünist Manifesto*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul
- Marx, K. (1993), *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2004), *Grundrisse Ekonomi Politüğün Eleştirisinin Temelleri c. I*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2016), *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, çev. Erkin Özalp, Yordam Yayınları, İstanbul
- Poulantzas, N. (2004), *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, çev. Turhan Ilgaz, Epos Yayınları, Ankara
- Rawls, J. (1999), *A Theory of Justice*, Harvard University Press
- Skocpol, T. (2008), *States and Social Revolutions A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press
- Skocpol, T. (1999), "Bringing the State Back in: Strategies of Analysis in Current Research", *Bringing the State Back in*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, Cambridge University Press

Empirical Analysis of Public Expenditure-Growth Relationship in OECD Countries: Testing the Wagner Law

Ceren PEHLİVAN¹
Ayşegül HAN²
Gökhan KONAT³

Abstract

The relationship between public expenditure and real gross domestic product (GDP) is discussed theoretically and has been tested empirically by many researchers for a long time. Most of the studies focus on the direction of causality between two variables to determine whether the Wagner Law or Keynesian Hypothesis is valid. Due to the important duties of governments in terms of fiscal policy, the growth of the economy is important. The Wagner Law suggests a positive relationship between public expenditure and real GDP, and it is claimed that the causality is from real GDP to public expenditure. In contrast, Keynes hypothesis accepts public expenditure as an external policy tool that affects real GDP growth. In this study, analyzes are carried out using real GDP as the independent variable and public expenditures (military, education, health, subvention and transfer, investment expenditures) as the dependent variable. The effect of total public expenditures and sub-headings on growth has been analyzed using separate models. In the study covering the years 2000-2019 for 37 OECD countries, annual data on variables were obtained from the World Bank and OECD official databases. According to the results obtained in this study, in which it is desired to determine whether the Wagner Law or the Keynesian view is valid for the selected country group, it has been found that the Wagner Law is valid for some countries and the Keynesian view is valid for some countries.

Keywords: Wagner Law, Keynesian Hypothesis, Clustering Analysis, Panel Causality

¹ PhD Student, İnönü University, School of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Malatya, Turkey, ORCID: 0000-0001-5632-2955, pehlivanceren2@gmail.com

² PhD Student, İnönü University, School of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, Malatya, Turkey, ORCID: 0000-0002-3390-2129, aysegullhann@gmail.com

³ Research Assistant, Ph.D., Abant İzzet Baysal University, Department of Econometrics, Bolu, Turkey, ORCID: 0000-0002-0964-7893, gokhan.konat@inonu.edu.tr

OECD Ülkelerinde Kamu Harcaması- Büyüme İlişkisinin Ampirik Analizi: Wagner Kanunu'nun Sınanması

Ceren PEHLİVAN¹
Ayşegül HAN²
Gökhan KONAT³

Özet

Kamu harcamaları ile reel gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) arasındaki ilişki teorik olarak tartışılmakta ve uzun süredir birçok araştırmacı tarafından ampirik olarak test edilmektedir. Çalışmaların çoğu, Wagner yasasının veya Keynes hipotezinin geçerli olup olmadığını belirlemek için iki değişken arasındaki nedenselliğin yönüne odaklanmaktadır. Hükümetlerin maliye politikası açısından önemli görevlerinden dolayı ekonominin büyümesi önem arz etmektedir. Wagner Yasası, kamu harcamaları ile reel GSYİH arasında pozitif bir ilişki olduğunu öne sürmekte ve nedenselliğin reel GSYİH'den kamu harcamalarına doğru olduğu iddia edilmektedir. Bunun aksine, Keynes hipotezi ise kamu harcamalarını reel GSYİH büyümesini etkileyen dışsal bir politika aracı olarak kabul etmektedir. Bu çalışmada bağımsız değişken olarak reel GSYİH ve bağımlı değişken olarak kamu harcamaları (askeri, eğitim, sağlık, sübvansiyon ve transfer, yatırım harcamaları) kullanılarak analizler gerçekleştirilmektedir. Toplam kamu harcamaları ve alt başlıklarının büyüme üzerindeki etkisi ayrı modeller kurularak incelenmiştir. 37 OECD ülkesi için 2000-2019 yıllarını kapsayan çalışmada değişkenlere ait yıllık veriler Dünya Bankası ve OECD resmi veri tabanından elde edilmiştir. Seçilen ülke grubu için Wagner yasasının mı yoksa Keynesyen görüşün mü geçerli olduğu belirlenmek istenen bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre bazı ülkeler için Wagner Yasası bazı ülkeler için Keynesyen görüşünün geçerli olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Wagner Yasası, Keynesyen Hipotezi, Kümeleme Analizi, Panel Nedensellik

¹ Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Malatya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-5632-2955, pehlivanceren2@gmail.com

² Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Malatya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3390-2129, aysegullhann@gmail.com

³ Arş. Gör. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, Bolu, Türkiye, ORCID: 0000-0002-0964-7893, gokhan.konat@inonu.edu.tr

INTRODUCTION

The effectiveness of public expenditures on growth has been tried to be explained with different interactions within the framework of different schools of economics. The effectiveness of the state in the economy has been discussed in two different ways by Classical and Keynesian economists. While the classicists were against state intervention, the Keynesian view acted with an approach that advocated the opposite. Within the framework of these views, the effect of public expenditures on growth has been shaped by the formation of two variables. The Keynesian view argued that an increase in public expenditure would increase growth. The relationship between the two variables, in the theory, which is also called the Wagner Law, has been in the direction that economic growth will increase public expenditures (Cergibozan et al., 2017: 76).

The effectiveness of the classical view, which continued until the Great Depression, began to decline in the 1930s. Unemployment and low growth rates experienced in the economy in these years shook the confidence in the classical school. The views of John Maynard Keynes, who argued that statist policies should be applied in the solution of economic problems, spread and adopted in a short time. In the following period, as a result of World War II and the adoption of nationalization policies by developed countries, the implementation of statist policies gained momentum. It has been determined that government expenditures have positive effects on revenues (Sarı, 2003: 26).

After World War II, the incentives are given to the development of national income accounting by governments that wanted to control the economy gradually increased. In particular, the impact of the public sector on the composition of consumption and investment expenditures followed an upward trend in this period. Many authors have adopted the idea that an increase in public expenditures can have positive effects on economic growth. In the 20th century, the German political economist Adolph Wagner (1835–1917) tried to explain the relationship between public expenditures and growth variables with the Wagner Law. The effectiveness of the Wagner Law, which has been examined in different ways by Gupta (1967 and 1968), Gandhi (1971), and Pryor (1968), has been investigated by many authors (Peacock and Scott, 2000: 1).

In studies adopting the Keynesian view, the view that public expenditures are effective on growth and those public expenditures are an important tool to solve short-term problems in the economy has been adopted. The Keynesian view saw public expenditure as an external factor used to solve short-term problems in the economy. Wagner, on the other hand, saw public expenditures as an endogenous factor (Arisoy, 2005: 64).

In this study, the relationship between public expenditures and growth has been examined within the framework of Wagner and Keynesian views. The fact that public expenditures are an important component of growth in developing countries increases the topicality of the issue. For this reason, the subject has been researched based on the theories and laws put forward. In the study, firstly, information about the subject was given and variables were defined. Then, public expenditures and the course of growth in OECD countries where the subject was investigated were examined using numerical data. The following section includes a literature review on the subject. The last part consists of empirical results of the variables. In the study in which the panel analysis was carried out, the years 2000-2019 were chosen as the time interval. It is expected that the study will contribute to the literature due to the way the subject is handled and the up-to-dateness of the analysis and data used.

The Wagner Law and Development of Public Expenditures and Growth Rate in OECD

In the 19th century, fiscal policy, especially for government expenditures, was shaped on the assumptions of classical economics doctrine, although it had no significant effect on the economy. Because governments' play a role in fiscal policy, the role of governments' has always been considered important for the growth of the economy. The law proposing the relationship between economic growth and public expenditure, later known as the Wagner Law was put forward by Adolph Wagner (1883). This law basically has assumed that economic growth would increase government expenditures (Permana and Wika, 2014: 130).

Wagner, in his study in 1883, revealed that public expenditures were in an upward trend for many country groups he examined. He has seen the increase in the effectiveness of states in social and economic life as the reason for the rising public expenditures. Wagner to increase the efficiency of the state; he has attributed the increase in demand for cultural activities, the turmoil in legal matters, and the

need for the development to be under the control of the state to achieve a balanced development (Gacener, 2005: 104).

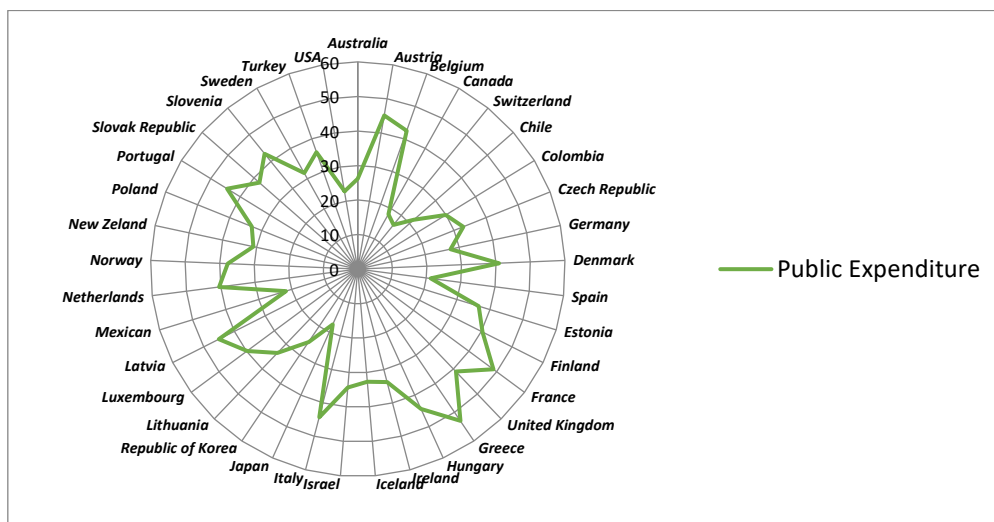
Although Wagner was not the first person to verbalize his hypothesis, he was the first to demonstrate this law empirically. According to Wagner, there are reasons to expect the scope of public activity to expand. First, the administrative and protective functions of the state should expand due to the increasing complexity of legal relations and communication. Increasing urbanization and population concentration in social life require higher public expenditures on law and order and socioeconomic regulation. Second, Wagner has found that the income elasticity of demand for publicly provided goods such as education is greater than one. For this reason, the technological needs of industrialized society have revealed that larger amounts of capital are required than is provided by the private sector. He has stated that the state should finance large-scale capital expenditures and provide the necessary capital funds to solve this problem. The Wagner Law has taken place in the literature with its five basic versions (Chang, 2002: 1158). These can be expressed as:

Table 1: Developed Models of the Wagner Law

Model 1	$Rtge = f(RGDP)$	Peacock-Wiseman (1961)
Model 2	$Rtge = f(RGDP/Pop)$	Goffman (1968)
Model 3	$Rtge/Pop = f(RGDP/Pop)$	Gupta (1967)
Model 4	$Rtge/RGDP = f(RGDP)$	Mann (1980)
Model 5	$Rtge/RGDP = f(RGDP/Pop)$	Payne-Ewing (1996)

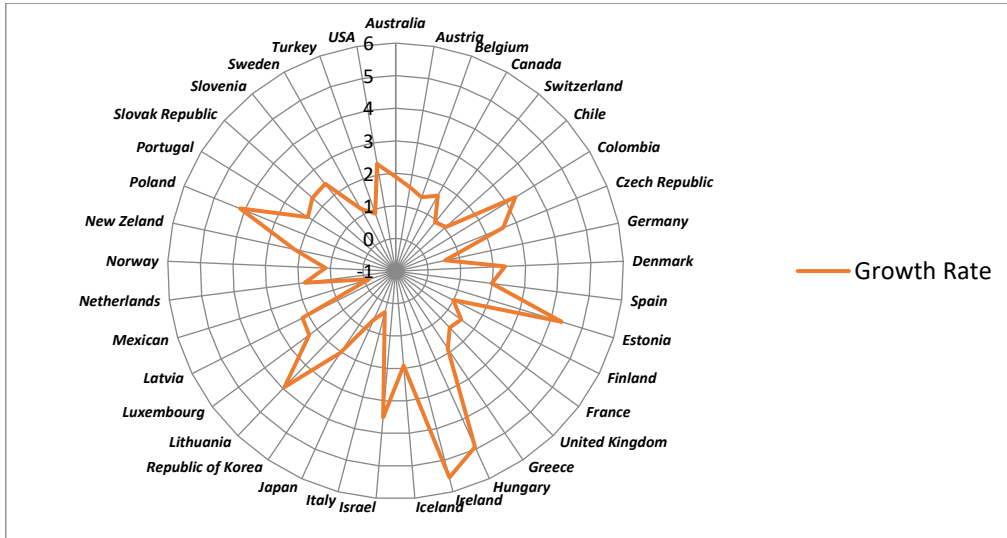
In the equations in Table 1, $Rtge$; real public expenditure, $RGDP$; real GDP, $Rtge/Pop$; total real government expenditure per capita, $Rtge/RGDP$; real government expenditures to GDP, $RGDP/Pop$ represents real GDP per capita (Chang, 2002: 1158; Arısoy, 2005: 66).

Increases in real income per capita in industrializing countries have significant effects on public sectors. The growth observed in the sectors is handled together with the technological, political, and institutional changes. Wagner has been shaped the expansion of the scope of public activities for three main reasons. First, he has stressed that the state should reduce the complexity of legal affairs. It has been assumed that increasing urbanization and population concentration require social and economic regulation, which will require higher public expenditures. Second, Wagner found that the income elasticity of demand for publicly provided goods such as education and income redistribution is high. Finally, it has been observed that the technological needs of an industrialized society are higher than the rate provided to the private sector. Therefore, it has been stated that high rates of capital will be needed. It was emphasized that the necessary capital should be provided through the state (Mann, 1980: 189). In the study, the equational relationship put forward by Mann (1980) was investigated for OECD countries. In the study conducted for OECD countries, including Turkey, the public expenditure ratios of GDP 37 countries in 2019 are included in Figure 1.

Figure 1: Development of Public Expenditures in OECD Countries (Percentage of GDP)
Source: World Bank, OECD, 2021

Considering the share allocated by OECD countries to public expenditures from GDP, Greece ranks first for 2019. Public expenditure ratios for Austria, Denmark, Finland, France, United Kingdom, Hungary, Italy, Luxembourg, Latvia, Netherlands, Portugal, and Slovenia appear to be at a similar level (about 40%). The countries where public expenditures to GDP ratios are at low levels are Canada, Switzerland, Japan, and the USA. It is observed that the share Turkey allocates to public expenditures to GDP ratio is around 35%.

Figure 2: Growth Rate of OECD Countries for the Year 2019 (%)
Source: World Bank, 2021

Figure 2, which includes the growth rates of OECD countries, includes a comparison of the relevant countries for 2019. In 2019, the highest growth rate among OECD countries is seen in Ireland with 5.5%. Hungary, Estonia, and Poland have followed Ireland with a growth rate of 4%. Australia, Austria, Belgium, Canada, Spain, Chile, France, United Kingdom, Greece, Iceland, Netherlands, Norway, Sweden have grown between 1-2%. Switzerland, Germany, Finland, Italy, Japan, and Turkey seem to have a growth rate below 1%. Mexico was the only OECD country to turn its growth rate negative for 2019.

Related Literature

Peacock and Wiseman (1961) have tested the validity of the Wagner Law for England. In the study, the efficiency of public expenditures in the economy in England between the years 1890 and 1955 was investigated. As a result of the time series analysis and causality test performed in the study, it was determined that the Wagner Law was valid.

Ram (1986) has examined the Greece economy in the context of a small neo-classical model. Annual data for the period from 1954 to 1980 has been used in the study. In the study, in which GDP and the share of government expenditures in GDP has been used as variables, the relationship between the existing variables has examined. As a result of the analysis, it has been determined that there was no relationship between the two variables.

Barro (1989) has investigated the effect of public expenditures on growth. In the study, which consists of approximately 72 countries, it is aimed to analyze the Summers-Heston cluster by using the sampling method. For this purpose, an analysis method covering the years 1960-1985 has adopted. As a result of the analysis, the coefficients have been investigated and Barro has determined that there was a positive relationship between public investment expenditures and growth.

Yamak and Zengin (1997) have tested the validity of the Wagner Law in Turkey in the 1950-1994 periods using the Kalman filter estimation method. They have predicted that the elasticity of the size of the government sector with respect to economic growth may change over time. They have investigated the effectiveness of the variables with regression analysis. The results of the analysis have showed that the Wagner Law was valid for Turkey in the analyzed period.

Yamak and Küçükkale (1997) have tried to determine the relationship between public expenditures and growth with cointegration analysis. The relationship between the existing variables in Turkey periods 1950-1994 has been investigated. It has been determined that there is a long-run relationship between the two variables.

Chletsos and Kollias (1997) have examined the relationship between public expenditure and growth for Greece. In the study covering the years 1958-1993, government expenditures were divided into sub-headings and analyzed separately. As a result of the study, it has determined that only defense expenditures affect growth and these two variables can be explained by the Wagner Law.

Abu-Bader and Abu-Qarn (2003) have empirically examined the impact of public expenditures and their subheadings on growth. In the study conducted for Egypt (1975-1998), Israel (1967-1998) and Syria (1973-1998), public expenditures, military expenditures and GDP variables have been used. As a result of the causality analysis, military burden negatively affects economic growth for examined all the countries. Also, it was concluded that civilian government spending caused positive economic growth in Israel and Egypt.

Arisoy (2005) has examined the effect of public expenditures on growth by dividing public expenditures into sub-headings. The validity of the Wagner Law has been researched for Turkey between the years 1950-2003. As a result of the causality analysis, it has been determined that there is a relationship between current, subvention and transfer, investment expenditures and growth.

Selen and Eryiğit (2009) have investigated the relationship between public expenditures and growth using structural break tests. In the study examining Turkey, the years 1923-2006 have been chosen as the time interval. As a result of the causality analysis, it has determined that there is a one-way relationship from GDP to public expenditures.

Verma and Arora (2010) have examined whether Wagner's Law was valid in India during the period between 1950/51 and 2007/08. Analysis tests based on structural breaks have been preferred in the study. It has been observed that the first structural break given for the mild liberalization period causes insignificant changes in the growth elasticity of public expenditures. In the second break period, in which intense liberalization took place, the changes observed in elasticity have been observed to have statistically significant results. Briefly, in the study in which structural break tests were used, it has been determined that there was a relationship between the two variables and the Wagner Law was valid.

Lamartina and Zaghini (2011) have conducted a study for 23 selected OECD countries. In the study, it has been determined that there is a structural positive correlation between public expenditures and GDP per capita. In the study where panel data analysis was made, it has been determined that the Wagner Law was more effective in countries with low per capita GDP.

Kumar et al. (2012) have made a time series analysis for the years 1960-2007. For Turkey, the relationship between public expenditures and growth has been investigated with both long-run coefficients and causality analysis. It has been determined that the variables are effective on each other and the Wagner Law is valid for Turkey.

Dada (2013) has examined the effects of public expenditures and their components on growth in the Nigerian economy. In the study covering the years 1961-2010, total public expenditure, health, education, agricultural and social expenditures have been used as independent variables. In the study using time series analysis, it has determined that there was a long-run relationship between the variables.

Permana and Wika (2014) have examined the validity of the Wagner Law in the Indonesian economy in 1999-2011. In the study, in which the GARCH approach was applied, government expenditures, population, tax and growth variables have been used. As a result of the analysis, it has been concluded that the Wagner Law emerged in the post-reform period by applying the ARDL cointegration model.

Telek and Telek (2016) have investigated the relationship between public expenditures and economic growth with time series analysis methods for Turkey. Quarterly data covering the years 1998-2015 has been used in the study. The relationship between these two variables has been examined within the framework of the Wagner Law and Keynesian Hypothesis. As a result of the analysis, it has been seen that the Keynesian Hypothesis was valid in Turkey during the period examined.

Timur and Albayrak (2016) have investigated the validity of the Wagner Law for Turkey for the 1998Q1-2015Q4 time period using quarterly data. In the theory, which is tried to be explained by establishing two different models, it has been determined that there is a bidirectional relationship between public expenditures and GDP between public expenditures per capita and GDP per capita. It

has been concluded that the Wagner Law is not valid in Turkey as a result of the examined process and analysis.

Yavuz and Doruk (2018) tested the validity of the Wagner and Keynes hypothesis in their study for Turkey. In the study in which ARDL analysis was conducted, the years 1950-2017 were taken as a basis. As a result of the analysis, it has been determined that both approaches are valid for Turkey.

Karaş (2020) investigated the validity of the Wagner Law for BRICS countries and Turkey in his study. In the study in which panel analysis was carried out, analysis was made for the years 1990-2018. As a result of the analysis, it was determined that there is a causal relationship from economic growth to public expenditures throughout the panel.

Karabulut (2020) investigated the validity of Wagner and Keynes hypothesis in Turkey with VAR analysis. In the analysis covering the years 1998-2018, it was determined that the Keynes hypothesis was valid in the period examined in Turkey.

Dataset and Econometric Methodology

In the study, the relationship between public expenditures and growth has been examined by using the Mann Model, which is expressed as Model 4. The effects of total public expenditures and their sub-headings on growth have examined by establishing separate models. Panel data and clustering analysis methods have been used in the study covering the years 2000-2019. In the analysis, OECD countries have been chosen as the country group. The data set for the variables has obtained annually from the World Bank and OECD official data base. While the GDP rate of the independent variables was used, the dependent variable has been included in the analysis with its level value as per the model. An analysis has been conducted based on the studies in the literature in Mann (1980), Chletsos and Kollias (1997), Arısoy (2005), Abu-Bader and Abu-Qarn (2003), Dada (2013). It has been tried to reveal whether the Wagner or Keynesian view is effective among the variables. The model of the study is followed as:

$$\Delta RKH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta RGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^r \lambda_{1i} \Delta RKH_{t-i} + \psi_1 + \mu_{1t} \quad (1)$$

The abbreviation **RKH** in the equation denotes the ratio of Real Public Expenditures to the Real GDP and **RGDP** denotes the Real GDP. In the analysis, the Mann model was created and besides the main hypothesis, public expenditures were divided into 5 items (military, education, health, subvention and transfer, investment expenditure). It is expected that the study will contribute to the literature with the data set used, the analysis method chosen and the law comprehensively addressed.

Clustering Analysis

Clustering analysis is a technique that helps to classify the units discussed in a study by bringing them together in certain groups according to their similarities, to highlight the common features of the units and to make general definitions about these classes (Kaufman and Rousseuw, 1990: 87).

Clustering analysis aims to categorize ungrouped data into groups based on their similarity and assist the researcher in providing appropriate and useful summary information. Although there are similarities between clustering and discriminant analysis because they are evaluated in grouping of individuals, there are also important differences between the two techniques. While the number of groups is known in discriminate analysis, this number does not differ during the analysis period and the researcher is expected to assign people to these clusters. In addition, the information obtained through discriminant analysis can be evaluated in the future. In clustering analysis, the number of clusters is not known and is not used in the future because it only gives results for the state of the data. In the clustering analysis, there is an assumption that the data should be normally distributed, but the normality of the distance values is considered sufficient. In addition, there is no assumption about the covariance matrix (Tatlıdıl, 2002: 329). In clustering analysis, classification is carried out according to similarities and differences. Inputs are expressed as the measure of similarity or the necessity of which similarity to the data can be calculated (Johnson and Wichern, 1992: 573).

Hierarchical Clustering Methods

In clustering analysis, there are two hierarchical methods called grouper and divider (Hubert, 1974: 701). In grouper hierarchical clustering analysis, each unit or observation is first considered as a cluster. Then the two closest clusters are merged into a new cluster. Thus, the number of clusters is reduced by

one at each stage. This process is illustrated by a figure called a dendrogram or tree graph. In divisive hierarchical clustering analysis, the process is the opposite of grouping hierarchical clustering analysis. This technique starts with a large set of all observations. Smaller clusters are formed by identifying dissimilar observations. The process is continued until each observation becomes a single cluster (Everitt et al., 2001: 154).

Hadri Kurozumi (2012) Unit Root Test Results

In order to test the stationarity of the series examined in the research, Hadri and Kurozumi (2012) unit root test, which takes into account the cross-sectional dependence and allows the existence of common factors by taking into account the unit root caused by the common factors that make up the series, has been discussed. Hadri and Kurozumi (2012) unit root test allows autocorrelation in the process that creates the series. This autocorrelation is corrected by the AR(p) process based on the SUR (Seemingly Unrelated Regression) method in the Sul-Phillips-Choi (2005, SPC) method. In the Lag-Augmented (LA) method, it is corrected with the dependent AR(p+1) process in the methods of Choi (1993) and Toda and Yamamoto (1995). Hadri and Kurozumi (2012) developed the KPSS unit root test developed by Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, and Shin (1992) for panel data and used the equation as follows:

$$\begin{aligned} y_{it} &= Z'_t \delta_i + f_t \gamma_i + \varepsilon_{it} \\ \varepsilon_{it} &= \phi_{i1} \varepsilon_{it-1} + \dots + \phi_{ip} \varepsilon_{it-p} + v_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

In this equation, Z'_t is the deterministic term. $Z'_t \delta_i$ represents individual effects. f_t represents one-dimensional unobservable common factor. γ_i denotes the factor loading and ε_{it} denotes the error terms following the AR(p) process. Hadri and Kurozumi (2012) regress y_{it} on $w_t = [Z'_t, \bar{y}_t, \bar{y}_{t-1}, \dots, \bar{y}_{t-p}]$ to eliminate cross-section dependency for each cross-section. In the SPC method, the series is opened in the AR(p) process and converted to the following equation:

$$y_{it} = Z'_t \delta_i + \check{\phi}_{i1} y_{it-1} + \dots + \check{\phi}_{ip} y_{it-p} + \check{\psi}_{i0} \bar{y}_t + \dots + \check{\psi}_{ip} \bar{y}_{t-p} + \hat{v}_{it} \quad (4)$$

The long-run variance of the model's estimation ($\hat{\sigma}_{vi}^2 = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{v}_{it}^2$) and, considering this variance, the SPC variance ($\hat{\sigma}_{iSPC}^2 = \frac{\hat{\sigma}_{vi}^2}{(1-\check{\phi}_i)^2}$) is calculated. Then the Z_A^{SPC} statistic is reached;

$$Z_A^{SPC} = \frac{1}{\hat{\sigma}_{iSPC}^2 T^2} \sum_{t=1}^T (S_{it}^w)^2 \quad (5)$$

In the LA technique, the series in the above equation is specified in the AR(p+1) process as follows;

$$y_{it} = Z'_t \tilde{\delta}_i + \tilde{\phi}_{i1} y_{it-1} + \dots + \tilde{\phi}_{ip} y_{it-p} + \tilde{\phi}_{ip+1} y_{it-p-1} + \tilde{\psi}_{i0} \bar{y}_t + \dots + \tilde{\psi}_{ip} \bar{y}_{t-p} + \tilde{v}_{it} \quad (6)$$

The LA variance ($\hat{\sigma}_{iLA}^2 = \frac{\hat{\sigma}_{vi}^2}{(1-\tilde{\phi}_{i1}-\dots-\tilde{\phi}_{ip})^2}$) obtained from the long-term variance of the model's estimation is calculated and the Z_A^{LA} statistic is obtained;

$$Z_A^{LA} = \frac{1}{\hat{\sigma}_{iLA}^2 T^2} \sum_{t=1}^T (S_{it}^w)^2 \quad (7)$$

The null hypothesis of the test, which takes into account both the serial correlation and the cross-section dependence, and is valid for all panel data sets, is "there is no unit root in the series [for $\phi_i(1) \neq 0 \forall_i$]". The alternative hypothesis is "there is a unit root in the series [for $\phi_i(1) = 0 \exists_i$]".

Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Panel Causality Test

Emirmahmutoğlu and Köse (2011) causality procedure is expressed as dependent on Granger causality test. This test, which can be used in heterogeneous panels, is a test that can be evaluated in cases where there is a cross-sectional dependence or there is no cointegration relationship between the variables (Altiner, 2019: 374). The model for the $k_i + \mathbf{dmax}_i$ VAR level in the causality test is expressed as follows:

$$z_{i,t} = u_i + A_{il}z_{i,t-1} + \dots + A_{ik}z_{i,t-ki} + \sum_{l=ki+1}^{ki+dmax_i} A_{il} z_{i,t-1} + u_{i,t}, i = 1, 2, \dots, T \quad (8)$$

Equation (2) states that parameter constraints do not include A_{il} , therefore the hypothesis $H_0: R_i\alpha_i = 0$ (no causality relationship) can be tested with standard Wald statistics.

In order to test the Granger causality hypothesis in heterogeneous panels, Fisher test statistics proposed by Fisher are evaluated. Fisher (1932) brought together several important levels (p-values) of independent tests. Fisher test statistics are used to determine the causality relationship. The equality of the test is expressed as follows:

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(p_i), \quad i = 1, 2, \dots, N \quad (9)$$

where the pi value denotes the p values corresponding to the Wald statistics of the i-th cross-section. In addition, this test statistic has a chi-square distribution with 2N degrees of freedom. The test N value is considered valid if $T \rightarrow \infty$. Fisher test cannot give effective results in case of cross-sectional dependence in the series. In this case, the test is obtained by the bootstrap method. Therefore, the $k_i + dmax_i$ lagged VAR model is expressed as follows:

$$x_{i,t} = \mu_i^x + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{11,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{12,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^x \quad (10)$$

$$y_{i,t} = \mu_i^y + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{21,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{22,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^y \quad (11)$$

The $k_i + dmax_i$ found in the equations (4) and (5) indicate the highest degree of integration in the system for each i. In other words, it indicates the maximum relationship in order to reveal the causality relationship between variables such as x and y (Emirmahmutoglu & Köse, 2011: 872).

Findings

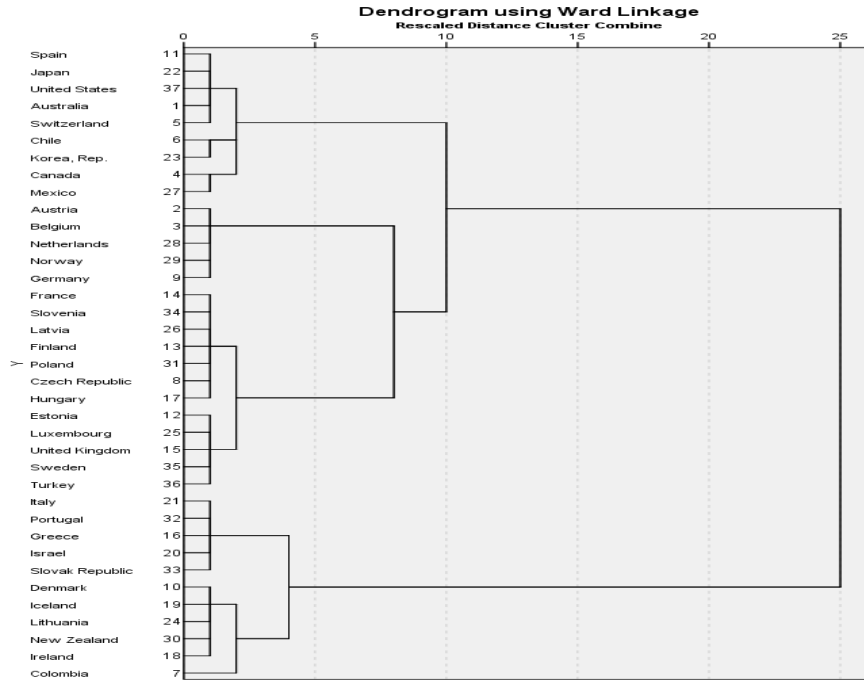
In this study, in which total public expenditures and their sub-items military expenditure, education expenditure, health expenditure, subvention and transfer expenditure, investment expenditure and growth variables were examined between 2000 and 2019, firstly, a cluster analysis was performed based on the variables 2000 and 2019. First of all, the clustering analysis results for the year 2000 are stated in Table 2 follow as:

Table 2: Clustering Analysis Results for the Year 2000

Stage	Cluster Combining			Stage	Cluster Combining		
	Cluster 1	Cluster 2	Coefficient		Cluster 1	Cluster 2	Coefficient
1	11	22	9.763	19	18	24	712.504
2	12	25	21.691	20	4	27	800.250
3	14	34	35.908	21	16	21	892.511
4	15	35	51.070	22	1	11	993.780
5	24	30	71.926	23	8	14	1114.399
6	13	31	95.091	24	12	15	1239.740
7	1	5	118.475	25	10	18	1401.479
8	14	26	143.127	26	16	33	1577.467
9	10	19	173.381	27	2	9	1761.662
10	2	3	206.667	28	12	36	1967.102
11	8	13	240.294	29	4	6	2225.092
12	21	32	275.340	30	8	12	2528.427
13	28	29	310.799	31	1	4	2868.688
14	6	23	353.605	32	7	10	3270.893
15	16	20	408.126	33	7	16	4025.499
16	9	28	477.767	34	2	8	5717.146
17	11	37	551.386	35	1	2	7966.754
18	8	17	630.958	36	1	7	13958.068

When the findings obtained as a result of the analysis are evaluated, it is possible to state that the countries that unite first and are most similar (or least similar) are Spain and Japan, which appear in the first stage. After these two countries, the most similar country pairs are respectively; Estonia-Luxembourg, France-Slovenia, United Kingdom-Sweden, Lithuania-New Zealand, Finland-Poland, Australia-Switzerland. In the first 7 stages, 14 different countries are clustered in pairs, while in the 8th stage Latvia is included in the France-Slovenia cluster.

It is possible to examine the clustering stages of countries not only through the chart but also with the resulting dendrogram graph. The results obtained with the dendrogram graph are as follows:

Figure 3: Display of Clustering Analysis Results of the Year 2000 with Dendrogram Chart

According to Figure 3, the countries that combine at the closest distance in the first place are Spain, Japan, USA, Australia, and Switzerland. Here, the shortness of the junction distance is also proportional to the coefficient in the table. It is seen that Austria, Belgium, Netherlands, Norway, and Germany are the countries that unite in the second rank. In the third rank, France, Slovenia, Latvia, Finland, Poland, Czech Republic, Hungary are seen to combine in a short distance. In the fourth rank, Estonia, Luxembourg, United Kingdom, Sweden, Turkey, Italy, Portugal, Greece, Israel, and the Slovak Republic combine in a short distance. In the fifth rank, Denmark, Iceland, Lithuania, New Zealand, and Ireland meet in the common cluster. Therefore, the dendrogram graph given as a figure is a more visual version of Table 2 mentioned above. Again, in the last stage of the dendrogram, it is observed that all countries unite to form a single cluster. The situation in question is shown in the chart in stage 37.

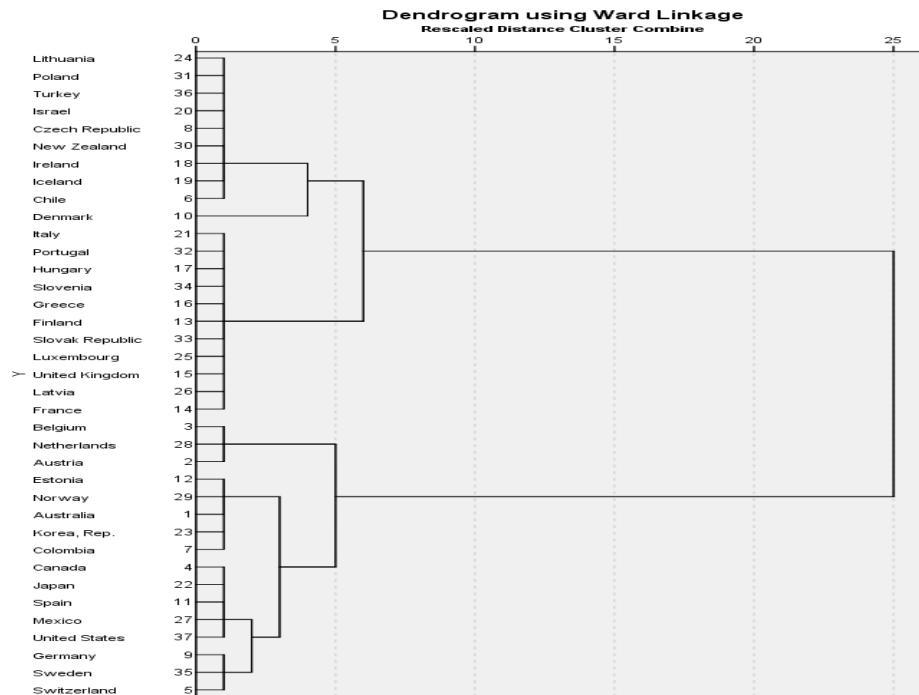
Cluster analysis results for 2019 are in Table 3 follow as:

Table 3: Clustering Analysis Results for the Year 2019

Stage	Cluster Combining			Stage	Cluster Combining		
	Cluster 1	Cluster 2	Coefficient		Cluster 1	Cluster 2	Coefficient
1	24	31	6.630	19	2	3	530.377
2	4	22	16.978	20	16	17	606.055
3	13	33	27.545	21	4	27	686.276
4	21	32	39.200	22	1	7	772.120
5	3	28	56.428	23	13	14	865.352
6	17	21	74.304	24	8	20	969.424
7	13	25	92.431	25	8	18	1075.481
8	17	34	113.068	26	4	37	1189.617
9	15	26	135.935	27	5	9	1311.566
10	12	29	159.135	28	1	12	1496.512
11	8	30	184.180	29	6	8	1719.338
12	18	19	214.165	30	13	16	1963.280
13	4	11	245.283	31	4	5	2378.441
14	1	23	276.748	32	1	4	2947.801
15	14	15	314.109	33	6	10	3885.941
16	24	36	353.997	34	1	2	4901.716
17	9	35	401.668	35	6	13	6213.351
18	20	24	457.801	36	1	6	12491.488

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is possible to state that the countries that unite first and that are most similar (or least similar) are Lithuania and Poland, which appear in the first stage. After these two, the most similar country pairs are respectively; Canada-Japan, Finland-Slovak Republic, Italy-Portugal, Canada-Japan, Finland-Slovak Republic, Belgium-Netherlands, Hungary-Italy. In the first 7 stages, 14 different countries are clustered in pairs, while in the 8th stage Luxembourg is included in the Finland-Slovak Republic cluster.

. The results obtained with the dendrogram plot are as follows:

Figure 4: Display of Clustering Analysis Results for 2019 with Dendrogram Chart

According to Figure 4, the countries that combine at the closest distance in the first place are Lithuania, Poland, Turkey, Israel, Czech Republic, New Zealand, Ireland, Iceland, and Chile. It is seen that Italy, Portugal, Hungary, Slovenia, Greece, Finland, Slovak Republic, Luxembourg, United Kingdom, Latvia, and France are the countries that combine in the second rank in a short distance. Belgium, the Netherlands, and Austria combine in the third rank. In the fourth rank, Estonia, Norway, Australia, Korea, and Colombia combined. In the fifth rank, Canada, Japan, Spain, Mexico, and the USA combined. In the sixth rank, Germany, Sweden, and Switzerland meet in the common cluster. Therefore, the dendrogram graph given as a figure is a more visual version of Table 3 mentioned above. Again, in the last stage of the dendrogram, it is observed that all countries unite to form a single cluster. The situation in question is shown in the chart in step 37.

The results of the clustering analysis according to the distances are shown in Table 4 and Table 5 as follows:

Table 4: According to the Distance 5 Clustering Analysis Results

2000				2019			
Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 4	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 4
Spain	Austria	France	Italy	Lithuania	Italy	Belgium	Estonia
Japan	Belgium	Slovenia	Portugal	Poland	Portugal	Netherlands	Norway
USA	Netherlands	Latvia	Greece	Turkey	Hungary	Austria	Australia
Australia	Norway	Finland	Israel	Israel	Slovenia		Korea
Switzerland	Germany	Poland	Slovak Republic	Czech Republic	Greece		Colombia
Chile		Czech Republic	Denmark	New Zeland	Finland		Canada
Korea		Hungary	Iceland	Ireland	Slovak Republic		Japan
Canada		Estonia	Lithuania	Iceland	Luxembourg		Spain
Mexico		Luxembourg	New Zeland	Chile	United Kingdom		Mexico
		United Kingdom	Ireland	Denmark	Latvia		USA
		Sweden	Colombis		France		Germany
		Turkey					Sweden
							Switzerland

According to the results of Table 4, it is seen that 4 clusters were formed according to 5 distances in the two years analyzed. Compared to 2000, it is seen that there are nine countries in the first cluster, five countries in the second cluster, twelve countries in the third cluster, and ten countries in the last cluster. According to 2019, there are ten countries in the first cluster, eleven countries in the second cluster, three countries in the third cluster and thirteen countries in the last cluster.

Table 5: According to the Distance 10 Clustering Analysis Results

2000			2019		
Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 2
Spain	Austria	Italy	Lithuania	Luxembourg	Belgium
Japan	Belgium	Portugal	Poland	United Kingdom	Netherlands
USA	Netherlands	Greece	Turkey	Latvia	Austria
Australia	Norway	Turkey	Israel	France	Estonia
Switzerland	Germany	Slovak Republic	Czech Republic		Norway
Chile	France	Denmark	New Zeland		Australia
Korea	Slovenia	Iceland	İreland		Korea
Canada	Latvia	Lithuania	Iceland		Colombia
Mexico	Finland	New Zeland	Chile		Canada
	Poland	İreland	Denmark		Japan
	Czech Republic	Colombia	Italy		Spain
	Hungary		Portugal		Mexico
	Estonia		Hungary		USA
	Luxembourg		Slovenia		Germany
	United Kingdom		Greece		Sweden
	Sweden		Finland		Switzerland
	Turkey		Slovak Republic		

According to the results of Table 5, it is seen that 3 clusters were formed according to 10 distances in 2000, and 2 clusters were formed according to 10 distances in 2019. Compared to 2000, it is seen that there are nine countries in the first cluster, seventeen countries in the second cluster, and eleven countries in the last cluster. According to 2019, it is seen that there are twenty-one countries in the first cluster and sixteen countries in the last cluster.

In panel data analysis, cross-section dependencies are tested before determining the stationarity of the variables. The cross-section dependence plays a guiding role in the determination of the unit root analysis of the series. The results of the cross-section dependency test of the model created within the scope of the study are as stated in Table 6:

Tablo 6: Cross-Section Dependence Test

Expenditure			Growth		
Test	Statistic	Prob.	Test	Statistic	Prob.
Breusch-Pagan LM	2965.266	0.00	Breusch-Pagan LM	4985.518	0.00
Pesaran scaled LM	61.98571	0.00	Pesaran scaled LM	117.3403	0.00
Bias-corrected scaled LM	61.01203	0.00	Bias-corrected scaled LM	116.3666	0.00
Pesaran CD	28.53507	0.00	Pesaran CD	66.34626	0.00
Military			Education		
Test	Statistic	Prob.	Test	Statistic	Prob.
Breusch-Pagan LM	4427.513	0.00	Breusch-Pagan LM	3165.143	0.00
Pesaran scaled LM	102.0510	0.00	Pesaran scaled LM	67.46229	0.00
Bias-corrected scaled LM	101.0773	0.00	Bias-corrected scaled LM	66.48861	0.00
Pesaran CD	42.76280	0.00	Pesaran CD	2.417078	0.00
Health			Transfer		
Test	Statistic	Prob.	Test	Statistic	Prob.
Breusch-Pagan LM	6608.072	0.00	Breusch-Pagan LM	5197.106	0.00
Pesaran scaled LM	161.7980	0.00	Pesaran scaled LM	123.1378	0.00
Bias-corrected scaled LM	160.8243	0.00	Bias-corrected scaled LM	122.1641	0.00
Pesaran CD	52.84694	0.00	Pesaran CD	19.50492	0.1661
Investment					
Test	Statistic	Prob.			
Breusch-Pagan LM	4867.876	0.00			
Pesaran scaled LM	114.1169	0.00			
Bias-corrected scaled LM	113.1432	0.00			
Pesaran CD	25.32835	0.00			

Note: The symbols *, ** and *** show the significance levels at 1%, 5% and 10%, respectively.

As it is seen in Table 6 since the probability values of the variables are less than 0.01, the null hypothesis is rejected and it is seen that there is a cross-section dependence in the series. The tests to be applied after the cross-sectional addition finding is obtained should be second-generation tests.

The results of the Delta Test used to assess the homogeneity are shown in Table 7:

Table 7: Delta Test Examine

Delta Δ	2.466	prob	0.002
Delta Δ_{adj}	2.717	prob	0.003

The probability values of both Delta Δ and Delta Δ_{adj} tests appeared to be less than the threshold value of 0.05 thus the H_0 hypothesis was rejected and the variables were found to be heterogeneous.

The results obtained with the Hadri-Kurozumi unit root test, one of the second generation unit root tests decided after the cross-sectional dependency test, are shown in Table 8 as follows:

Tablo 8: Hadri-Kurozumi Unit Root Test Results

I(0)			I(1)		
Expenditure			Expenditure		
	prob			prob	
ZA_spac	14	0.00	ZA_spac	0.2914	0.3854
ZA_la	12.24	0.00	ZA_la	1.034	0.1506
Growth			Growth		
	prob			prob	
ZA_spac	9.907	0.00	ZA_spac	1.62	0.051
ZA_la	14	0.00	ZA_la	2.28	0.011
Military			Military		
	prob			prob	
ZA_spac	6.433	0.00	ZA_spac	-0.38	0.65
ZA_la	6.92	0.00	ZA_la	-0.32	0.62
Education			Education		
	prob			prob	
ZA_spac	5.18	0.00	ZA_spac	1.076	0.141
ZA_la	5.95	0.00	ZA_la	0.724	0.235
Health			Health		
	prob			prob	
ZA_spac	33.76	0.00	ZA_spac	0.2077	0.417
ZA_la	49.58	0.00	ZA_la	-1.440	0.9252
Transfer			Transfer		
	prob			prob	
ZA_spac	2.81	0.00	ZA_spac	-1.14	0.87
ZA_la	5.88	0.00	ZA_la	-0.67	0.74
Investment			Investment		
	prob			prob	
ZA_spac	13.86	0.00	ZA_spac	0.6884	0.2456
ZA_la	16.52	0.00	ZA_la	2.15	0.0156

Note: The symbols *, ** and *** show the significance levels at 1%, 5% and 10%, respectively.

According to the Hadri-Kurozumi unit root test results, the null hypothesis that the series is stationary for all the variables examined was rejected. The first difference of these variables was taken and the variables were made stationary.

The results of Emirmahmutoğlu and Köse causality tests, which were carried out to determine the causality relationship between the variables, are presented in the tables below. First, the results of the analysis examining the causality relationship between public expenditures and growth are as follows:

Table 9: Causality Test Results between Public Expenditure and Growth

Expenditure→Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth→Expenditure	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	1	0.321	0.571	Australia	1	0.884	0.347
Austria	1	0.987	0.32	Austria	1	0.002	0.968
Belgium	1	0.165	0.684	Belgium	1	0.19	0.663
Canada	3	13.27	0.004*	Canada	3	3.369	0.338
Switzerland	3	2533	0.469	Switzerland	3	3.776	0.287
Chile	1	1093	0.296	Chile	1	7.314	0.007*
Colombia	1	1852	0.174	Colombia	1	0.232	0.63
Czech Republic	2	1804	0.406	Czech Republic	2	0.01	0.995
Germany	1	0.207	0.649	Germany	1	0.081	0.776
Denmark	1	0.179	0.672	Denmark	1	0.003	0.957
Spain	3	8136	0.043	Spain	3	3.312	0.346
Estonia	2	0.38	0.827	Estonia	2	0.908	0.635
Finland	1	1720	0.19	Finland	1	0.446	0.504
France	1	4133	0.042	France	1	0.951	0.33
United Kingdom	1	2072	0.15	United Kingdom	1	3.111	0.078***
Greece	1	5137	0.023*	Greece	1	0.009	0.926
Hungary	1	1317	0.251	Hungary	1	1.334	0.248
Ireland	1	5398	0.02*	Ireland	1	0.352	0.553
Iceland	3	1275	0.735	Iceland	3	8.459	0.037
Israel	3	0.774	0.856	Israel	3	6.763	0.08***
Italy	1	0.795	0.373	Italy	1	0.602	0.438
Japan	1	0.491	0.483	Japan	1	0.031	0.861
Korea, Rep.	1	0.26	0.61	Korea, Rep.	1	0.315	0.575
Lithuania	3	0.922	0.82	Lithuania	3	0.885	0.829
Luxembourg	1	0.109	0.742	Luxembourg	1	0.004	0.948
Latvia	1	22.053	0.00*	Latvia	1	0.249	0.710
Mexico	2	1.168	0.558	Mexico	2	0.488	0.784
Netherlands	1	0	0.99	Netherlands	1	0.085	0.77
Norway	1	0.324	0.569	Norway	1	0.058	0.81
New Zealand	3	40.174	0.00*	New Zealand	3	0.234	0.972
Poland	2	6.089	0.048	Poland	2	6.319	0.042
Portugal	1	2.464	0.117	Portugal	1	0.023	0.878
Slovak Republic	1	5.405	0.02*	Slovak Republic	1	1.552	0.213
Slovenia	1	6.883	0.009*	Slovenia	1	0.151	0.697
Sweden	3	4.087	0.252	Sweden	3	5.758	0.124
Turkey	2	1.728	0.421	Turkey	2	1.050	0.592
USA	3	1.158	0.763	USA	3	2.364	0.5
Panel Fisher Test Stats.		168.200	0.00*	Panel Fisher Test Stats.		73.961	0.479

Note: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

The findings obtained as a result of the analysis show that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from public expenditures to growth for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

According to the individual test results, it is seen that there is a causality relationship at the 1% significance level from public expenditures to growth in Canada, Greece, Latvia, New Zealand and Slovenia. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirms the Keynesian hypothesis. In the United Kingdom and Israel countries, it is seen that there is a causality relationship at the 10% significance level from growth to public expenditures. The causality relationship obtained confirms the Wagner Law.

The results of the analysis examining the causality relationship between military expenditures and growth are as follows:

Table 10: Causality Test Results between Military Expenditure and Growth

Military- Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth- Military	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	3	9.892	0.02**	Australia	3	0.481	0.786
Austria	3	11.937	0.008*	Austria	3	0.008	0.929
Belgium	1	1.431	0.232	Belgium	1	0.014	0.904
Canada	1	0.78	0.377	Canada	1	1.065	0.302
Switzerland	3	9.470	0.024**	Switzerland	3	4.072	0.131
Chile	1	0.048	0.826	Chile	1	0.048	0.826
Colombia	2	2.010	0.366	Colombia	2	2.010	0.366
Czech Republic	1	0.024	0.802	Czech Republic	1	3.024	0.082***
Germany	1	0.018	0.893	Germany	1	0.018	0.893
Denmark	3	10.991	0.102	Denmark	3	10.991	0.012**
Spain	1	1.128	0.288	Spain	1	1.128	0.288
Estonia	3	0.898	0.731	Estonia	3	19.898	0.00*
Finland	1	0.244	0.114	Finland	1	8.244	0.004*
France	1	0.247	0.619	France	1	0.309	0.578
United Kingdom	2	0.391	0.822	United Kingdom	2	0.391	0.822
Greece	1	0.008	0.928	Greece	1	0.008	0.928
Hungary	3	0.735	0.522	Hungary	3	7.735	0.052***
Ireland	1	0.216	0.642	Ireland	1	0.216	0.642
Iceland	1	0.334	0.994	Iceland	1	0	0.995
Israel	3	4.564	0.207	Israel	3	9.748	0.021**
Italy	1	0.942	0.332	Italy	1	0.728	0.394
Japan	2	1.731	0.421	Japan	2	0.759	0.684
Korea, Rep.	3	4.308	0.23	Korea, Rep.	3	4.308	0.23
Lithuania	2	0.705	0.703	Lithuania	2	0.705	0.703
Luxembourg	2	1.217	0.544	Luxembourg	2	1.217	0.544
Latvia	3	3.524	0.318	Latvia	3	3.524	0.318
Mexico	2	0.554	0.758	Mexico	2	2.763	0.096***
Netherlands	1	0.211	0.646	Netherlands	1	3.473	0.324
Norway	3	0.154	0.23	Norway	3	19.754	0.00*
New Zealand	1	0.007	0.933	New Zealand	1	0.342	0.559
Poland	2	1.069	0.586	Poland	2	1.069	0.586
Portugal	1	0.134	0.714	Portugal	1	0.031	0.86
Slovak Republic	1	0.025	0.875	Slovak Republic	1	0.004	0.948
Slovenia	1	1.942	0.163	Slovenia	1	1.478	0.224
Sweden	2	5.150	0.076***	Sweden	2	6.010	0.111
Turkey	3	3.338	0.342	Turkey	3	3.338	0.342
USA	3	3.195	0.363	USA	3	3.068	0.381
Panel Fisher		130.973	0.00*	Panel Fisher		18.660	0.641

Note: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from military expenditures to growth for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

According to the individual test results, there is a 1% significance level causality relationship from military expenditures to growth in Austria. It is seen that there is a causality relationship at the 5% significance level from military expenditures to growth in Australia and Switzerland, and at 10% significance level from military expenditures to growth in Sweden. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirms the Keynesian hypothesis. In Estonia, Finland and Norway, a causality relationship is observed at the 1% significance level from growth to military expenditures. It is seen that there is a causality relationship at the 5% significance level from growth to military expenditures in Denmark and Israel, and at 10% significance level from growth to military expenditures in the Czech Republic, Hungary and Mexico countries. The causality relationship obtained confirms the Wagner Law.

The results of the analysis examining the causality relationship between education expenditures and growth are as follows:

Table 11: Causality Test Results between Education Expenditure and Growth

Education-Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth - Education	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	1	0.01	0.921	Australia	1	4.197	0.04*
Austria	1	0.002	0.96	Austria	1	0.002	0.961
Belgium	1	0.012	0.912	Belgium	1	0.236	0.627
Canada	1	1.839	0.175	Canada	1	6.065	0.014**
Switzerland	1	0.033	0.855	Switzerland	1	0.092	0.762
Chile	1	0.547	0.46	Chile	1	3.7	0.054***
Colombia	1	6.846	0.009*	Colombia	1	0.109	0.741
Czech Republic	1	2.080	0.149	Czech Republic	1	0.017	0.897
Germany	1	2.396	0.122	Germany	1	0.146	0.703
Denmark	1	0.006	0.937	Denmark	1	0.007	0.935
Spain	1	2.213	0.137	Spain	1	0.359	0.549
Estonia	3	4.566	0.207	Estonia	3	0.767	0.857
Finland	1	0.003	0.959	Finland	1	0.046	0.83
France	1	0.038	0.845	France	1	0.018	0.894
United Kingdom	1	0.023	0.88	United Kingdom	1	0.055	0.815
Greece	1	0.002	0.962	Greece	1	5.701	0.017**
Hungary	1	0.172	0.678	Hungary	1	0.055	0.815
Ireland	1	1.962	0.161	Ireland	1	0.318	0.573
Iceland	3	2.686	0.443	Iceland	3	5.452	0.142
Israel	2	2.214	0.331	Israel	2	1.69	0.43
Italy	2	0.353	0.838	Italy	2	2.178	0.337
Japan	1	2.370	0.124	Japan	1	0.161	0.688
Korea, Rep.	1	0.854	0.356	Korea, Rep.	1	1.667	0.197
Lithuania	3	19.541	0.00*	Lithuania	3	0.202	0.98
Luxembourg	3	3.640	0.303	Luxembourg	3	1.599	0.66
Latvia	3	14.022	0.003*	Latvia	3	1.175	0.759
Mexico	2	3.369	0.186	Mexico	2	7.852	0.02**
Netherlands	1	0	0.99	Netherlands	1	0.09	0.759
Norway	1	0.474	0.491	Norway	1	0.314	0.575
New Zealand	1	0.003	0.955	New Zealand	1	3.384	0.066***
Poland	3	10.142	0.017**	Poland	3	3.255	0.354
Portugal	2	0.015	0.992	Portugal	2	1.064	0.587
Slovak Republic	1	0.668	0.414	Slovak Republic	1	0.135	0.714
Slovenia	1	0.807	0.369	Slovenia	1	0.029	0.864
Sweden	3	17.840	0.00*	Sweden	3	0.555	0.91

Turkey	2	0.836	0.658	Turkey	2	0.061	0.97
USA	3	24.720	0.00*	USA	3	5.113	0.16
Panel Fisher		131.958	0.00*	Panel Fisher		72.347	0.53

Not: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from education expenditures to growth for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

According to the individual causality test results, there is a causality relationship at the 1% significance level from education expenditures to growth in Colombia, Lithuania, Latvia, Sweden and the USA. It is seen that there is a causality relationship at the level of 5% significance from education expenditures to growth in Poland. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirms the Keynesian Hypothesis. In Australia, Canada, Greece and Mexico, there is a causality relationship from growth to education expenditures at the 5% significance level. It is seen that there is a 10% significance level causality relationship from growth to education expenditures in Chile and New Zealand. The causality relationship obtained confirms the Wagner Law.

The results of the analysis examining the causality relationship between health expenditures and growth are as follows:

Table 12: Causality Test Results between Health Expenditure and Growth

Health -Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth-Health	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	1	7.591	0.006*	Australia	1	0.012	0.914
Austria	1	0.016	0.9	Austria	1	0.001	0.97
Belgium	2	1.099	0.577	Belgium	2	2.298	0.317
Canada	2	2.948	0.229	Canada	2	1.389	0.499
Switzerland	3	1.528	0.676	Switzerland	3	2.230	0.526
Chile	1	0.230	0.124	Chile	1	3.773	0.052***
Colombia	2	0.496	0.78	Colombia	2	8.928	0.012**
Czech Republic	2	0.448	0.799	Czech Republic	2	0.194	0.907
Germany	3	5.142	0.162	Germany	3	2.065	0.559
Denmark	2	1.549	0.461	Denmark	2	10.222	0.006*
Spain	3	15.790	0.001*	Spain	3	7.948	0.047**
Estonia	3	0.607	0.895	Estonia	3	7.593	0.055***
Finland	1	0.829	0.363	Finland	1	0.004	0.947
France	2	1.170	0.557	France	2	0.899	0.638
United Kingdom	1	2.268	0.132	United Kingdom	1	20.271	0.00*
Greece	1	0.002	0.965	Greece	1	0.154	0.695
Hungary	1	0.099	0.753	Hungary	1	0.038	0.845
Ireland	1	0.59	0.442	Ireland	1	0.065	0.799
Iceland	1	0.586	0.444	Iceland	1	0.895	0.344
Israel	3	4.475	0.214	Israel	3	7.757	0.051***
Italy	1	6.195	0.013**	Italy	1	0.684	0.408
Japan	2	3.064	0.216	Japan	2	12.684	0.002*
Korea, Rep.	3	8.216	0.042	Korea, Rep.	3	19.909	0.00*
Lithuania	2	7.385	0.025**	Lithuania	2	4.644	0.098
Luxembourg	1	0.074	0.79	Luxembourg	1	0.414	0.52
Latvia	3	15.004	0.002*	Latvia	3	3.710	0.295
Mexico	3	4.398	0.222	Mexico	3	10.946	0.012**
Netherlands	2	0.54	0.762	Netherlands	2	0	0.999
Norway	3	0.723	0.868	Norway	3	6.962	0.073***
New Zealand	1	12.395	0.00*	New Zealand	1	0.704	0.4
Poland	2	8.442	0.015**	Poland	2	5.156	0.076***
Portugal	3	3.5	0.321	Portugal	3	0.485	0.922
Slovak Republic	1	0	0.995	Slovak Republic	1	1.489	0.222
Slovenia	1	0.855	0.355	Slovenia	1	0.004	0.95
Sweden	2	2.401	0.301	Sweden	2	7.470	0.024**
Turkey	3	1.510	0.68	Turkey	3	2.471	0.48
USA	2	5.218	0.074***	USA	2	0.13	0.937
Panel Fisher		34.870	0.37	Panel Fisher		151.488	0.00*

Not: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from growth to health expenditures for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Wagner Law.

According to the individual test results, there is a causality relationship at the 1% significance level from growth to health expenditures in Denmark, United Kingdom and Japan. In Colombia, Spain, Mexico and Sweden, there is a causality relationship from growth to health expenditures at a significance level of 5%. It is seen that there is a 10% significance level causality relationship from growth to health expenditures in Estonia, Israel, Norway and Poland. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirmed by the Wagner Law. In Australia, Spain, Latvia and New Zealand, there is a causality relationship from health expenditures to growth at the 1% significance level. In Chile, Italy, Lithuania and Poland, there is a causality relationship from health expenditures to growth at the 5% significance level. It is seen that there is a causality relationship at the 10% significance level from health expenditures to growth in the USA. The causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

The results of the analysis examining the causality relationship between subvention-transfer expenditures and growth are as follows:

Table 13: Causality Test Results between Subvention-Transfer Expenditure and Growth

Subvention /Transfer- Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth-Transfer	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	3	0.614	0.893	Australia	3	6.859	0.077***
Austria	2	1.823	0.402	Austria	2	0.254	0.881
Belgium	1	0.003	0.955	Belgium	1	0.068	0.794
Canada	2	7.048	0.029**	Canada	2	4.510	0.105
Switzerland	1	1.122	0.29	Switzerland	1	1.257	0.262
Chile	1	0.429	0.512	Chile	1	1.258	0.262
Colombia	3	10.088	0.018**	Colombia	3	1.010	0.799
Czech Republic	1	1.127	0.288	Czech Republic	1	0.498	0.48
Germany	1	0.162	0.688	Germany	1	0.222	0.637
Denmark	1	0.607	0.436	Denmark	1	2.022	0.155
Spain	1	0.144	0.704	Spain	1	0.002	0.963
Estonia	2	0.698	0.705	Estonia	2	0.99	0.61
Finland	1	0.195	0.659	Finland	1	0.047	0.829
France	1	0.379	0.538	France	1	0.438	0.508
United Kingdom	1	0.634	0.43	United Kingdom	1	0.763	0.38
Greece	1	2.148	0.143	Greece	1	0.012	0.911
Hungary	1	0.036	0.85	Hungary	1	0.28	0.597
Ireland	3	2.195	0.533	Ireland	3	2.061	0.56
Iceland	1	0.062	0.803	Iceland	1	0.981	0.322
Israel	2	0.028	0.986	Israel	2	0.148	0.929
Italy	1	0.104	0.748	Italy	1	0	0.998
Japan	2	7.457	0.024**	Japan	2	0.307	0.858
Korea, Rep.	3	1.256	0.74	Korea, Rep.	3	1.686	0.64
Lithuania	1	0.01	0.919	Lithuania	1	1.078	0.299
Luxembourg	2	17.095	0.00*	Luxembourg	2	0.151	0.93
Latvia	2	0.909	0.635	Latvia	2	1.975	0.372
Mexico	3	1.966	0.579	Mexico	3	1.976	0.577
Netherlands	3	14281	0.003*	Netherlands	3	0.155	0.271
Norway	1	0.238	0.625	Norway	1	0.017	0.895
New Zealand	1	3.610	0.06***	New Zealand	1	0.029	0.87
Poland	2	5.987	0.04**	Poland	2	1.028	0.598
Portugal	2	0.856	0.652	Portugal	2	0.337	0.845
Slovak Republic	1	0.001	0.973	Slovak Republic	1	0.926	0.336
Slovenia	1	0.003	0.984	Slovenia	1	0.718	0.397
Sweden	2	4.228	0.121	Sweden	2	0.932	0.627
Turkey	3	14.914	0.00*	Turkey	3	0.130	0.102
USA	1	1.108	0.292	USA	1	0.874	0.35
Panel Fisher		109.745	0.00*	Panel Fisher		62.852	0.82

Not: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from subvention and transfer expenditures to growth for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

According to the individual test results, there is a causality relationship at the 1% significance level from subvention and transfer expenditures to growth in Luxembourg, Netherlands and Turkey. In Canada, Colombia, Japan and Poland, there is a causality relationship from subvention and transfer expenditures to growth at the 5% significance level. It is seen that there is a 10% significance level causality relationship from subvention and transfer expenditures to growth in New Zealand. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirms the Keynesian Hypothesis. It is seen that there is a causality relationship at the 10% significance level from growth to subvention and transfer expenditures in Australia. The causality relationship obtained confirms the Wagner Law. The results of the analysis examining the causality relationship between investment expenditures and growth are as follows:

Table 14: Causality Test Results between Investment Expenditure and Growth

Investment-Growth	Lag	Wald Stats.	Prob.	Growth-Investment	Lag	Wald Stats.	Prob.
Australia	3	19.472	0.00*	Australia	3	0.558	0.139
Austria	1	0.227	0.634	Austria	1	3.392	0.065***
Belgium	1	0.073	0.786	Belgium	1	0.432	0.511
Canada	2	2.793	0.247	Canada	2	4.786	0.091
Switzerland	3	1.468	0.69	Switzerland	3	47.913	0.00*
Chile	1	0.254	0.614	Chile	1	0.614	0.433
Colombia	3	4.626	0.201	Colombia	3	7.338	0.062***
Czech Republic	1	1.225	0.268	Czech Republic	1	0.046	0.831
Germany	3	16.006	0.001*	Germany	3	1.913	0.591
Denmark	1	7.645	0.006*	Denmark	1	2.407	0.121
Spain	1	5.028	0.025**	Spain	1	0.64	0.424
Estonia	3	4.455	0.216	Estonia	3	7.219	0.065***
Finland	3	4.742	0.192	Finland	3	3.196	0.362
France	2	1.783	0.41	France	2	10.044	0.007*
United Kingdom	2	5.607	0.06***	United Kingdom	2	2.087	0.35
Greece	1	0.001	0.975	Greece	1	2.550	0.11
Hungary	1	0.15	0.698	Hungary	1	0.042	0.837
Ireland	1	0.734	0.989	Ireland	1	1.148	0.284
Iceland	1	3.231	0.072***	Iceland	1	0.01	0.919
Israel	3	0.963	0.81	Israel	3	3.050	0.384
Italy	2	0.35	0.838	Italy	2	12.227	0.002*
Japan	3	0.968	0.619	Japan	3	24.661	0.00*
Korea, Rep.	3	5.897	0.12	Korea, Rep.	3	5.360	0.15
Lithuania	1	4.257	0.039**	Lithuania	1	0.231	0.631
Luxembourg	2	0.262	0.88	Luxembourg	2	2.233	0.33
Latvia	2	12.353	0.002*	Latvia	2	0.82	0.664
Mexico	2	3.453	0.178	Mexico	2	0.536	0.765
Netherlands	3	6.013	0.111	Netherlands	3	12.348	0.006*
Norway	3	25.134	0.00*	Norway	3	0.175	0.114
New Zealand	1	0.546	0.46	New Zealand	1	4.763	0.03**
Poland	1	0.371	0.542	Poland	1	0.335	0.563
Portugal	2	3.024	0.221	Portugal	2	4.540	0.103
Slovak Republic	2	0.683	0.711	Slovak Republic	2	1.384	0.501
Slovenia	1	1.092	0.296	Slovenia	1	0.473	0.988
Sweden	2	2.705	0.259	Sweden	2	0.62	0.733
Turkey	2	2.187	0.34	Turkey	2	11.502	0.00*
USA	2	3.435	0.179	USA	2	0.348	0.84
Panel Fisher		159.179	0.00*	Panel Fisher		19.000	0.34

Not: *, ** and *** indicate significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that there is a one-way causality relationship at the 1% significance level from investment expenditures to growth for the panel in general. It is seen that this causality relationship obtained confirms the Keynesian Hypothesis.

According to the individual test results, there is a causality relationship at the 1% significance level from investment expenditures to growth in Australia, Germany, Denmark, Latvia and Norway. In Spain and Lithuania countries, there is a causality relationship from investment expenditures to growth at the 5% significance level. It is seen that there is a 10% significance level causality relationship from investment expenditures to growth in England and Iceland. It is seen that the causality relationship obtained in these countries also confirms the Keynesian Hypothesis. In Switzerland, France, Italy, Japan, Netherlands and

Turkey, there is a causality relationship from growth to investment expenditures at a significance level of 1%. In New Zealand, there is a causality relationship from growth to investment expenditures at the 5% significance level. It is seen that there is a 10% significance level causality relationship from growth to investment expenditures in Austria, Colombia and Estonia. The causality relationship obtained confirms the Wagner Law.

CONCLUSION AND DISCUSSION

Wagner (1890) put forward the idea that the increase in public expenditure is an inevitable feature of developed and developing states. In the public finance literature, this proposal emphasized that as per capita income increases the share of the state in public sector expenditures also increases to meet the increasing protective, administrative and educational functions of the state. This means that economic growth is the cause of the growth in government spending. That is, public expenditure plays no role in economic growth and is therefore not seen as a policy tool. The Keynesian Hypothesis, on the other hand, accepts public expenditures as independent and exogenous, and claims that causality extends from the growth in public expenditures to the growth in national income. More importantly, according to this theory, public expenditure becomes a policy variable that can be used to affect economic growth. Based on this hypothesis, many developing countries have assigned the public sector the role of promoting growth and economic development. Various forms of market failure seem to have reinforced this policy. It is believed that government harmonizes conflicts between private and social interests, resists exploitation by foreign interests, and increases socially desirable investment. Since a large public sector means large government expenditures, government spending appears to spur growth in income. The role of the public sector is often criticized on the grounds that government is less effective than market forces in allocating resources. In addition, the regulatory process and, in this context, monetary and fiscal policies can potentially distort the incentive system. The rapid expansion of public expenditures may also lead to structural changes that support the relative growth of the service sector.

In this study, the relationship between variables covering the years 2000-2019 and public expenditures and growth for 37 OECD countries is tested. In the study, in which GDP was used as the independent variable, public expenditures (military, education, health, subvention and transfer, investment expenditure) were used as the dependent variable. The effect of total public expenditures and its sub-headings on growth has been examined by establishing separate models and the validity of the Wagner Law or Keynesian Hypothesis for OECD countries has been tried to be revealed. When the findings obtained as a result of the analyzes are examined for cluster analysis, for findings of the year 2000 are evaluated, it is possible to state that the countries that unite first and are most similar (or at least dissimilar) are Spain and Japan, which appear in the first step. The countries that converge in the first place at the closest distance are Spain, Japan, the United States of America, Australia, and Switzerland. When the findings of 2019 are evaluated, it is possible to state that the countries that unite first and are most similar (or least similar) are Lithuania and Poland, which appear in the first step. The countries that converge in the closest distance in the first place are Lithuania, Poland, Turkey, Israel, Czech Republic, New Zealand, Ireland, Iceland, and Chile. When the findings obtained as a result of the analyzes are examined throughout the panel; It is seen that there is a causality relationship at the 1% significance level from investment expenditures, subvention and transfer expenditures, education expenditures, military expenditures and public expenditures to growth. It is seen that this causality relationship confirms the Keynesian hypothesis. The only place where the Wagner Law is valid is the situation between the variables where there is a causality relationship at the 1% significance level from growth to health expenditures.

REFERENCES

- Abu-Bader, S., & Abu-Qarn, A. S. (2003). "Government Expenditures, Military Spending and Economic Growth: Causality Evidence from Egypt, Israel, and Syria". *Journal of Policy Modeling*, 25(6-7), p. 567-583.
- Altiner A. (2019). "MINT Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), s. 369-378.

- Arısoy, İ. (2005). "Wagner ve Keynes Hipotezleri Çerçevesinde Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi". Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), s. 63-80.
- Barro, R. (1989). A Cross Country Study Of Growth, Saving And Government. NBER Working Paper, No: 2855.
- Cergibozan, R., Çevik, E., & Demir, C. (2017). "Wagner Kanunu'nun Türkiye Ekonomisi için Sınanması: Çeşitli Zaman Serisi Bulguları". Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 54(625), s. 75-89.
- Chang, T., (2002). "An Econometric Test of Wagner's Law for Six Countries Based on Cointegration and Error-Correction Modelling Techniques", Applied Economics, 34(9), p. 1157-1169.
- Chletsos, M., & Kollias, C. (1997). "Testing Wagner's Law Using Disaggregated Public Expenditure Data in the case of Greece: 1958-93". Applied Economics, 29(3), p. 371-377.
- Choi, I. (1993). "Asymptotic Normality of the Least-Squares Estimates for Higher Order Autoregressive Integrated Processes with Some Applications", Econometric Theory, 9, p. 263-282.
- Dada, M. A. (2013). "Composition Effects of Government Expenditure on Private Consumption and Output Growth in Nigeria: A Single-Equation Error Correction Modelling". Romanian Journal of Fiscal Policy (RJFP), 4(2), p. 18-34.
- Emirmahmutoglu, F., & Kose, N. (2011), "Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels", Economic Modelling, 28 (3), p. 870-876.
- Everitt, B., Landau, S., & Leese, M. (2001). Cluster Analysis. London: Oxford University Press.
- Fisher, I. (1932). Booms and Depressions: Some First Principles (p. viii). New York: Adelphi Company.
- Gacener, A. (2005). "Türkiye Açısından Wagner Kanunu'nun Geçerliliğinin Analizi". Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(1), s. 103-122.
- Gandhi, V.P. (1971). "Wagner's Law of Public Expenditure: Do Recent Cross-Section Studies Confirm it?", Public Finance 26, p. 44-56.
- Goffman, I.J. (1968). "On the Empirical Testing of Wagner's law: A Technical Note", Public Finance 23, p. 359-366.
- Gupta, S.P. (1967). Public Expenditure and Economic Growth: A Time Series Analysis. Public Finance 22 (4), p. 423-461.
- Gupta, S. P. (1969). "Public Expenditure and Economic Development—A Cross-Section Analysis", Finanzarchiv/Public Finance Analysis, p. 26-41.
- Hadri, K., & Kurozumi, E. (2012). "A Simple Panel Stationarity Test in the Presence of Serial Correlation and a Common Factor", Economics Letters, 115(1), p. 31-34.
- Hubert, L. (1974). "Approximate Evaluation Techniques for the Single-Link and Completelink Hierarchical Clustering Procedures", Journal of the American Statistical Association, 69, p. 698-704.
- Johnson, A.R., & Wichern, D.W. (1992). Applied Multivariate Statistical Analysis. International Editions, New Jersey: Prentice Hall.
- Karabulut, Ş. (2020). "Wagner ve Keynes Hipotezinin Geçerliliği: Türkiye Örneği". Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 11(Ek), s. 150-168.
- Karaş, E. (2020). "Wagner Kanunu'nun BRICS Ülkeleri ve Türkiye Bazında Geçerliliğinin Sınanması". Maliye Dergisi, 178, s. 199-223.
- Kaufman, L., & Rousseeuw, P.J. (1990). Finding groups in data: An introduction to cluster analysis, New York: John Wiley and Sons.
- Kumar, S., Webber, D. J., & Fargher, S. (2012). "Wagner's Law revisited: Cointegration and Causality Tests for New Zealand". Applied Economics, 44(5), p. 607-616.

- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That Economic Time Series Have a Unit Root?. *Journal of econometrics*, 54(1-3), p. 159-178.
- Lamartina, S., & Zaghini, A. (2011). "Increasing Public Expenditure: Wagner's Law in OECD Countries". *German Economic Review*, 12(2), p. 149-164.
- Mann, A. J. (1980). "Wagner's Law: An Econometric Test for Mexico, 1925-1976". *National Tax Journal*, p. 189-201.
- Ram, R. (1986). "Causality Between Income and Government Expenditure: A Broad International Perspective". *Public Finance= Finances Publiques*, 41(3), p. 393-414.
- Payne, J.E., & Ewing, B.T. (1996). "International Evidence on Wagner's Hypothesis: A Cointegration Analysis", *Public Finance* 51: p. 258-274.
- Peacock, A.T., & Wiseman, J. (1961). *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*. Princeton University Press. 0-87014-071-X. <http://www.nber.org/books/peac61-1>.
- Peacock, A., & Scott, A. (2000). "The Curious Attraction of Wagner's Law", *Public Choice*, 102(1), p. 1-17.
- Permana, Y. H., & Wika, G. S. M. J. (2014). "Testing the Existence of Wagner Law and Government Expenditure Volatility in Indonesia Post-Reformation Era", *Journal of Economics and Sustainable Development*, 5(10), p. 130-140.
- Pryor, F.L. (1968). *Public Expenditures in Communist and Capitalist Nations*. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Sarı, R. (2003). "Kamu Harcamalarının Dünyada ve Türkiye'deki Gelişimi ve Türkiye'de Ulusal Gelir ile İlişkisi". *İktisat İşletme ve Finans*, 18(209), s. 25-38.
- Selen, U., & Eryiğit, K. (2009). "Yapısal Kırılmaların Varlığında Wagner Kanunu Türkiye İçin Geçerli mi?". *Maliye Dergisi*, 156, s. 177-198.
- Sul, D., Phillips, P. C., & Choi, C. Y. (2005). Prewhitening Bias in HAC Estimation. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 67(4), p. 517-546.
- Tatlıdil, H. (2002). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz*. Ankara: Ziraat Matbaacılık A.Ş. s. 329-332.
- Telek, C., & Telek, A. (2016). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Wagner ve Keynes Hipotezi Çerçevesinde İncelenmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), s. 628-642.
- Timur, M. C., & Albayrak, N. "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Wagner Kanunu". *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2016 Aralık ICOMEP Özel Sayısı, s. 803-813.
- Toda, H.Y., & Yamamoto, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes", *Journal of Econometrics*, 66, p. 225-250.
- Verma, S., & Arora, R. (2010) "Does the Indian Economy Support Wagner's Law? An Econometric Analysis", *Eurasian Journal of Business and Economics* 3:5, p. 77-91.
- Wagner, A. (1883). *Finanzwissenschaft*. Third edition. Leipzig: Winter.
- Yamak, N., & Küçükkale, Y. (1997). "Türkiye'de Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisi", *İktisat İşletme Finans Dergisi*, 12(131), s. 5-14.
- Yamak, R., & Zengin, A. (1997). "Kalman Filtre Yöntemi Ve Wagner Yasası: Türkiye Örneği, 1950-1996". *İktisat İşletme ve Finans*, 12(133), s. 32-43.
- Yavuz, H. B., & Doruk, Ö. T. (2018). "Türkiye Ekonomisi için Keynesyen Yaklaşım ve Wagner Yasası'nın Test Edilmesi: 1950-2017 Yılları Arasında Bir İnceleme". *Artıbilim: Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), s. 79-93.

Pandemi Sürecinde Refah Rejimlerine Sosyal Koruma Politikaları Açısından Bir Bakış

Fatmanur ALSANCAK¹
Emre BALCI²

Özet

Refah devletlerinin gelişimi 2. Dünya Savaşı sonrasında günümüze kadar birçok dönüm noktasından geçmiştir. Pandemi ile birlikte refah rejimlerinin sosyal koruma politikaları tekrar gündeme gelmiştir. Farklı refah sistemine sahip ülkeler, küresel salgın sürecinde ekonomik ve sosyal yönden başta kırılgan gruplar olmak üzere ülke vatandaşlarını korumaya yönelik politikalar uygulamıştır. Bu süreçle birlikte sosyal güvenlik sisteminden istihdama kadar birçok alanda refah devletlerinin sürdürülebilirliği tekrar tartışmaya açık hale gelmiştir. Ayrıca refah rejimlerine bakılmaksızın küresel bir sağlık sisteminin tüm ülkeler için önemi vurgulanmaktadır. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada Esping-Andersen'in ortaya koyduğu refah rejimlerine göre pandemi politikaları karşılaştırılmış, her bir refah sistemine örnek olarak gösterilen ülkeler olarak Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İsveç ve Türkiye'nin salgındaki sosyal koruma politikaları karşılaştırılmıştır. Uygulanan sosyal koruma politikalarının genel bir resmi çekilerek pandemi döneminde refah devletlerinin işlevselliği tartışılmıştır. Bu dönemde farklı refah rejimlerine sahip ülkelerin kendilerine özgü sosyal politikalarla süreci yönetmeye çalıştıkları görülse de küresel ölçekte etkili olan bir salgında çözümler üretilmesinin elzem olduğu görülmektedir. Pandemi ile ekonomik dalgalanmalar, üretimin duraklaması, yoksulluğun artması gibi sorunların ortaya çıktığı düşünüldüğünde refah devletlerinin dezavantajlı konumdaki vatandaşlarının yanı sıra tüm vatandaşlarını içeren bir refah hizmeti anlayışına ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Covid-19, Sosyal Koruma

¹ Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmetler Bölümü, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-1414-3358, fatmanuralsancak@sakarya.edu.tr

² Sosyal Hizmetler Uzmanı, Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5849-1063, emrebalci06@gmail.com

A Perspective on Welfare Regimes in the Pandemic Process from the Social Protection Policies

---

Fatmanur ALSANCAK¹
Emre BALCI²

Abstract

The development of welfare states has gone through several milestones since Second World War. The social protection policies of welfare regimes have come to the fore again with the emergence of the pandemic. Countries with different welfare systems have applied policies to protect their citizens, particularly vulnerable groups, both in social and economic aspects during the pandemic. In many areas, the sustainability of welfare states, from the social security system to employment, has become open to debate in this process. Moreover, the importance of a global health system for all countries regardless of welfare regimes has also been highlighted. This study compares the pandemic policies according to the welfare regimes that Esping-Andersen put forward and presents a comparison of social protection policies of the USA, France, Sweden and Turkey as examples for each welfare system. An overview of the applied social protection policies was presented, and the functionality of welfare states was discussed. While countries with different welfare regimes were observed to manage the situation with their social policies, producing solutions to the global epidemic appears essential. Because various problems such as economic fluctuations, the stagnation of production, and the increase in poverty arise due to the pandemic, the need of the welfare states for a welfare service understanding includes disadvantaged citizens, and all their citizens appears.

Keywords: Pandemi, Covid-19, Social Protection

¹ Research Assistant, Sakarya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Social Services, Sakarya, Turkey, 0000-0002-1414-3358, fatmanuralsancak@sakarya.edu.tr

² Social Worker, Ministry of Family, Labor and Social Services, Ankara, Turkey, 0000-0002-5849-1063, emrebalci06@gmail.com

GİRİŞ

2019 yılında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıktıktan sonra, ilk başlarda yerel bir sorun olarak tanımlanan koronavirüs/Covid-19 önce komşu ülkelere yayılmış, daha sonra küresel ölçekte etkisini gösteren bir salgın haline gelmiştir. Salgının ne zaman sonuçlanacağı bilinmemekle birlikte hastalığa yakalananların sayısı günden güne artmaktadır. Virüsün mutasyona uğramasıyla birlikte devletler karantina sürecini hızlandırmış ve aşılama konusunda çalışmalara başlamışlardır. Pandemi ile sağlık politikaları kadar, ekonomi ve sosyal alanda yürütülen politikalar da ülkelerin gündeminde yer almıştır. Tüm ülkelerde refah anlayışına göre farklı politikalar uygulansa da sosyal koruma politikaları 2020 yılının gündeminde en çok konuşulan ülke politikaları arasına girmiştir.

Bu çalışma, küresel salgında ortaya çıkan sosyal sorunlar çerçevesinde farklı refah rejimlerine sahip ülkelerin sosyal koruma politikalarını tartışarak mevcut durumun genel bir resmini ortaya çıkarmayı ve pandemi sürecinde refah devletlerinin sosyal politika yönlerini tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmada Esping Andersen'in kategorize ettiği refah devleti sınıflandırması temel alınmış¹, liberal refah modeline örnek olarak ABD, muhafazakâr refah modele örnek olarak Fransa, sosyal demokrat refah modeline uygun olarak İsveç ve Güney Avrupa refah modeline sahip Türkiye² örnekleri incelenmiştir. Bu ülkelerin seçilmesinde sosyal koruma politikalarına ilişkin verilere kolay ulaşılması önemli rol oynamıştır. Ayrıca çalışmada ülkelerin sosyal koruma politikalarına değinilmekle birlikte sosyal politikaların hangi yöne evrileceği konusunda fikir yürütülecektir. Bu doğrultuda çalışma refah devletinin dönüm noktaları üzerinde tarihsel bir çerçeve sunduktan sonra Esping Andersen'in refah rejimi sınıflandırması ve Güney Avrupa refah rejimi bağlamında salgın sürecinde farklı refah rejimine sahip ülkelerin uyguladıkları sosyal koruma politikaları irdelenecektir. Son olarak refah rejimlerinin karşı karşıya kaldıkları sorunlarla birlikte salgın sonrası refah politikaları ve devletlerin konumu hakkında nasıl bir yol izleneceği ele alınacak ve bu ülkelerinin sosyal koruma politikaları bağlamında değerlendirilmesine ilişkin öngörüler sunulacaktır.

Refah Devletinin Gelişiminde Dönüm Noktaları

Refah devleti kavramsal olarak batı toplumlarında ortaya çıkmış ve gelişmiş bir sistemdir. Bu sistem, sosyal, ekonomik ve ideolojik yapılarla yakından ilişkilidir. Bundan dolayı refah devletini anlamak için kapitalist toplumların ekonomik, sosyal ve siyasi yönlerdeki değişimlerini göz önüne almak gerekmektedir (Sallan Gül, 2006: 141). Bu bağlamda refah devletinin kırılma noktaları bugün geldiği durumu anlayabilmek için irdelenmelidir.

Kurumsal anlamda refah devletinin ve sosyal politikaların gelişmesi ikinci dünya savaşı sonrası döneme denk düşmektedir. Bu zaman diliminde devlet, burjuvazi ve çalışanlar arasındaki anlaşma sosyal politikaların gelişimi bakımından önemlidir. 1929 Ekonomik Buhan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa toplumları buldukları kötü durumdan kurtulmak için devleti tekrar ön plana çıkarmışlardır. Bu dönemde devlet; piyasa, aile ve yerel aktörlerin üstesinden gelemeyecekleri yıkıcı sosyal politikalarla düzeltmeye çalışmıştır. Refah devletinin altın çağı olarak tanımlanan İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda devlet ekonomiye doğrudan müdahale ederek tam istihdamı sağlamayı hedeflemekteydi. Bu dönem ulusal sermayenin güç kazandığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır. 1990'lara kadar refah devletinin tüm sanayileşmiş ülkelerde benzer olduğu görüşü hakimdir (Aysan, 2012: 111).

Savaş sonrası yıllarda Keynesyen ekonomi politikalarıyla devlet, ekonomik hayatın merkezinde önemli rol oynamıştır. Devlet destekli ekonomik büyümenin yanı sıra yüksek gümrük vergileriyle ulusal üretim desteklenmiştir. Bu yönetim yapısı daha çok fordist üretim yapısına dayalı, dış rekabete kapalı, genç nüfusun katma değer ürettiği refah devleti olarak karşımıza çıkmaktadır (Aysan, 2020: 675). Keynesyenci refah devleti anlayışıyla birlikte devlet, yoksullara ve bakıma muhtaçlara yönelik yardımları doğrudan yürütmüş, eğitim ve sağlık gibi alanlarda kadınlar, azınlıklar, göçmenler gibi dezavantajlı konumdaki kişilere yönelik politikalar uygulanmıştır (Sallan Gül, 2006: 150). Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, toplumsal krizlere bağlı olarak ekonomik gelişmeler yön değiştirmiştir.

¹ Esping-Andersen'in refah rejimleri sınıflandırması bu çalışmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Çünkü refah devletlerinin rejimlerini karşılaştırma temeline dayandırmıştır (Özdemir, 2005). Ülke karşılaştırmaları sosyal koruma politikaları politikaları açısından ele alınmıştır.

²Refah rejimleri sınıflandırmasında Esping Andersen'in sınıflandırdığı modele ek olarak Leibfried(1993) tarafından ortaya koyulan "Latin Kuşağı Ülkeleri" olarak da adlandırılan Güney Avrupa Refah modeline daha yakın olduğu düşüncesinden hareketle bu çalışmada Türkiye bu rejime dâhil edilmiştir.

1973-1974 ve 1978-1979 yıllarında yaşanan iki petrol krizi nedeniyle, 1970'li yılların ortalarına kadar süren ekonomik büyüme yerini yavaşlamaya ve işsizliğe bırakmıştır. Ekonomik kötüleşmeyle birlikte sosyal devlet birçok ekonomik sorunun kaynağı olarak görülmüştür (Bölükbaş, 2019: 40). Bu dönemde refah devletine eleştiriler artmıştır. Özellikle Hayek ve Friedman olmak üzere liberal iktisatçılar refah devletinin hantal olduğunu, teşebbüs özgürlüğünün kısıtlandığı, bireysel ve toplumsal refahın olumsuz yönde etkilendiğini belirtmiştir (Aysan, 2020: 675).

Petrol krizinden itibaren zengin OECD ülkelerindeki reel GSMH, %45 gibi önemli bir miktarda artış göstermiştir. Benzer şekilde sosyal harcamalarda da hızlı artış olmuştur. Ancak bu artış 1980'lere kadar sürmüştür (Andersen, 2013: 56). Artan kamu harcamaları ve bütçe sıkıntıları sebebiyle refah devletinin krizde olduğu iddia edilmiştir. 1980 sonrası neoliberal politikalarla işsizlik, yoksulluk, ücret düşüklüğü gibi sorunlar artmıştır. Hızlı teknolojik gelişmeler üretim ilişkilerini toplumsal ve küresel düzeyde değişikliğe uğratmakla birlikte bu durum hem istihdam yapısına hem de işsizliğe neden olmuştur (Koray, 2020: 100). 1980'li yıllardan sonra küreselleşme olgusu, iletişim, teknoloji ve ulaşım alanındaki gelişmelerle birlikte sermaye hareketliliğinin de desteğiyle siyasi alanda önemli değişimlere neden olmuştur. Bu süreç ulus devletin değişim ve dönüşümünü de hızlandırmıştır (Gözübüyük Tamer, 2020: 777).

Piyasanın küreselleşmesiyle birlikte ulus devletin otonomisi sınırlanmaktadır. Ekonomi uluslararası bir hal alırken siyaset ve sosyal yapı ulusal düzeyde kalmaktadır. Bu durum ekonominin ön planda olmasına sosyal korumanın geri planda kalmasına neden olmuştur (Koray, 2020: 117). Kazgan (2002)'a göre sermaye hareketleri ve ekonomik krizler sonucu ortaya çıkan bu durgunluk, küreselleşmektedir ancak diğer yandan da ülkelerin kendisine ait bir durum olarak bölgesel düzeyde kalmaktadır. Küreselleşmenin refah devletleri üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye bir refah rejiminden başka bir refah rejimine göre farklılık göstermektedir. Bundan dolayı küreselleşmeyle bazı ülkelerde refah devleti gerilerken bazı ülkelerde yeni refah rejimleri ortaya çıkmaktadır (Özdemir, 2010: 59). Bu kırılmaya neden olan bir başka faktör pandemi/küresel salgınlardır.

2019 sonu itibarıyla tüm dünyayı etkileyen pandeminin getirdiği önlemlerle (sınırların kapatılması, uluslararası şirketlerin üretimindeki aksamalar, sokak kısıtlamaları, izolasyon, acil maske ve dezenfektan ihtiyacı, aşı çalışmaları vd.) birlikte küresel çaptaki ekonomik faaliyetler yavaşlamıştır. Ülkeler bireysel olarak çözüm önerileri geliştirmenin yanı sıra kendi kendine yetebilme kapasitesini ölçme ve sosyal koruma politikalarını gözden geçirme konusunda öz farkındalık oluşturmuştur. Pandemiyle değişen sosyal güvenlik sistemi, yaşlanan nüfus, istihdam, sosyal yardım ve sağlık sistemi konusunda refah devletlerinin sürdürülebilirliği konusunu tekrar tartışmaya açmıştır. Bu durumun refah rejimleri açısından değerlendirilmesi, ülke politikaları arasındaki farklılıkların refah sistemiyle ilişkili olarak değerlendirilmesi ve pandemi sonrasındaki sosyal koruma politikalarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada özellikle Esping-Andersen'in sunduğu genel çerçeve dahilinde küreselleşme ve pandeminin etkileri üzerine tartışılacaktır.

Esping-Andersen'in Refah Rejimleri Sınıflandırmasına Kısa Bir Bakış

Esping Andersen, 1990 yılında yayınladığı *Refah Kapitalizminin Üç Dünyası* isimli eseriyle refah rejimlerini üçlü bir sınıflandırmaya tasnif ederek tanımlamaktadır. Bu sınıflandırmaya göre devletler, Liberal/Piyasa Merkezli Refah Rejimine, Muhafazakâr/Korporatist/Kıta Avrupası Refah Rejimine ve Sosyal Demokrat/İskandinav Refah Rejimi'ne ayrılmaktadır (Esping-Andersen, 1990: 26). Andersen bu refah rejimlerini "*Dekomodifikasyon*" ölçütüyle karşılaştırmaktadır. Dekomodifikasyon, meta dışılaştırma ya da piyasa dışılaştırma anlamına gelmektedir (Akbaş, 2019: 20). Ayrıca refah hizmetleriyle sosyal hakların meta olmaktan uzaklaşması dekomodifikasyonu tanımlamaktadır. Dekomodifikasyon düzeyi liberal rejime sahip ülkelerde düşük, muhafazakâr rejimlerde orta ve sosyal demokrat ülkelerde yüksektir.

Esping-Andersen'e (1990: 27) göre bu refah liberal refah rejimi modelinin esas örnekleri ABD, Kanada ve Avustralya'da görülebilmektedir. Anglo-Sakson ya da Anglo-Amerikan model olarak da adlandırılan bu refah rejiminde temel unsur piyasadır. Vatandaşların refah kaynaklarını piyasa üstünden elde etmesi istenmektedir. Bu refah rejiminde devlet, refah hizmetleri bağlamında vatandaşına asgari düzeyde fayda sağlamaktadır (Yıldırım ve Şahin, 2019: 2531). Ulusal düzeydeki sağlık hizmetleri hariç, rejim genelindeki anlayış sadece muhtaç olanların seçilerek onlara fayda sunulması anlamına gelen refah devleti anlayışı hakimdir (Özdemir, 2005: 244). Muhafazakâr refah rejimine örnek olarak ise Almanya, İtalya, Fransa ve Avusturya gibi ülkeler verilmektedir. Bu rejim için korporatist, sosyal sigorta modeli,

Bismark modeli gibi farklı tanımlamalar kullanılmaktadır. Bu rejimdeki ülkeler, sosyal sorunları sosyal güvenlik aracılığıyla çözüme yoluna gitmektedirler. Gelir kaybına uğrayan kişilere yönelik devlet, istihdam sunmak yerine, çözüm tazmin veya telafi edici politikalar uygulamaktadır (Özdemir, 2005: 245). İskandinav modeli olarak da tanımlanan sosyal demokrat refah rejiminin başlıca örnekleri ise İsveç ve Norveç'tir. Sosyal demokrasi yapılan reformların arka planında yatan neden olduğundan dolayı Esping Andersen bu modeli sosyal demokrat olarak tanımlamaktadır. Sosyal hakların en fazla kurumsallaşmış yaygınlaştığı bu modelde sosyal ihtiyaçlar piyasa dışından sağlanabilmektedir. Bu modelde beyaz yaka, mavi yaka veya kamu görevlisi ayırt edilmeksizin haklardan ve hizmetlerden herkesin yararlanabildiği bir refah sistemi bulunmaktadır (Koray, 2020: 113).

Esping Andersen'in üçlü sınıflandırmasına ek olarak Güney Avrupa Refah Modeli ortaya koyulmuştur. Kıta Avrupası modeli altında da yer alabilen Güney Avrupa refah rejimlerine örnek olarak Yunanistan, İspanya, Portekiz ve belirli bir oranda İtalya ve İrlanda gösterilebilir. Bu modelde ülkelerin kurumsal olarak vatandaşlarına sağladığı sosyal olanakların oldukça yetersiz olduğu söylenebilir. Fakat ülkelerin anayasal ve yasalar bağlamında sosyal olanakları vaat ettiği görülmektedir (Özdemir, 2005: 255). Bu refah rejiminde özellikle sigorta sisteminde prim esaslı önemlidir. Prim katkısı bulunmayanların sistem dışında kaldığı bir sosyal sigorta sistemi bulunmaktadır. Bu yapıyla Türkiye'nin de Güney Avrupa refah rejimine özgü bir yapıya sahip olduğu söylenebilir (Buğra ve Keyder, 2003: 17).

Farklı refah rejimleri doğrultusunda yeni bir sosyal sorun olarak karşımıza çıkan pandemi süreci ve bunun dezavantajlı gruplara etkisi önem kazanmıştır. Pandemide sosyal koruma politikalarının seyri Türkiye'de ve dünyadaki gelişmeler açısından incelenmelidir.

Pandemide Sosyal Koruma Politikalarının Gelişimi

Pandemi küresel salgını dünya genelinde bir halk sağlığı problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunla birlikte ekonomik ve sosyal sorunlar da ülkelerin mücadele etmesi gereken sorunlardır. Planlı ve çözüm odaklı sosyal koruma politikaları, salgının yönetiminde oldukça önemli bir yere sahiptir.

İçeriği ve bağlı olduğu temel unsurlar arasında bir uzlaşma sağlanamayan sosyal koruma kavramı, uluslararası kuruluşlar tarafından temelde artan ekonomik krizler ve yoksunluklar karşısında ele alınan sosyal politika uygulamalarını tanımlamakta kullanılmaktadır (Kapar, 2006: 2). Bir insan hakkı olarak sosyal koruma, insan onuruna saygı, sosyal adalet ve sosyal dayanışma değerleri temelinde dayanarak gelir güvencesizliklerinin giderilmesi ve insan onuruna yaraşır yaşam koşullarının sağlanması amacıyla oluşan gelir ve hizmetleri kapsamaktadır. Ayrıca sosyal koruma, yaşam şartlarının gerilemesi ve temel gereksinimlerden kaynaklanan düşük yaşam koşullarına karşı koruma sağlamak için kamusal ve toplumsal önlemler vasıtasıyla birey, aile ve topluma yönelik yardımlardan oluşmaktadır (ILO, 2020a). Bu çalışmada refah sistemlerinin sosyal korumayla ilişkisini kurmak üzere daha önce belirtildiği gibi refah rejimleri için örnek ülkeler seçilerek bu ülkelerdeki mevcut durum analiz edilecektir.

Tablo 1: Farklı Refah Rejimlerine Sahip Ülkelerdeki Kamu Sosyal Harcamalarının (Ayni ve Nakdi harcamaların) GSYH'ya Göre Oranı (1980-2019)

	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
ABD	12.9	13.2	14.1	15.5	19.1	18.5	18.4	18.2	18.7
Fransa	20.1	24.4	27.7	28.8	31.1	31.8	31.5	31.1	31.0
İsveç	24.5	26.9	26.5	27.1	25.9	26.2	26.0	25.8	25.5
Türkiye	2.2	3.8	7.5	10.1	12.3	11.6	12.1	12.2	12.0

Kaynak: OECD, Social Expenditure, 2020a.

Tablo 1’de farklı refah rejimlerine sahip ülkelerin sosyal harcamalarının GSYH’a göre oranı verilmektedir. 1980 yılından 2019 yılına kadar sosyal harcamaların tüm ülkelerde arttığı görülmektedir. Özellikle Muhafazakâr refah sistemine sahip Fransa ve Güney Avrupa refah rejimine sahip Türkiye’nin en çok artış gösteren ülkeler olduğu anlaşılmaktadır. Tablodaki harcamalar aynı ve nakdi harcamaların toplamını göstermektedir. Artan aynı ve nakdi harcamalarla birlikte sosyal koruma politikalarına ilişkin harcamaların da arttığı söylenebilir.

Pandeminin muhtemel etkilerini azaltmak amacıyla ülkeler bir dizi sosyal koruma tedbirleri almıştır. Bu tedbirler mevcut sosyal koruma politikaları içinde yer alan yardım programlarının düzeyinin artırılması, kapsamının genişletilmesi ve hak kazanma şartlarının esnetilmesini hedeflemektedir. Bunlara ek olarak yardımlara erişimin kolaylaştırılması ve yardım hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik programlar izlenmektedir. Bu yardım programlarından bir kısmı ilk defa olmakla birlikte tek seferlik veya geçici programlar şeklinde uygulanmaktadır (ILO, 2020b). Küresel salgın sürecinde dünyadaki ülkelerin uyguladıkları sosyal koruma politikalarını ILO ve OECD aracılığıyla görmek mümkündür. Ülkeler başta sağlık hizmetleri olmak üzere birtakım sosyal koruma politikaları uygulamışlardır. Bu politikaların özellikle kriz durumunu atlattırmaya yönelik olduğu görülmektedir.

ILO (2020b)’ya göre ülkeler pandemi tedbirlerini sağlık hizmetlerine erişim, işsizlik koruması, hastalık yardımları, aile izni ve bakımı politikaları, yaşlılık, dul-yetim ve engellilik yardımları, işletmeler için sosyal güvenlik primleri ve vergi ödemelerinin geçici olarak değiştirilmesi, sosyal yardım, nakit transferi kapsamında ele almıştır.

Tablo 2: Pandemi Sürecinde Öne Çıkan Sosyal Koruma Tedbirleri

Sosyal Koruma Önlemi	%
Yardım düzeyini artırmak	23,2
Yardım kapsamını genişletmek	22,1
Yardımlara erişimi iyileştirmek	11,6
Yeni programlar veya yardımlar uygulamak	8,4
Sosyal güvenlik katkı paylarını ertelemek, azaltmak veya kaldırmak	7,4
Hak kazanma kriterlerini esnetmek	5,3
Yeni sübvansiyon veya yardımları yürürlüğe koymak veya mevcutları artırmak	4,2
Hizmetleri iyileştirmek	3,2
Katkılar üzerinde sübvansiyonu artırmak	3,2
Kredi üzerinde sübvansiyonu artırmak	3,2
Kredi/bütçe tahsisatlarını artırmak	2,1
Diğer önlemler	9,3

Kaynak: ILO, Sosyal Koruma Sistemi İzleme Verileri, 2020b.

Tablo 2’de pandemi sürecinde en fazla yardım düzeyinin arttığı, kapsamının genişlediği ve sosyal yardımlara erişimde iyileşme sağlandığı görülmektedir. Kredi ve bütçeyle ilişkili sübvansiyonları artırma yönünde görece düşük seviyede önlemlerin alındığı söylenebilir. Yine pandemiden etkilenmesi muhtemel grupların daha da derinleşen yoksulluklarıyla ilişkili “diğer önlemler” olarak gruplandırılan önlemlerin alındığına ilişkin bir çıkarımda bulunulabilir. Mevcut hizmetleri iyileştirmek adına atılan adımların (%3,2) düşük seviyede olduğu görülmektedir. OECD (2020b) ülkeleri pandemi tedbirleri kapsamındaki sosyal koruma politikalarını; hasta çalışanlar ve aileleri için gelir desteği, işini kaybeden

ve serbest meslek sahipleri için gelir desteği, işten çıkarmayla ilgili düzenlemeler, çalışma sürelerine ilişkin düzenlemeler ve işlerin korunması için destek, yaşlıların korunması ve sağlık sisteminin finansmanı için ek kaynak başlıkları altında değerlendirmiştir. Ülkelere göre yapılan bu değerlendirme için tablo 3'e bakılabilir.

Tablo 3. Farklı Refah Rejimlerine Sahip Ülkelerde Pandemi ile İlgili Sosyal Koruma Politikaları

Ülkeler	Hasta çalışanlar ve aileleri için gelir desteği	İşini kaybeden ve serbest meslek sahipleri için gelir desteği	Çalışma sürelerine dair ayarlamalar ve işlerin korunması için destek	İşten çıkarmayla ilgili düzenlemeler	Yaşlıların korunması	Sağlık sisteminin finansmanı için ek kaynak
ABD	√	√	√			
Fransa	√	√	√	√	√	√
İsveç	√	√	√			√
Türkiye	√	√	√	√	√	√

Kaynak: OECD, Employment and Social Measures, 2020b.

Tablo 3'te farklı refah rejimlerine sahip ABD, Fransa, İsveç ve Türkiye'nin pandemi sürecinde uyguladıkları sosyal koruma politikalarına yer verilmiştir. Liberal refah rejimine sahip ABD'nin ekonomik sisteminin sürekliliğini sağlamaya yönelik politikalar uyguladığı görülürken, muhafazakâr refah rejimine sahip Fransa ve Güney Avrupa refah rejimi içerisinde değerlendirilen Türkiye'nin hem piyasaya yönelik destekte bulunduğu hem de yaşlılar ve sağlık sisteminin finansmanına yönelik sosyal koruma politikaları uyguladığı görülmektedir. ABD, İsveç, Fransa ve Türkiye'nin pandemi sürecinde sosyal koruma politikalarını hasta çalışanlar ve ailelerine yönelik, karantinada olup evden çalışamayanlara yönelik, firmalara yönelik ve yaşlılara yönelik destekler³ olmak üzere dört başlık altında toplamak mümkündür.

Hasta Çalışanlar ve Ailelerine Gelir Desteği

ABD'de Aile ve Tıbbi İzin Yasası'nda (Family and Medical Leave Act (FMLA)) hasta olduklarında işe gelemeyen işçiler için ücretli izin vermelerini gerektirmemektedir. Ancak bu yasada düzenleme yapılarak 50'den fazla ve 500'den az çalışanı olan şirketlerde çalışanlara iki haftalık ücretli haftalık izni sağlanmıştır. Çalışan pandemi hastasıysa veya karantinaya alınırsa/kendi kendini tecrit etmesi gerekirse günlük 511 dolara kadar %100 düzenli ödeme tazminatı alır. Bu tam/yarı/geçiçi/günlük çalışanlar için de geçerlidir. Ücretli izin hakkından serbest meslek sahipleri de yararlanabilmektedir (OECD, 2020). Ayrıca ABD'de ailelere her yetişkin için 1200 Dolar ve her çocuk için 500 Dolar destek sağlanmaktadır. Seattle şehrinde virüsten etkilenen ailelere market kuponu dağıtılmıştır (Gentilini vd, 2020: 472). Fransa'da özel sektör çalışanları ve kendi hesabına çalışanlar için ayrılan hastalık ödenekleri üç gün beklenmeden sağlık sigortası tarafından ödenmektedir. Bu ödenekler herhangi bir hastalığın yanı sıra pandemi ile ilişkili hastalıklar için hastalığın ilk gününden itibaren ödenmektedir. Çocuklarına bakmak için evde kalmak zorunda kalan işçilerin ücretli hastalık izni kapsamındaki sigortasında maliyet paylaşımı muafiyeti getirilmiştir. Pandemi tüm sağlık ve bakım çalışanları için bir meslek hastalığı olarak tanınacaktır. Bu kapsamda tıbbi bakımın tam kapsamını, artan günlük ödenekleri ve risk türleriyle ilişkili artan korumaları ifade etmektedir (OECD, 2020b). Fransa, her aile için 150 Euro acil durum yardım ödeneği vermekte ve her çocuk için 100 Euro ek ödeme yapmaktadır. (Gentilini vd, 2020: 180). İsveç'te hükümet, Nisan ile Temmuz ayı sonu arasındaki tüm hastalık ücretlerinin tamamını üstlenmektedir. Hastalığın ilk 14 günü için sağlık raporu gerekliliği 30 Eylül'e kadar askıya alınmıştır.

³ Dezavantajlı bir grup olarak yaşlıların seçilmesinin nedeni virüs nedeniyle en çok ölümün ve vaka sayısının olduğu nüfus grubunun 65 yaş üstündeki bireyler olmasıdır. Ayrıca OECD'nin pandemide sosyal koruma ölçütleri arasında yaşlıların korunmasına ilişkin ek başlık açması da metnin bütünlüğünü sağlamak açısından önemlidir.

Serbest meslek çalışanları 1-14. günler için 30 Eylül'e kadar standart hastalık parası alabilecekleri için tazmin edilecektir. Pandemiye yakalanmış sağlık çalışanları işle ilgili yaralanmalar için tazminat alma hakkına sahiptir (OECD, 2020b).

Türkiye'de salgın sebebiyle çalışamayan hastalara daha önceden sağlık kapsamında yürütülen politikalar uygulanmıştır. Ayrıca bir politika uygulanmamıştır. 29.03.2021 tarihi itibarıyla Sosyal Destek Programı ve Biz Bize Yeteriz Türkiyem kampanyalarıyla birlikte 8.546.426 aileye 1000 TL destek yardımı yapılmıştır. Bu aileler sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıflarından sosyal yardım alan ailelerin yanı sıra e-devlet sistemi üzerinden destek başvurusu yapan ailelerden oluşmaktadır (AÇŞHB, 2020).

Karantinada Olup Uzaktan Çalışamayan Kişilere Yönelik Destek

ABD'de karantinada uzaktan çalışamayan tüm işçiler; eğer işçiler resmî kurumların emriyle pandemi ile ilgili karantina kurallarına riayet etmek durumundaysa hasta çalışanlarla aynı hastalık izni alma hakkına sahiptir. Ancak bir sağlık hizmeti sağlayıcısı tarafından kendi kendine karantina alınması tavsiye edilmişse veya pandemi semptomları taşıyorsa tıbbi teşhis şartı aranmaktadır (OECD, 2020b).

Fransa'da kendini izole etmesi gereken çalışanlar için iki farklı sistem bulunmaktadır. Birincisi, ücretli hastalık izni ve hastalık yardımlarıdır. Bu durum kovid-19 virüslü olan biriyle temas halinde olan çalışanlar içindir. Bu kişiler sağlık sigortası ve işveren tarafından ödenen ve günlük olarak hesaplanan hastalık ödeneği alırlar. Hastalık izinli sayılırlar. İkincisi, kısa çalışma ödeneğidir. Yüksek sağlık riskine sahip (3 aydan fazla hamileler ve kronik hastalığı olanlar) veya dezavantajlı kişilerle birlikte yaşayanlar herhangi bir bekleme süresi olmaksızın kısa çalışma ödeneğinden faydalanır (OECD, 2020).

İsveç'te karantinada olduğu için çalışamayan bir işçi, devletten hastalık taşıyıcı ödeneği alma hakkına sahip olacaktır. Bu işçiler karantina süresi boyunca günlük 804 kron ile sınırlanarak yüzde 80'ini alacaklardır. Bu durum serbest meslek sahipleri için de geçerlidir (OECD, 2020b).

Türkiye'de doktor veya sağlık kurulundan istirahat raporu alınmışsa, evde istirahatte olan sigortalı için normal geçici iş göremezlik kuralı uygulanmaktadır. 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu hükümlerine göre geçici olarak iş göremezlik durumunda olan çalışanlara, üçüncü günden itibaren günlük kazancın üçte ikisi Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından sigortalı işçiye her gün için ödenmektedir. Ancak son bir yıl içinde en az doksan gün kısa vadeli sigorta primi bildirim şartı koşul olarak sunulmaktadır (Korkusuz, 2020: 689).

Firmalara Yönelik Destekler

ABD'de hükümet tarafından Küçük İşletme İdaresine, koronavirüsten etkilenen firmalara sermaye ve likidite sağlamak için acil durum gücünü kullanma talimatı verilmiştir. Hazine likiditeyi desteklemek amacıyla vergi ödemelerini faizsiz veya cezasız erteleyecektir. Senato, koronavirüsten ağır etkilenen şehir ve eyaletlerin yanı sıra işletmeleri desteklemek için 500 milyar dolar ve küçük işletmelere borç vermeyi desteklemek için 350 milyar dolarlık finansmanı onaylamıştır. Ekonomik açıdan güvensiz çalışanların evlerinde kalmasına yardımcı olması konusunda ekonomik önlemlerle birlikte evsizlere acil konut çözümleri konusunda destek programları geliştirilmiştir (OECD, 2020b).

Fransa'da kısa süreli çalışma programına dahil edilen iş türlerinin genişletilmiştir. Firmalar ve girişimciler için sosyal güvenlik katkı payları ve kurumsal / kişisel gelir vergisi ödemeleri ve duruma göre bu ödemelere muafiyet getirilmiştir. Zor durumda olan küçük ve orta ölçekli şirketler kira, elektrik, gaz ve su faturası ödemeyecektir (OECD, 2020b).

İsveç'te hükümet, şirketlerin finansmana erişimini kolaylaştırmak için kredi garantisi vermiştir. Hükümet, ülke çapındaki küçük ve orta ölçekli işletmelere verdiği krediyi artırmak için sermaye katkısı verecektir. İhracat işlemlerinde şirketler için bankaların kredi garantisi tavanı 450 milyar krona 500 milyar krona yükseltilmiştir. Kültür ve spor sektörü, fazladan 1 milyar kron destek alacaktır (OECD, 2020b). Havayollarına kredi garantisi alabilmesi önerilmiştir. 1 Mart-3 Haziran 2020 dönemi için işverenlerin sosyal güvenlik primlerinde geçici indirim önerilecek ve sadece yaşlılık emekliliği katkı payı ödenecektir. Restoranlar gibi hassas sektörlerin kira indiriminin yüzde 50'sini, sabit kiranın yüzde 50'sini hükümet karşılayacaktır. Mal sahipleri tarafından bildirilen KDV'ler faizleriyle birlikte ertelenecektir (OECD, 2020b).

Türkiye'de perakende, ticaret, demir-çelik, otomotiv, lojistik-ulaşım, sinema-tiyatro, konut, yiyecek-içecek, tekstil-konfeksiyon ve etkinlik-organizasyon hizmetlerinin dahil olduğu sektörlerde Nisan, Mayıs ve Haziran KDV ve sosyal güvenlik primleri altı ay süreyle ertelenmiştir. Ayrıca otellerde ve

turizm tesislerinde konaklama vergisi Kasım ayına kadar alınmamıştır. İç hat uçuşlarında KDV oranı 3 ay süreyle yüzde 18'den yüzde 1'e indirilmiştir. İhracatçılara kapasiteyi sürdürmeleri için stok finansman desteği verilmiştir. Kamu KOBİ bankası Halkbank, faiz ve borç ödemelerini en az 3 ay erteleyecektir. Tüm firmalara mevcut istihdam düzeylerini korumak şartıyla 25.000 TL limit, 36 ay vade, 6 ay ödemesiz dönem ve yüzde 7,5 faiz sübvansiyonlu yeni işletme kredisi kullanılacaktır. Tüm esnaf ve küçük tüccarlara 25.000 TL limitinin altında zanaat ve ticaret kredi kartı verilecektir. Teknoparklarda kurulan firmalar iki ay süreyle kiradan muaf olacaktır (OECD, 2020b).

Yaşlılara Yönelik Önlemler

Fransa'da yaşlı bakım evleriyle yerel hastaneler arasında koordinasyon ve planlamalar yapılmıştır. Ayrıca "gezici geriatri ekipleri" ve "mobil palyatif bakım ekipleri" oluşturulmuştur (World Bank, 2020). İsveç'te yaklaşık 7.700 koronavirüs ölümünün yarısından biraz azının huzurevinde yaşayanlardan oluştuğu bilinmektedir (Ahlander ve Pollard, 2020). Ölüm oranları diğer İskandinav ülkelerine göre daha fazla olmaktadır ve bu durumun nedeni olarak belediyeler işaret edilmektedir. Bu oranların araştırılması üzerine kurulan bir komisyonun raporunda fiziksel ve tıbbi ekipmanlara erişimde belediyelerin yetersiz kalması, sağlık bakım personellerini koruyucu tedbirlerin alınmamış olması, testlerin gecikmeli olarak yapılması, yaşlı bakım merkezlerine ziyaret yasaklarının gecikmeli olarak gündeme gelmesi yaşlı ölüm oranlarının nedenleri arasında gösterilmektedir (The Elderly Care in the Pandemic, 2020: 10). Hükümet sosyal sigortalandırma sürelerinde ve harcamalarda ek paketler çıkarsa da önlemlerin yetersizliği eleştiri konusu olmaktadır.

ABD'de ise başkan Joe Biden, göreve geldikten sonra 2021 Ocak ayında 1,9 trilyon dolarlık bir ekonomik teşvik paketi imzalamıştır. Teşvik paketinde öncelik işsizlik yardımı ile aşı çalışmalarına verilmiştir (ABD teşvik paketi: Biden'ın imzaladığı 1,9 trilyon dolarlık ekonomik teşvik paketinde neler var, 2021). ABD, bu süreçte vatandaşlarına koronavirüs vergi muafiyeti uygulamış, Amerikan Kurtarma Planı Yasası ile kredilerde indirim kapsayan ekonomik etki ödemeleri yapmıştır. Ayrıca yaşlılara yönelik Ulusal Yaşlanma Enstitüsü (NIH) eldercare locator sistemi ile yaşlıların pandemi sürecinde hizmetlere erişimini kolaylaştırmıştır.

Türkiye'de huzurevi, yaşlı bireylere yönelik bakım kuruluşlarında kalan yaşlıların korunması amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Birinci düzey olarak tanımlanan tedbirlerde pandemi hakkında kuruluşlarda kalan yaşlılar ve personel hastalık hakkında bilgilendirilmiştir. Tüm kuruluşlar dezenfekte edilerek kuruluş sakinleri sağlık taramasından geçirilmiştir. İkinci düzey tedbirlerde zorunlu haller haricinde ziyaretler yasaklanmıştır. Kuruluşlarda yapılan toplu etkinlikler iptal edilmiştir. İlk etapta 7-10 günlük vardiya sistemine geçilmiştir. İkinci aşamada 14 günlük sabit vardiya sistemiyle huzurevi personeli çalışmıştır. Personelin vardiya değişimlerinde PCR yöntemiyle personele yönelik test yapılmıştır (EYHGM, 2020: 8).

Türkiye'de koronavirüs tedbirleriyle birlikte sokağa çıkma kısıtlamasına uyması gereken 65 yaş üstü kişiler ile kronik hastalığa sahip bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması için valilikler ve kaymakamlıklar yönetiminde Vefa sosyal destek grupları oluşturulmuştur. 22 Mart 2020 tarihinde çalışmalarına başlayan sosyal destek grupları altmış beş yaş üstü vatandaşlarla birlikte kronik rahatsızlığa sahip kişilerin ihtiyaçlarını yerine getirmeye devam etmektedir. Vefa sosyal destek gruplarına olan talepler 112, 155, 156 ve diğer numaralara bildirilmektedir. İhtiyaçlarını bildiren vatandaşlara kolluk kuvvetleri (polis, bekçi jandarma), AFAD görevlisi, öğretmen, din görevlileri ve diğer kamu görevlilerine ek olarak sivil toplum kuruluşlarının gönüllüleri tarafından oluşan vefa sosyal destek grupları tarafından karşılanmaktadır. 22 Mart-13 Mayıs 2020 tarihlerinde yapılan aramalarda 6.649.461 yaşlı bireyin ihtiyacı karşılanmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2020). Küresel salgın sürecinde çeşitli ülkelerde vefa sosyal destek gruplarına benzer şekilde çeşitli gönüllü organizasyonlar yapılmıştır.

TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME

Refah devletlerinin tarihsel süreç boyunca geçirdiği değişim ve dönüşümün pandemi sonrasında da gerçekleşmesi muhtemeldir. Devletlerin siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda belirleyeceği politikalar küresel anlamda her ülkeyi etkileyecektir. Küresel salgın sonrası durumda uluslararası ilişkiler ve küresel düzenin şekillenmesi birçok alanda gerçekleşebilir. Otoriterlik ve popülizmin artması, çok kültürlü yapıların sorgulanması, sınırlara duvar çekme gibi eğilimlerin artmasının yanı sıra özellikle Avrupa Birliği ve uluslararası kuruluşların halihazırdaki durumu sorgulanmaya başlayacaktır (Hanioglu, 2020: 24). Küresel salgın sonrasındaki süreçte vatandaşına güven veren, güçlü kurumlara ve dirençli

ekonomiye sahip başta sağlık hizmetleri olmak üzere güçlü altyapıya ve kriz yönetebilme kapasitesine sahip ülkeler diğer ülkelerden olumlu anlamda ayrışacaktır (Ulutaş, 2020: 12). Buna ek olarak salgın sonrası devletlerin sadece terörizm, göç gibi tehlikeler karşısında dış koruyucu kimliğinden ziyade vatandaşlarını koruyabilecek politikalara sahip güçlü yönetimi olan ve her türlü olumsuz duruma karşı önlemini almış iç koruyucu kimliğe sahip olması önem kazanacaktır (Aydınlı, 2020: 38).

Aysan (2020: 683)'a göre pandemi sonrası süreçte refah devletlerinin karşısında üç farklı yol vardır: Devam eden sosyal politikaların küçük reformlarla sürdürülmesi, salgının refah devleti üzerindeki finansal yükünün neoliberal politikalarla azaltılması, değişen yeni durumlara uygun ulusal ve küresel çapta sürdürülebilir yeni bir refah rejiminin oluşturulmasıdır. Birinci seçeneğe göre demografik anlamda yaşlanmanın artması, sosyal güvenlik, sağlık, bakım ve emeklilik gibi sisteme ek yük getiren politikaların maliyetleri arttırmasından dolayı sürdürülebilmesi mümkün gözükmemektedir. İkinci yolda, salgınla birlikte ortaya çıkan sorunların çözümünde refahın dağıtımı ve sosyal politikaların ne kadar önemli bir kurum olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı artan işsizlik ve ekonomik sorunların mevcut olduğu ortamda neoliberal politikalar pek kabul görmeyecektir. Üçüncü yolda ise salgın gibi küresel sorunlarla mücadelede küresel sosyal politikaların hayata geçirilmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu sorunlara yönelik ulusal ve mevcut refah devlet yapısından ziyade küresel ölçekte bir refah sisteminin uygulanacağı ortamın oluşması beklenmektedir.

Birçok ülkenin salgın sürecine hazırlıksız yakalandığı bir gerçektir. Bu hazırlıksız süreç ekonomik ve sosyal kırılmalıkların derinleşmesine neden olmuştur. Refah devleti bağlamında düşünüldüğünde devletlerin ekonomik ve sosyal yönden reformlara ihtiyacı olduğu görülmektedir. Bu reformların başında sosyal koruma politikalarına yönelik yeni bir anlayış gelmelidir. Başta dezavantajlı gruplar olmak üzere toplumun her kesimini doğrudan etkileyen ekonomik yapıyla mücadelede devletlerin sosyal koruma alanlarına yönelmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.

Devletlerin yönetim anlayışından sosyal güvenlik hizmetlerine, sağlık hizmetlerinden sosyal yardımlara birçok alanda refah devletlerinin bir sınavdan geçtiğini söylemek mümkündür. Ülkeler kendi ekonomik gücü ve refah anlayışı çerçevesinde salgın sürecinde vatandaşlarına destek olmaya çalışmıştır. Bu kapsamda karantinada olup çalışamayan, hasta olan çalışanlara ve ailelerine, zor durumda olan firmalara ve sektörlere yönelik destekler sunulmuştur. Salgın sürecinde, istihdamda yer alan kişilerin çalışma hayatından kısa veya uzun süreli olarak uzak kalması ülkelerin sosyal güvenlik sistemindeki sorunları ortaya çıkarmıştır. Salgın gibi acil durumlar için ülkelerin sosyal güvenlik sistemleri tüm istihdam biçimlerinde çalışanlar için güncellenerek uluslararası sosyal güvenlik standartları belirlenmelidir. Liberal refah rejimine sahip ülkelerde sağlık hizmetlerinin metalaşmasından kaynaklı sorunlar yaşanırken sosyal demokrat refah rejimine sahip ülkelerde aktif sağlık hizmetleriyle birlikte yoğun bir izolasyon ve bakım hizmeti sunan ülkelerde ölüm oranları ve vaka sayılarının azlığı dikkatlerden kaçmamaktadır. ABD'deki tüm pandemik önlemlerin kredilendirmede yardım adımları halinde yürütülmesi bu metalaşmaya örnek gösterilebilir. İskandinav refah modeline örnek gösterilen İsveç'te pandemide yaşanan ölüm oranlarında yaşlı nüfusun yoğunlukta olduğu görülmektedir. Aralık 2020'de Covid-19 nedeniyle vefat eden 7000'den fazla İsveç vatandaşının yaklaşık %90'ını 70 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır (The Elderly Care in the Pandemic, 2020: 5-6.). Yine Sepulveda ve diğ. (2020)'nin araştırmasında Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, İrlanda, İtalya, Hollanda, İspanya, İsveç, İngiltere ve ABD ülkelerinden elde edilen veriler ışığında bu ülkelerdeki bakım evinde kalan ya da toplum içinde yaşayan 65 yaş altı, 65 yaş üstü ve bakım evinde kalan kişilerin Covid-19 kaynaklı ölüm oranları karşılaştırılmıştır. ABD'de 65 yaş altı nüfusta 29,694 ölüm gerçekleşmişken 65 yaş üstü ölen kişi sayısı 54,469, bakım evinde kalanlar arasında ise 61,397'dir. İsveç'te 65 yaş altı nüfustan ölüm sayısı 358 iken 65 yaş üstünde 2,761 ve bakım evinde kalanlar arasında 2,557'dir. Fransa'da ise 65 yaş altı ölen kişi sayısı 2,351, 65 yaş üstü ölen kişi sayısı 13,688 iken bakım evinde kalanlar arasında bu sayı 14,126'dır.

Bu dönemde farklı refah rejimlerine sahip ülkelerin kendilerine özgü sosyal politikalarla süreci yönetmeye çalıştıkları görülse de küresel ölçekte etkili olan bir salgına yine küresel ölçekte çözümler üretilmesinin elzem olduğu görülmektedir. Pandemi ile birlikte ekonomik dalgalanmalar, üretimin duraklaması, yoksulluğun artması gibi sorunların ortaya çıktığı düşünüldüğünde refah devletlerinin dezavantajlı konumdaki vatandaşlarının yanı sıra tüm vatandaşlarını içeren bir refah hizmeti anlayışına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Ayrıca küresel çapta etkili olan salgının yalnızca küresel ölçekte uygulanacak sağlık politikalarıyla çözülebileceği görülmektedir. Bu bağlamda uluslararası kuruluşların da dahil olacağı küresel sağlık hizmetleriyle birlikte tüm ülkelerdeki vatandaşların erişebileceği bir

sağlık politikasının belirlenmesi gerekmektedir. Ülkelerin başta sağlık hizmetleri olmak üzere sosyal korumayla ilgili politikalarını gözden geçirip daha adil ve sürdürülebilir sosyal politikalarla refah sistemlerini güçlendirmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, E. (2019), “Sosyal Politikaya Giriş: Tarihsel ve Eleştirel Bir Çerçeve”, Sosyal Politika Teori, Politika ve Uygulamalar, Editörler: Karagöl ve A Develi, Umuttepe Yayınları, Ankara.
- Andersen, E. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Policy Press, Cambridge.
- Andersen, E. (2013), “Altın Çağ Sonrası? Küresel Bir Ekonomide Refah Devleti İnkilemleri”, Sosyal politika yazıları, Derleyenler: A. Buğra ve Ç. Keyder, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydınlı, E. (2020), “Salgınlar ve Uluslararası Sistemin Dayanıklılığı”, Pandemi Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Derleyenler: U. Ulutaş, Yeni Trendler, SAM Yayınları, Ankara.
- Aysan, M. F. (2012), *Küreselleşme, Kriz ve Refah Devleti Küresel Dönüşümler Küreselleşme Zihniyet Siyaset*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Aysan, M. F. (2020), “Bildığımız Refah Devletini Yeniden Düşünmek: Covid-19 Pandemisi ve Sonrasında Sosyal Politikalar”, Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği, Derleyenler: M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara.
- Bölükbaş, S. (2019), “Refah Devletinin Doğuşu ve Gelişimi”, Sosyal Politika Teori, Politika ve Uygulamalar, Derleyenler: E. Karagöl ve A Develi, Umuttepe Yayınları, Ankara.
- Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2003), *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu Proje Raporu.
- EYHGM (2020), *Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü E-Bülten Pandemi Özel Sayısı*, Ankara.
- Gentilini, U., Almenfi, M., Orton, I., & Dale, P. (2020). *Social Protection And Jobs Responses To COVID-19*, World Bank Press, Washington DC.
- Hanioğlu, Ş. (2020), “Pandemi Sonrası Küresel Düzen: İki Seçenek”, Pandemi Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler, Derleyenler: U. Ulutaş, SAM Yayınları, Ankara.
- Kapar, R. (2006), *Sosyal Adalet İçin Daha Fazla Sosyal Koruma*, II. Ulusal Sosyal Politika Kongresi, 24–26 Kasım 2006, Ankara.
- Kazgan, G. (2002), *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Koray, M. (2020), *Sosyal Politika*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Korkusuz, A. (2020), “Çalışma Hayatında Covid-19 Pandemisine Maruz Kalanların Sosyal Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi, Cilt: 22, Sayı:2, s. 673-693.
- Leibfried, S. (1993), “Towards a European Welfare State”, *New Perspectives on the Welfare State in Europe*, Editor: C. Jones, Routledge Press, London.
- Özdemir, S. (2005), “Sosyal Gelişim Düzeyleri Farklı Refah Devletlerinin Sınıflandırılması Üzerine Bir İnceleme”, *Journal of Social Policy Conferences*, Sayı: 49, s. 231-266.
- Özdemir, S. (2010), “Küreselleşme ve Refah Devletleri Üzerindeki Etkileri”, *Journal of Social Policy Conferences*, Sayı:57, s. 55-86.
- Sallan Gül, S. (2006), *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa*, Ebabil Yayıncılık, Ankara.
- Sepulveda, E. R., Stall, N. M. & Sinha, S. K. (2020), “A Comparison of COVID-19 Mortality Rates Among Long-Term Care Residents in 12 OECD Countries”, *Journal of the American Medical Directors Association*, Cilt: 21, Sayı: 11, s. 1572-1574.

- Gözübüyük Tamer, M. (2020), “Küreselleşme ve Ulus-Devlet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:13, Sayı:69, s. 775-785.
- Ulutaş, U. (2020), “Koronavirüs Sonrası Küresel Trendler”, Pandemi Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler, Derleyenler: U. Ulutaş, SAM Yayınları, Ankara.
- World Bank (2020), The Elderly Care Response to COVID-19: A Review of International Measures to Protect the Elderly Living in Residential Facilities and Implications for Malaysia, Malaysia COVID-19 Social Protection and Jobs Note, No. 2, World Bank Press, Washington, DC
- Yıldırım, B. ve Şahin F. (2019), “Esping-Andersen’in Refah Devleti Sınıflandırması ve Makro Sosyal Hizmet Uygulamaları Temelinde Türkiye’nin Konumu”, OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:18, s. 2525-2554.
- ABD teşvik paketi: Biden’ın imzaladığı 1,9 trilyon dolarlık ekonomik teşvik paketinde neler var (2021), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55673945>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).
- Ahlander, J. & Pollard, N. (2020), Sweden failed to protect elderly in COVID pandemic, commission finds, <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-sweden-commission-idUSKBN28P1PP>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇSHB) (2020), Sosyal Koruma Kalkanı, <https://covid19.ailevecalisma.gov.tr/#duyuru>, (Erişim Tarihi: 4.4.2021).
- ILO, International Labour Organization, (2020a), Pandemi Kriziyle Mücadelede Sosyal Koruma Önlemleri: Ülkelerin Önlemleri ve Politika Değerlendirmeleri, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_744944.pdf, (Erişim Tarihi: 10.01.2020).
- ILO, International Labour Organization, (2020b), Sosyal Koruma İzleme Sistemi, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_741444.pdf, (Erişim Tarihi: 10.01.2020).
- İçişleri Bakanlığı (2020). Vefa Sosyal Destek Grupları 6.649.461 Haneye Ulaştı, <https://www.icisleri.gov.tr/vefa-sosyal-destek-gruplari-6649461-haneye-ulasti>, (Erişim Tarihi: 10.01.2020).
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development, (2020a). OECD Sosyal Harcamalar İstatistik Verileri, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG, (Erişim Tarihi: 21.12.2020).
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development, (2020b). İstihdam ve Sosyal Önlemler, <https://www.oecd.org/coronavirus/country-policy-tracker/#Employmentandsocialmeasures>, (Erişim Tarihi: 21.12.2020).
- The Elderly Care in the Pandemic (2020), <https://www.government.se/4af26a/contentassets/2b394e1186714875bf29991b4552b374/summary-of-sou-2020-80-elderly-care-during-the-pandemic.pdf>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).

David Whitehouse, Richard Hodges, Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri Arkeoloji ve Pirenne Tezi, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, I. Baskı (2018), İstanbul, ss. 192.

Mehmet KERİM¹

İngilizce orijinal ismi *Mohammed, Charlemagne, and the Origins of Europe The Pirenne Thesis in the Light of Archaeology* olan ve Cornell University Press tarafından 1983 yılında yayınlanan eserin iki yazarı vardır. Bunlardan ilki birçok üniversitede ve arkeoloji kurumunda görev yapmış olan İngiliz arkeolog Richard Hodges'dur. Diğer müellif ise İngiliz bir arkeolog olan David Bryn Whitehouse'ur. Whitehouse doktorasını Cambridge'de tamamladıktan sonra arkeoloji ile ilgili pek çok kurumda araştırmacı ve yönetici olarak görev almıştır. İki yazarın ortak noktası British School at Rome adlı okuldur. David Bryn Whitehouse'un belirttiğine göre eser müelliflerin British School at Rome'da bulunduğu esnada aralarında yaptıkları sohbet ve tartışmaların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada bu sohbetlerin ve kitabın amacı; Henri Pirenne'nin *Hazreti Muhammed ve Şarlman* (Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012) isimli eserinde beşinci ile dokuzuncu yüzyıllar arasında incelediği ve ortaya koyduğu bulgu ve tezleri Kuzey Avrupa, Akdeniz ve Batı Asya bölgelerinde elde edilen güncel bilimsel veriler ışığında yeniden gündeme almak ve sınamaktır. Yazarların bu noktada birkaç motivasyonları bulunmaktadır. Öncelikle Pirenne'nin eserini yazdığı dönemde, arkeolojinin 1983 yılındaki kadar geniş, teknik olarak gelişmiş ve bu bakımdan olayları daha ince ve derinlemesine inceleyen bir alan olma özelliğinden yoksun olmasıdır. Ayrıca, Pirenne'nin eserini oluşturduğu dönem ve öncesindeki bilim anlayışının arkeoloji ile ilişkisinin belirli bir amaç ve sınırlı bir kullanım içinde olması da bu eserin ortaya çıkmasında rol oynayan önemli etkenlerdendir.

Giriş ve sekiz bölümden oluşan eserin ön sözünde yazarlar Whitehouse ve Hodges, Ortaçağı inceleyen Pirenne gibi klasik eserler ortaya koymuş kimselerin araştırmalarının kaynağının genellikle ele alınan dönemin el yazmaları olduğunu, nümismatik ve arkeoloji gibi bilim dallarını sınırlı ve çok da sağlıklı kullanmadıklarını belirtmektedirler. Böylece 1960'lar Amerika'da başlayan ve antropoloji ile arkeolojiyi ortak bir zeminde buluşturan "Yeni Arkeoloji" teknikleri ile yazılı kaynaklara farklı bir bakış açısı sunma şansının elde edilmesiyle "Ortaçağın yeniden şekillenişini" izah etmeye çalışmaktadırlar. Eserin bu noktadaki ana amacı; Henri Pirenne'nin tezini² Akdeniz, Kuzey Avrupa ve Batı Asya'dan elde edilen yeni arkeolojik veriler ışığında gözden geçirerek, Pirenne'nin görüşlerini Batı dünyası için Karolenj İmparatorluğu ve Doğu Dünyası için ağırlıklı olarak Abbasi Halifeliği etrafında yeniden ele almaktır. Eser ayrıca bu derinlemesine inceleme boyunca özellikle Pirenne'nin öne sürdüğü, Akdeniz topluluğu için M.S. 400-600 yılları arasında çok az değişiklik/fark olduğu ve Şarlman ve İslam'ın yükselişinin Roma'nın çöküşüne sebep olduğu tezini eleştirmekte ve büyük oranda reddetmektedir.

¹ Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-0469-6020, mehmetkerim@sakarya.edu.tr

² Henri Pirenne, Hz. Muhammed ve Charlemagne isimli eserinde, özellikle yazmalara ve elde ettiği belgelere dayanarak Akdeniz bölgesi için M.S. 400-600 yılları arasında çok az değişiklik/fark olduğu ve Şarlman ve İslam'ın yükselişinin Roma'nın çöküşüne sebep olduğu, Hz. Muhammed olmaksızın Charlemagne'nin olamayacağı gibi tezleri savunmaktadır. Bu tezler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 2006.

Muhammed, Şarلمان ve Pirenne isimli birinci bölümde yazarlar, Pirenne'nin kısa biyografisini aktardıktan sonra, Pirenne'nin kendinden önce antikite ve orta çağ tarihçileri tarafından ortaya atılan klasik görüşlerden sıyrılarak antik ile orta çağ dünyası arasındaki etkileşimleri dikkate alan ilk tarihçi olma özelliğine vurgu yapmaktadır. Bu bölümde ayrıca Pirenne'nin Hazreti Muhammed ve Şarلمان isimli eseri kısa bir incelemeye tabi tutulduktan sonra Robert S. Lopez, Philip Grierson, Sture Bolin, Maurice Lombard gibi birçok bilim adamının Pirenne'nin eserine ve savlarına katkı ve eleştirilerine yer verilmektedir. Bölümün devamında ise Pirenne'nin açtığı bu tartışmaya yapılan tüm olumlu ve olumsuz eleştirilere “Yeni Arkeolojinin” ışık tutup tutamayacağı ve bunun nedenleri teferruatlı olarak açıklanmaktadır.

Batı İmparatorluğunun Yükselişi isimli ikinci ve *Doğu Akdeniz 500-850* isimli üçüncü bölümlerde Pirenne'nin çalışmasında ulaşılmış olduğu sonuçlar özetlenmiştir;

- a) Germen istilaları ne antik dünyaya ait ne Akdeniz birliğini ve ne de 5. yüzyıldaki haliyle Roma kültürünün temelini ortadan kaldırmamıştır,
- b) “Antik gelenekten kopuşun yegâne sebebi İslam'ın umulmadık bir hızla ilerlemesidir”, gibi bulguları hem tarihsel belgeler hem de derinlemesine yapılan ve geniş bir alana yayılan arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler ışığında incelenmektedir.

İkinci bölüm tarihsel çevre bağlamında, 5 ve 6. yüzyıllar için Roma, Luni, Kartaca gibi yerlerin yanında kırsal yaşamı da incelemek suretiyle derinleşmektedir. Yapılan bu inceleme tarihsel kronik ve belgelerden elde edilen verilen yanında numismatik ve özellikle arkeoloji biliminin kullanımıyla zenginleştirilmektedir. Ayrıca incelemeye tabi tutulan bölgeler için inceleme konusuna göre harita, tablo-grafik ve fotoğraf gibi malzemelerin kullanılması okuyucular için araştırma bulgularını daha somut hale getirmektedir.

Üçüncü bölümde ise 6. yüzyıldan 9. yüzyılın ortasına kadar olan dönem Akdeniz etrafında ve ağırlıklı olarak Doğu Roma bağlamında ele alınmıştır. Bu bölümde tarihsel bilgi-belge ve arkeolojik verilerin sunduğu veriler neticesinde, Pirenne'nin, öne sürdüğü 3 teze cevap aranmıştır. Bunlar;

- a) Akdeniz Roma sonrası bir Müslüman denizi-gölü haline gelmiştir,
- b) Batı ve doğu arasındaki ticaret özellikle Güney Fransa bağlamında Herakleios dönemine kadar sürmüştür,
- c) İslamiyet Romen dünyasının çöküşünü hazırlamıştır.

Eserde bu iddiaların birincisine Doğu-Roma ticari ilişkilerini kanıt göstererek karşı gelinmektedir. İkinci iddiaya ise kısmen katılmakta ancak bu dönem için Batı ve Doğu arasındaki ticaretin iddia edildiği gibi büyük çapta olmadığı arkeolojik ve ekonomik çıkarımlarla açıklanmaktadır. Üçüncü ve son iddiaya ise İslamiyet'in yayılışının Romen dünyasının ekonomik ve sosyal olarak çöküşüne sebep olmadığı bunun ancak Romen dünyasının çöküşünün sebeplerinden birisi olduğu şeklinde karşı çıkılmaktadır.

Kuzey Denizi'nde Zanaat ve Ticaret, 500-800 ve *Şarلمان ve Viking Bağlantısı* isimli dördüncü ve beşinci bölümler ise içerik ve konu akışı bakımından birbiriyle bağlantılıdır. Dördüncü bölümün konusu aynı zamanda Pirenne'nin tezine en şiddetli eleştirilerin getirildiği alandır. Pirenne bu noktada şu tezleri öne sürmüştür;

- a) Karolenj Dönemi ekonomik karakterinin ve unsurlarının İslam'ın Akdeniz'i kendi gölü haline getirmesi ile şekillendiği,
- b) Batı'da kent-kasaba gibi yerleşimlerin nitelik ve varlığını tartışması,
- c) Bundan hareketle büyük ölçüde uluslararası ticaretin varlığından şüphe duyması.

Araştırmacılar bu tezleri ve Pirenne'ye karşı yapılan eleştirileri, bu bölgelerde son yirmi yılda yapılan kazılar eşliğinde ve kentsel süreklilik bağlamında ele almaktadırlar. Ticari bağlamı ilgilendiren diğer tez ise antropolojik olarak Karolenj Hanedanı ile ilişkili bir biçimde ele alınmaktadır. Arkeolojik ve antropolojik incelemeye tabi tutulan kentsel oluşumlar-ticari merkezler ve Karolenj Hanedanı'nın gerek Baltık ve Kuzey Avrupa üzerinden yapılan ticari faaliyetler ve gerekse maddi ve siyasi reformları neticesinde eserde Pirenne'nin öne sürdüğü tezler büyük oranda kabul görmemekte veya revize edilmektedir.

Abbasi Halifeliği ve Bir Devrin Sonu isimli altı ve yedinci bölümler de birbirinin devamı olarak ele alınmışlardır. Altıncı bölüm bağlamında, Doğu ve Batı arasında yapılan ticaretin neden Akdeniz üzerinden değil de Kuzey rotası (Kafkaslar-Rusya-Baltık) üzerinden yapıldığı, Abbasi Halifeliği ve Karolenj İmparatorluğu'nun siyasi süreçleri üzerine temellendirilerek açıklanmaktadır. Batı'da ortaya

çıkan “*imporium*” ya da ticari merkezlerin (özellikle Bağdat) gelişim süreci, Abbasilere ekonomik getiri, Doğu’nun kendi teritoryası içerisindeki ticari ağları, Batı ile ticaretin genişlemesi ve sonrasında kopan bağlar, Pirenne, Bolin, Lombard gibi tarihçilerin araştırmaları ve dönemin muasır kaynakları ile arkeolojik veriler eşliğinde incelenmektedir. Netice itibariye, Doğu-Batı arası ticari bağların Kuzey’den geliştiği, her iki bölgede de bu ticaretin merkezleri olan yerlerin oluştuğu ve iddia edildiği gibi imparatorluk içerisinde etkisiz ya da kısa ömürlü olmadığı gibi tespitlere ulaşılmaktadır.

Dört Hipotez isimli sekizinci ve son bölümde ise araştırma neticesinde elde edilen ve temelde Pirenne’nin görüşlerine karşı olan hipotezler ele alınmaktadır. Bunlar;

- a) Elde edilen veriler neticesinde Pirenne’nin öne sürdüğü gibi, Akdeniz topluluğu için 400-600 yılları arasında çok az değişiklik/fark olduğu görüşü reddedilmektedir. 400-600 yılları arasında Akdeniz dünyasının çözümlenmesine neden olan muazzam gelişmelerin varlığı ele alınmakta ve bu değişimin ilk Arap akınından önce başladığı ve Pirenne’nin iddia ettiği gibi Arap İmparatorluğu’nun ortaya çıkmasının Batı’da yaşanan ekonomik dönüşümlerin sebebi değil sonucu olduğu tezi savunulmaktadır.
- b) Karolenj İmparatorluğu’nun Pirenne’nin ortaya attığı gibi kısmen kendi içine kapalı bir ekonomik sisteme dayalı olduğu tezi göz ardı edilmemekle birlikte, bu kapalı sistemin sınırları, işleyişi ve coğrafi kapsamı yeniden ele alınmalıdır.
- c) Karolenjlerin dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen gelişme-Rönesans için kendi mali kaynaklarını kullanıp kullanmadığını noktasından Pirenne’nin bu konudaki görüşü sınırlanmalıdır. Kırsal yaşam ve ticari etkinlik verileri az olsa bile özellikle sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllar için uluslararası ticaret verileri açıktır ve bunlar kullanılarak Pirenne’nin bu görüşleri yeniden yorumlanabilir.

Şarلمان’ın Karolenj İmparatorluğu’nun gelişimi için, ekonomik bakımdan Batı Frank Anglosakson İngiltere’siyle ticarete ve Abbasi gümüşüne olan ihtiyacı ele alındıktan sonra, Karolenj Rönesans’ının tarihsel olarak değil de gelişimsel açıdan ne ifade ettiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Eserde bu noktada Kilise-İmparatorluk ilişkisi ele alınmakta ve özellikle bu ilişki bağlamında Kuzey üzerinden yapılan ve Bağdat’a kadar uzanan ticari ilişkiye vurgu yapılarak Pirenne’nin erken Ortaçağ Avrupası’nın oluşumunda Akdeniz’e verdiği rol tartışılmaktadır. Böylelikle elde edilen kanıtlara dayanarak bu tezin de geçersiz kılındığı, Ortaçağ Avrupası’nın Roma’nın çöküşünün sebebi değil sonucu olduğu düşüncesine ulaşılmaktadır.

Netice itibariye eser Henri Pirenne’nin *Hazreti Muhammed ve Şarلمان* adlı eserinde Ortaçağ Avrupası ve oluşum süreçleriyle ilgili ileriye sürdüğü tezleri gündemine almakta ve bu tezleri ilerleyen bilim tekniklerinden de faydalanarak sınamaktadır. Bunun yapılmasındaki en büyük motivasyon ise, Pirenne ve dönemin tarihçilerinin tarihi genel anlatılar ile ele alması, ağırlıklı olarak el yazmalarından yararlanmaları ve arkeoloji gibi bilim dallarını sadece bu yazmalardan elde ettikleri bilgileri doğrulamak amacı ile kullanmalarındadır. Oysa eserde bu yöntem eleştirilmekte ve gelişen bilimsel tekniklerin yardımıyla, arkeoloji, antropoloji ve dentrokronoloji gibi bilim dalları, Pirenne’nin görüşleri sınamakta ve yeni elde edilen bulgular değerlendirilmektedir. Eserde ayrıca hem Batı hem de Doğu Dünyası’ndan birincil derece kaynaklardan yararlanılmaktadır. Tüm bu anlatıların harita ve tablo gibi unsurlarla desteklenmesi de esere artı değer katmaktadır. Eserin dili okuyucu için akıcı sayılabilecek nitelikte olup, özel terimlerin dipnotlarla açıklaması memnuiyet vericidir. Eser yöntem ve niteliği bakımından bilimsel literatüre eleştirel bir yaklaşım ve yeni bakış açıları sunmaktadır. Eser her ne kadar ileri sürdüğü tezleri bilimsel kanıtlara ve ekonomik verilere dayanarak açıklasa ve karşı geldiği tezleri çürütme iddiasında olsa da, eserin içinde de değinildiği üzere temelde arkeolojik veriler özellikle Batı Avrupa ve Doğu Dünyası için bazı noktalarda henüz yetersizdir. Bu bakımdan yeni bulgular ortaya çıktıkça eserin ortaya attığı birçok görüş düzeltilebilir ya da genişletilebilir niteliktedir.